

INSTYTUT PÓŁNOCNY (DAWNIEJ OŚRODEK BADAŃ NAUKOWYCH)
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

TOWARZYSTWO NAUKOWE IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W OLSZTYNIE

KOMUNIKATY MAZURSKO-WARMIŃSKIE

65 LAT
1957–2022

KWARTALNIK
NR 3(318)

OLSZTYN 2022

INSTYTUT PÓŁNOCNY (DAWNIEJ OŚRODEK BADAŃ NAUKOWYCH)
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

TOWARZYSTWO NAUKOWE IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W OLSZTYNIE

KOMUNIKATY MAZURSKO-WARMIŃSKIE

KWARTALNIK
NR 3(318)

OLSZTYN 2022

KOMUNIKATY MAZURSKO-WARMIŃSKIE

Czasopismo poświęcone przeszłości ziem Polski północno-wschodniej

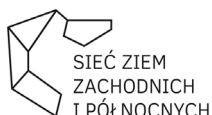
RADA REDAKCYJNA: Stanisław Achremczyk (*przewodniczący*), Dariusz Baronas, Janusz Jasiński, Norbert Kasperek, Igor Kąkolewski, Olgierd Kiec, Andrzej Kopiczko, Andreas Kossert, Jurij Kostiaszow, Cezary Kuklo, Ruth Leiserowitz, Janusz Małłek, Silva Pocyte, Jerzy Sikorski, Tadeusz Stegner, Mathias Wagner

REDAKCJA: Emilia Figura-Osełkowska (*sekretarz*), Jerzy Kiełbik, Alina Kuzborska, Aleksander Pluskowski, Seweryn Szczepański, Ryszard Tomkiewicz (*redaktor*)

Tłumaczenie streszczeń na początku każdej pracy: eCORRECTOR.

Instrukcja dla autorów dostępna jest na stronie internetowej pisma: www.kmw.ip.olsztyn.pl

Numer czasopisma został dofinansowany ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki na podstawie umowy RCN/SP/0161/2021/1 z dnia 22.12.2022 z pomocy przyznanej w ramach programu „Rozwój czasopism naukowych”.

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Artykuły oraz abstrakty publikowane w *Komunikatach Mazursko-Warmińskich* są indeksowane w bazach: European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Nowa Cyfrowa Biblioteka Narodowa POLONA, ICI Journals Master List (Index Copernicus), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Historical Abstracts, Biblioteka Nauki, BazHum.

Articles appearing in *Masuro-Warmian Bulletin* are abstracted and indexed in: European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), ICI Journals Master List (Index Copernicus), Directory of Open Access Journals (DOAJ), The National Digital Library POLONA, Historical Abstracts, Science Library, BazHum.

Redakcja KMW informuje, że wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wydanie elektroniczne.

Adres Redakcji: 10–402 Olsztyn, ul. Partyzantów 87, tel. 89 527 66 18, www.kmw.ip.olsztyn.pl; kmw@ip.olsztyn.pl

ISSN 0023–3196, eISSN: 2719-8979

Piotr Gotówko

Universität Freiburg / Université de Fribourg (Szwajcaria)

piotr.gotowko@unifr.ch • <https://orcid.org/0000-0002-3221-9344>

Zur Herkunft und möglichen Affiliation des Marienburger Hauskomturs Claus von Winterthur (1388–1402)

O pochodzeniu i możliwej afiliacji malborskiego komtura domowego Clausa von Winterthur (1388–1402)

About the origin and possible affiliation of the vice-commander of the Malbork Castle Claus von Winterthur (1388–1402)

Schlüsselwörter: Niederwinterthur; Strassburg; städtischer Ministeriale; Ritterbruder des Deutschen Ordens; Gefolgsmann der Kyburger in Preußen

Słowa kluczowe: Niederwinterthur, Strassburg, ministeriał miejski, brat-rycerz Zakonu Krzyżackiego, poplecznik Kyburgów w Prusach

Keywords: City of Niederwinterthur, Strassburg, urban ministerialis, brother-knight of the Teutonic Order, fellowmen of the Counts of Kyburg in Prussia

ZUSAMMENFASSUNG

Der Ordensbruder Claus von Winterthur (1325/1335–1402), der im späten XIV Jh. Marienburger Hauskomtur wurde, entstammte einer weit verzweigten Sippe städtischer Ministerialen, die ursprünglich in Niederwinterthur lebte. Seine Vorfahren dienten den Grafen von Kyburg sowie den Grafen von Habsburg. Weil ihre Lebensbedingungen sich in Winterthur ab 1263 massiv verschlechterten, suchten die Sprösslinge der Familie ihr Glück in benachbarten Städten sowie im fernen Strassburg, wo genau zu jener Zeit nach der Vertreibung des bischofstreuen Stadtadels neue Dienstmannen gefragt waren. Die Vornamenanalyse führt zum Schluss, dass Bruder Claus aus Strassburg kam. In Preussen dürfte er sich an seine familiären Affiliationen erinnert und treu zu Konrad und Rudolf von Kyburg gestanden haben. Seine Loyalität und Zusammenarbeit mit anderen Brüdern aus Elsass-Burgund halfen ihm wohl, das Amt des Hauskomturs 1388 zu erreichen. In dieser Funktion konnte er sich deutlich länger als seine Vorgänger, bis 1402, halten.

STRESZCZENIE

Krzyżak Claus von Winterthur (1325/1335–1402), który w późnym XIV. w. był komturem domowym w Malborku, wywodził się z szeroko rozgałęzionej rodziny miejskich ministeriałów, osiadłych początkowo w Niederwinterthur. Służyli oni grafom z Kyburga oraz Habsburgom. Ponieważ od 1263 r. ich byt w Winterthurze znacznie się pogarszał, część rodziny szukała szczęścia w pobliskich miastach, a część w odległym Strassburgu, który dokładnie w tym czasie po wygnaniu wiernego biskupowi miejskiego rycerstwa chętnie przyjmował nowych zbrojnych. Analiza lokalnych imion prowadzi do wniosku, że to właśnie z alzackiego pnia pochodził brat Claus. W Prusach prawdopodobnie pamiętał on o swych rodzinnych powiązaniach, mógł być więc ponadprzeciętnie wierny wobec Konrada i Rudolfa von Kyburg. Ta lojalność oraz współpraca z innymi krzyżakami z Alzacji-Burgundii pomogły mu osiągnąć godność komtura domowego w Malborku w 1388 r. W tej funkcji utrzymał się znacznie dłużej niż jego poprzednicy, aż do 1402 r.

ABSTRACT

Brother Claus von Winterthur (1325/1335–1402), who was in the late XIVth century the vice-commander of the Malbork Castle, came from the family of urban ministerialis, who originally lived in Niederwinterthur. They were serving the Counts of Kyburg and the Counts of Habsburg. Because their living in Winterthur massively aggravated, some family members searched their luck in the neighbouring cities and some in distant Strassburg, which exactly at that time after the expulsion of the episcopal knights gladly accepted new warriors. The analysis of the surnames leaves to the conclusion that brother Claus came from Strassburg. He very likely knew about his familiar affiliations, so he could have been very loyal to the brethren Konrad and Rudolf von Kyburg. Loyalty towards them and cooperation with other brethren from Alsace-Burgundy might have helped him to obtain the dignity of the vice-commander in 1388. In this function he managed to stay much longer than his predecessors, till 1402.

ZWISCHEN DER MACHT DER BISCHÖFE UND DER GRAFEN

Der als „Clauwis Winterthuyr“ überlieferte Deutschordensbruder betätigte sich in den Jahren 1388–1402 auf der Marienburg als Hauskomtur¹. Doch stammte er wirklich aus der Stadt, die er in seinem Rufnamen anführte? Die Geschichte seiner Familie zeigt, wie mobil ein kleiner, unbedeutender Stadtadel zu Beginn des Spätmittelalters sein konnte. Die dabei entstandenen Affiliationen dürften auch nach seinem Ordensbeitritt eine Rolle gespielt haben.

¹ Einer Klärung bedarf der Beginn seiner Amtszeit. Mülverstedt gab im späten 19 Jh. als Vorgänger Hans von dem Felde 1386 sowie Heinrich Harder 1388 an. Danach erwähnte er „Claus Winterthur 1338 – nach Dionysii 1402“, gefolgt von Johann Hochsitz ab 1402. Heckmann übernahm im 21. Jh. alle genannten Daten. Es ist unmöglich, dass ein Bruder eine Funktion 64 (!) Jahre lang ausgeübt haben sollte. Aufgrund der Amtszeiten der Vorgänger und des Nachfolgers muss man davon ausgehen, dass es sich um einen Tippfehler („1338“ statt „1388“) gehandelt hat. Das Ende seiner Amtszeit am 11. Oktober 1402, welches so urkundlich auch überliefert ist, wirft keine Fragen auf – *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409* (weiter zit. MTB), ed. E. Joachim, Königsberg 1896, Nachdruck Bremerhaven 1973, S. 132 (Zeile 30–31); G. von Mülverstedt, *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungs-Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regierungsbezirks Danzig*, in: *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins*, H. XXIV, Danzig 1888, S. 51; D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens in Preußen und in den Kammerballeien des Reiches (oberste Gebietiger, Komture, Hauskomture, Kumpane, Vögte, Pfleger, Grofschäffer)*, <http://www.hiko-owp.eu/wp-content/uploads/2015/11/Amtstr%C3%A4ger-DO-Preu%C3%9Fen.pdf>, konsultiert am 31. Jan. 2022, S. 59; Druckversion: D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy zakonu niemieckiego*, Toruń 2020.

Durch die heute sechstgrösste Schweizer Stadt Winterthur² verlief seit dem Frühmittelalter eine Trennlinie, welche die Macht des Konstanzer Bischofs von denjenigen des Adels abgrenzte³. Die Siedlung in Oberwinterthur gehörte zur kirchlichen Grundausrüstung und blieb im Laufe der Jahrhunderte unverändert im bischöflichen Besitz⁴. In Niederwinterthur wechselten die Herrscher hingegen bis zum 13. Jahrhundert vier Male. Im 10. Jahrhundert stand die Siedlung im Eigentum der Udalrichinger⁵. Im 11. Jahrhundert wurden die Grafen von Winterthur erwähnt⁶. Sie wohnten auf der „Veste Wynthurn“, welche sich auf einem Hügel genannt Heiligberg, befand und Kontrolle über das gedeihende Niederwinterthur erlaubte⁷. Die Güter dieses Hauses gingen an den Grafen Hartmann I. von Dillingen (gest. 1121) über, nachdem er Adelheid von Winterthur geheiratet hatte. Anschließend regierte der älteste Sohn der beiden, Adalbert I. (gest. 1151), danach wiederum sein Sohn Hartmann III. (gest. 1180)⁸.

Während seiner Herrschaftszeit erschien erstmals im Lichte der geschichtlichen Überlieferung 1175 und 1176 „Heinrich und Chonrad de Wintertura“ als Ministerialen des einflussreichen Konstanzer Bischofs⁹. Sie standen bei der Aufzählung

² Im ausgehenden 20. Jahrhundert (im Jahre 1995) sah die Rangliste der größten Schweizer Städte folgendermaßen aus: Zürich (344 000 Einwohner), Basel (174 000), Genf (173 500), Bern (127 500), Lausanne (116 000) und Winterthur (88 000). Heute ist Zürich mit rund 422 000 Einwohnern nach wie vor unangefochten die Nummer eins, gefolgt jedoch von Genf (204 000), Basel (174 000), Lausanne (140 000) und Bern (135 000). Winterthur (115 000) wird noch lange am sechsten Platz bleiben, zumal Luzern (83 000) und Sankt Gallen (76 000) weit zurück liegen.

³ Das Bistum Konstanz erstreckte sich im Mittelalter tief ins Berner Mittelland – Putzger, *Historischer Weltatlas. Kartenausgabe für die Schweiz* (weiter zit. Putzger), ed. J. Rentsch, D. Sauerländer, E. Bruckmüller, P. Hartmann, red. bearb. G. Schwarzrock, R. Kasper, 14. Aufl. Berlin 2012, S. 253; *Atlas zur Kirche in Geschichte und Gegenwart. Heiliges Römisches Reich – Deutschsprachige Länder*, ed. E. Gatz, Regensburg 2009.

⁴ Die Güter des Hochstiftes sind in Oberwinterthur reichlich belegt, auch das Oberwinterthurer Meieramt gehörte noch im Spätmittelalter zu Lehen der Konstanzer Kirche – H. Derschka, *Die Ministerialen des Hochstiftes Konstanz*, Stuttgart 1999, S. 177 f.

⁵ In Niederwinterthur regierte einer der vier Söhne Udalrichs, Lütfrid. Nach ihm herrschte sein Sohn Adilbert, der im päpstlichen Dienst gegen die Normannen in Apulien fiel. Er hinterließ eine Tochter Adelheit – *Die Chronik des Klosters Petershausen*, ed. O. Feger, Sigmarigen 1978, S. 44 f.; Liber I, Cap. 5; M. Borgolte, *Udalrich*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz* (weiter zit. HLS), Version vom 04.05.2011, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/020821/2011-05-04/>, kons. am 11.02.2022; W. Ganz, *Winterthur. Einführung in seine Geschichte von den Anfängen bis 1798*, Winterthur 1960, S. 10.

⁶ Es müsste sich um die Nachkommen des vorerwähnten Lütfrids gehandelt haben – M. Suter, *Winterthur*, in: *HLS*, Version vom 28.08.2015, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/000157/2015-08-28/>, kons. am 23.01.2022; S. 3; E. Stauber, *Die Burgen des Bezirkes Winterthur und ihre Geschlechter*, Winterthur 1953, S. 343; *Die Chronik des Laurencius Bosshart von Winterthur 1185–1532* (weiter zit. Chr. LB), ed. K. Hauser, Basel 1905, S. 1 (Zeile 20–21); J. Troll, *Geschichte der Stadt Winterthur nach Urkunden bearbeitet*, Winterthur 1843, S. 4; J. Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste, Welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden*, Bd. I, Leipzig 1748; Sp. 1004.

⁷ J. Egli, *Der ausgestorbene Adel von Stadt und Landschaft Zürich*, Zürich 1865, S. 215.

⁸ F. Burlet, *Prestigetrüchtige Ehen und grosse Erbschaften? Herrschaft und Heiratspolitik der Grafen von Kyburg*, in: *Die Grafen von Kyburg. Eine Adelsgeschichte mit Brüchen*, ed. P. Niederhäuser, Zürich 2015, S. 78; H. Bühler, *Die Herkunft des Hauses Dillingen*, in: *Die Grafen von Kyburg*, Olten 1981, S. 12 ff.; A. Layer, *Die Grafen von Dillingen-Kyburg in Schwaben und in der Schweiz*, in: *Die Grafen von Kyburg...*, S. 32 ff.; H. Maurer, *Dillingen, Ulrich von*, in: *HLS*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/012574/2016-04-13/>, kons. am 11.02.2022.

⁹ Sie könnten die Funktion der Meier innegehabt haben – *Regesta Episcoporum Constantiensium* (weiter zit. REC), Bd. I, ed. P. Ladewig, T. Müller, S. 116: Nr. 1035; *Thurgauisches Urkundenbuch* (weiter zit. TH UB), Bd. II, ed. J. Meyer, F. Schaltegger, Frauenfeld 1917, S. 195: Nr. 51; Chr. LB, S. 3 f. mit Anm. 1; Derschka, *Ministerialen*, S. 179; O. Steinmann, *Burg Oberwinterthur (Hollandhaus)*, in: *Burgenwelt*, <http://www.burgenwelt.org/schweiz/oberwinterthur/object.php>, kons. 15.02.2022; V. Schobinger, A. Egli, H. Kläui, *Zürcher Familiennamen. Entstehung, Verbreitung und Bedeutung alteingesessener Zürcher Familien*, Zürich 1994, S. 9; E. Stauber, op. cit., S. 198.

seiner Dienstmännern ungefähr in der Mitte. Als jener Bischof im August 1180 einen Streit zwischen dem Grafen Hartmann III. und den Leutpriestern der Oberwinterthurer Kirche um eine Kapelle in Niederwinterthur schlichtete, wurden „Hainricus de Winterture et filius suus Rodolfus“, diesmal an erster Stelle unter den Hochstiftsministerialen, erwähnt¹⁰. Sie dürften im bischöflichen Oberwinterthur oder dessen nächster Umgebung gewohnt haben¹¹.

In ihrer unmittelbaren Nähe wurden die Grafen ab 1180 auffällig aktiv. Hartmann III. vermehrte den Familienbesitz so stark, dass seine beiden Söhne, Adalbert III. (gest. 1214) und Ulrich II. (gest. 1227), ihn in zwei Linien aufteilen konnten. Ulrich II. heiratete Anna von Zähringen und übernahm die Güter in der heutigen Schweiz. Aus der Befestigung Kyburg, welche von Niederwinterthur nur 8.5 km entfernt lag, machte er seinen Hauptsitz und nannte sich nun der Graf von Kyburg¹². Niederwinterthur wurde bis 1200 planmässig zu einer befestigten Stadt mit Häusern aus Stein und einer Wasserversorgung ausgebaut¹³. Dies änderte zunächst nichts an der Ausrichtung des vorliegend thematisierten Stadtadels. So begegnen wir im Jahre 1209 und 1218 einem „Rudolfus de Winterthure“, dem Sohn des 1175–1176 vorerwähnten Heinrichs, der weiterhin ein bischöflicher Dienstmann war¹⁴.

Die Gravitationswirkung der Grafen nahm noch zu, als nach dem Aussterben der zähringischen Herzöge 1218 Ulrich II. von Kyburg, der Gatte Annas von Zähringen, den Nachlass an sich raffte¹⁵. Ungefähr ab dann dürften die Dienstmännern „von Winterthur“ für sie tätig gewesen sein, wobei nicht ganz klar ist, ob es sich um ein neues Geschlecht handelte oder die Familie vom bischöflichen ins gräfliche Lager gewechselt hatte. Die Forschung nimmt die erste Variante an, zumal die Übereignung eines reichskirchlichen Ministerialen an einen weltlichen Herrscher beinahe die Züge einer Bestrafung trug¹⁶. Dem kann man indes entgegenhalten, dass die Kyburger nachweislich Konstanzer Hochstiftsministerialen aus dem Raum Winterthur verpflichteten, wie Recke von Hegi (1241–1262) und Rudolf von Strass

¹⁰ Dabei wurde Hartmann III. bereits als „Hartmannus de Qwiburg“ bezeichnet – *Urkundenbuch der Stadt und Landschaft Zürich* (weiter zit. UB SLZ), ed. J. Escher, P. Schweizer, Bd. I, Zürich 1890, S. 213: Nr. 336; REC I, S. 118: Nr. 1053; TH UB, Bd. II, S. 213 ff.: Nr. 58; E. Stauber, P. Pfenninger, *Die Burgen und adligen Geschlechter der Bezirke Zürich, Affoltern und Horgen*, Basel 1955, S. 132.

¹¹ Chr. LB, S. 3 f. mit Anm. 1; H. Derschka, op. cit., S. 179 f.; W. Ganz, op. cit., S. 12 f.

¹² H. Bühler, op. cit., S. 12 f.; A. Layer, op. cit., S. 33 f.; R. Sablonier, *Kyburgische Herrschaftsbildung im 13. Jahrhundert*, in: *Die Grafen von Kyburg...*, S. 39 f.; F. Burlet, op. cit., S. 78.

¹³ M. Suter, op. cit., S. 2 f.; W. Ganz, op. cit., S. 17 f.

¹⁴ Er liess keine Verdienstmöglichkeit aus, denn er stand 1217 auch im Dienst der damals noch schwachen Habsburger – REC I, S. 148: Nr. 1308; *Urkundenbuch der Abtei Sanct Gallen*, Bd. III, ed. H. Wartmann, St. Gallen 1882, S. 54: Nr. 838; H. Derschka, op. cit., S. 180.

¹⁵ H. Heinemann, *Das Erbe der Zähringer* in: *Die Zähringer. Schweizer Vorträge und neue Forschungen*, ed. K. Schmid, Sigmaringen 1990, S. 218 ff.; M. Kolinski, *Die zähringische Ministerialität und der Umbruch von 1218*, in: *Die Zähringer. Rang und Herrschaft um 1200*, ed. J. Dendorfer, H. Krieg, J. Regnath, Ostfildern 2018, S. 449 f.

¹⁶ E. Stauber, op. cit., S. 345; H. Derschka, op. cit., S. 182 mit Anm. 39; J. Keupp, *Dienst und Verdienst. Die Ministerialen Friedrich Barbarossas und Heinrichs VI.*, Stuttgart 2002, S. 44.

(1255–1265)¹⁷. Es lässt sich an der Hauptforschungsmeinung m.E. bemängeln, dass die von den Kyburgern kontrollierte Ortschaft in den Quellen recht oft präzise als „Niederwinterthur“ bezeichnet wurde, sodass Emporkömmlinge der Grafen sich ebenso hätten benennen sollen. Die Anmassung eines Familiennamens durch biologisch fremde Menschen hätte weiter zum Konflikt mit den bisherigen Namensträgern führen müssen, wovon aber nichts bekannt ist. Daher ist es durchaus möglich, dass der 1209-1218 erscheinende Rudolf von Winterthur reichlich Brüder und Söhne hatte, sodass sich die Sippe aufteilte. Hierfür spricht, dass im bischöflichen Konstanz Bertold von Winterthur und sein Bruder Walther 1220–1236 als Stadtbürger belegt sind¹⁸. Diejenigen Hochstiftsministerialen aus dem bischöflichen Oberwinterthur, die dem Bischof treu blieben, zogen auf die Neuburg bei Wülflingen um. Ihren Rufnamen passten sie entsprechend an, denn 1254 nannte sich Rudolf „vülicus de Novo Castro“¹⁹.

Ein erster Beleg dafür, dass die Familie in kyburgischen Diensten stand, stammt aus dem Jahre 1230, als Hartmann IV. seiner Gattin Margaretha von Savoyen eine Verschreibung machte, was unter anderem „C. et J. fratres de Winterture, B. et Ülricus, frater ipsius“ bezeugten²⁰. Mit jenen Anfangsbuchstaben waren wohl die häufigen Vornamen „Chünrad“, „Johan“ und „Berchtold“ gemeint²¹. 1231 erschien noch ein Heinrich²². Die Herren „von Winterthur“ dürften ihren Sitz auf dem eingangs erwähnten „Wynthurn“ gehabt bzw. ihn dorthin verlegt haben. Im Jahre 1239 wurde ein Vertreter des Geschlechts zum ersten Mal als Ritter bezeichnet: „Jacobus de Winterture militibus“²³. Ein anderer Ritter, Nikolaus von Winterthur, kam 1247 vor²⁴.

¹⁷ H. Derschka, op. cit., S. 429; W. Meyer, E. Widmer, *Das grosse Burgenbuch der Schweiz*, Zürich 1978, S. 289; A. Bütikofer, *Hegi*, in: HLS, Bd. VI, S. 192 f.

¹⁸ REC I, S. 152: Nr. 1333, S. 156: Nr. 1356, S. 164: Nr. 1417, S. 171: Nr. 1479; TH UB, Bd. II, S. 472: Nr. 139; H. Derschka, op. cit., S. 182.

¹⁹ Die Forschung nimmt es wegen der Übereinstimmung in Namen und Titel an. Mit „Novum Castrum“ war die Neuburg oberhalb Wülflingens, westlich von Winterthur, gemeint. Ein gewisser Konrad „de Wulvelingen“ diente jedoch 1267 auch den Habsburgern – REC I, S. 212: Nr. 1865; UB SLZ, Bd. IV, S. 80: Nr. 1365; H. Derschka, op. cit., S. 181; E. Stauber, op. cit., S. 199, 356; O. Steinmann, *Burgstelle Hoch-Wülflingen (Neuburg)*, in: *Burgenwelt*, http://www.burgenwelt.org/schweiz/hoch_wuelflingen/object.php, kons. am 15.02.2022; P. Ziegler, *Wülflingen: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Winterthur 1975, S. 17 ff.; Mit „Novumcastrum“ bzw. „Novicacstrum“ war hingegen die Festung Neuenburg im heutigen Kanton Neuenburg gemeint – Fontes RB, Bd. II, S. 465 ff.: Nr. 443, 446, 449, 481, 553, 554, 560, Bd. III, S. 36 ff.: Nr. 42, 64.

²⁰ UB SLZ, Bd. I, S. 338: Nr. 459.

²¹ Zum Konrad und Johann: vgl. Anhang I und II; Beim dritten Vornamen käme auch „Burchart“ in Frage, „Berchtold“ dünkt aber wahrscheinlicher, da die Familie jenen Vornamen bevorzugt hat. 1220–1236 ist Konstanz „Bertoldus de Winterthur“ und 1272 in Gfenn „Berctoldus de Winterthur“ bezeugt – Fontes RB, Bd. III, S. 16: Nr. 17; TH UB, Bd. II, S. 472: Nr. 139; REC I, S. 152: Nr. 1333.

²² Im Jahre 1231 trat „H. de Winterthura“, also ein Heinrich, bei einer Schenkung an die Kirche in Luzern als Zeuge auf – *Quellenwerk zur Entstehung der Schweizerischen Eidgenossenschaft* (weiter zit. QW ESE), Abt. I, Bd. I, ed. T. Schieß, Aarau 1933, S. 155: Nr. 329; Mit ihm war möglicherweise Heinrich genannt Barbo von Winterthur aus dem Jahre 1253 deckungsgleich – *Urkundenregister für den Kanton Schaffhausen*, Bd. I, Schaffhausen 1906, S. 16: Nr. 117.

²³ UB SLZ II, S. 28: Nr. 526; E. Stauber, op. cit., S. 345; Jakob von Winterthur betätigte sich 1243 als Zeuge, als die Kyburger Eigentum in Rickenbach von Konrad von Wartenberg erwarben – UB SLZ, Bd. II, S. 84: Nr. 578.

²⁴ UB SLZ II, S. 84: Nr. 578, S. 178: Nr. 689; Er wurde 1252 ausdrücklich als „Nicholao milite de Wintertur“ bezeichnet – UB SLZ II, S. 307: Nr. 847; Es sind noch „Eberhardus“ 1249 und „Rudegerus de Wintertur“ 1259 belegt – UB TH, Bd. II, S. 637 ff.: Nr. 232, 233; UB SLZ, Bd. XII, S. 82: Nr. 1078a.

HERRSCHAFTLICHES UMFELD DER FAMILIE KURZ NACH 1263

Im September 1263 verstarb überraschend Hartmann V. von Kyburg, der nur die minderjährige Tochter Anna hinterließ. Es lebte noch sein Onkel Hartmann IV., der jedoch keine Nachkommen hatte. Als sich das Ende der Dynastie abzeichnete, rebellierte die Niederwinterthurer Stadtbevölkerung gegen ihre Obrigkeit im Jahre 1263 oder 1264 und machte die gesamte Befestigung auf dem Heiligberg, darunter den Winturm, dem Erdboden gleich²⁵. Die Zerstörung war so gründlich, dass bis heute trotz mehrerer Grabungen keine Überreste gefunden wurden²⁶. Hartmann IV. von Kyburg sandte nach seinem Neffen Rudolf IV. von Habsburg, der den Aufruhr beilegte, indem er den Niederwinterthurern am 22. Juni 1264 Stadtrecht mit eigenem Markt und Gerichtsbarkeit zuerkannte²⁷. Die Sprösslinge der obdachlos gewordenen Familie suchten hingegen ihr Glück in anderen Gegenden. Nach dem Ableben des letzten männlichen Kyburgers Hartmann IV. im November 1264 konnte Rudolf von Habsburg sehr rasch fast die gesamte Erbschaft an sich bringen²⁸. Weil er sich mit regionalen Grossen, die am üppigen Nachlass interessiert waren, Fehden lieferte, wurde Winterthur im November 1269 von den Freiherren von Regensberg verbrannt²⁹. Dies setzte den gleichnamigen Dienstmannen ein zweites Mal zu. Zudem wurde ab zirka 1270 der Konkurrenzkampf der bürgerlichen Schicht im heutigen Schweizer Mittelland so gross, dass viele Ministerialen verarmten und in der Bedeutungslosigkeit versanken³⁰. Dies trieb die Auswanderung der Familie von Winterthur nochmals an, sodass man sie in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts in den Städten Lenzburg, Zürich und Schaffhausen sowie im elsässischen Strassburg findet. Welcher Linie mag der Ordensbruder Claus entstammt haben?

WINTERTHURER LINIE

In der Stadt, von wo aus die Familie ihren Ursprung nahm, drangen die Habsburger den Bischof weiter zurück³¹, gerieten aber selber unter die Räder der expandierenden

²⁵ „der Wintürn, der war (...) zerbrochen, ettliche Hüser mit denselben steinen am marckt gemacht. Oüch ist ein schloß und mechtige vesti uff dem Heiligenberg (...) ward öuch zerbrochen“ – Chr. LB, S. 1; H. Zeller-Werdmüller, *Zürcherische Burgen*. Teil 2: M–Z, in: *Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, Zürich 1895, S. 385; E. Stauber, op. cit., S. 352.

²⁶ M. Suter, op. cit., S. 3; J.-P. Gubler, *Winturm*, in: *Winterthur-Glossar*, https://www.winterthur-glossar.ch/app/default/pub/fw.action/article?ce_id=33&ce_name=event, konsultiert am 23.01.2022.

²⁷ W. Ganz, op. cit., S. 19 ff.; O. Redlich, *Rudolf von Habsburg. Das deutsche Reich nach dem Untergange des alten Kaisertums*, Innsbruck 1903, S. 103 f.; T. Gaupp, *Deutsche Stadtrechte des Mittelalters mit rechtsgeschichtlichen Erläuterungen*, Bd. I, Breslau 1851, S. 129–138.

²⁸ K. Grunder, *Die Kyburg zur Zeit der Habsburger: 1264–1424*, in: *Kunst + Architektur in der Schweiz*, Bd. XLVII (1996), H. 1, S. 139 ff.; O. Redlich, op. cit., S. 101 ff.

²⁹ A. Ziegler, E. Dejung, *Geschichte der Stadt Winterthur in gedrängter Darstellung*, Winterthur 1933, S. 28.

³⁰ R. Sablonier, *Gründungszeit ohne Eidgenossen. Politik und Gesellschaft in der Innerschweiz um 1300*, Baden 2008, S. 39 f.

³¹ Dies wird gut am Beispiel der vorab erwähnten Herren auf der Burg Wülfigen („de Novo Castro“) sichtbar, die bereits 1248 und 1259 für die Habsburger tätig waren und spätestens 1290 definitiv in ihre Dienste übertraten – UB SLZ,

Stadt Zürich. Sie konnten ihre Truppen in der Schlacht bei Sankt Georgen, vor den Toren Winterthurs, im April 1292 gerade noch stoppen³². Da die Zürcher Patrizier jedoch den Druck aufrechterhielten, mussten die Habsburger übermässig viel Zeit und Geld in die Abwehr ihrer Gelüste investieren. Diese Ressourcen hätten sie in östlichen Gebieten ihres wachsenden Imperiums besser anlegen können, sodass sie nach und nach das Interesse an ihren Besitzungen in der heutigen Schweiz aufgaben. Im 14. Jahrhundert verpfändeten sie die Herrschaft in Winterthur an lokale Adlige³³. Für städtische Ministerialen bedeutete es weniger Verdienstmöglichkeiten. Im Jahre 1342 wurde der Stadtadel sogar aus Winterthur für mehrere Monate verjagt³⁴.

Unter den Habsburgern sind die Urkunden mit Beteiligung der weltlichen Herren „von Winterthur“ relativ selten. Ihre Geschicke dürfte Wilhelm, im Jahre 1298 erwähnt, geleitet haben³⁵. Zugleich findet man nur in den letzten vier Jahrzehnten des 13. Jahrhunderts ein Dutzend Familienmitglieder im geistlichen Stand³⁶. Eine solche Disproportion zwischen den weltlichen und geistlichen Familienmitgliedern deutet auf prekäre finanzielle Verhältnisse hin.

Falls Claus von Winterthur ihrem Milieu entstammt sein sollte, fragt sich, warum er nicht in der Gegend blieb. Im fernen Preußen verlor er die Möglichkeit, seine weltlichen Verwandten zu unterstützen. Weiter muss man bedenken, dass der Deutsche Orden östlich der Reuss keine einzige Niederlassung hatte³⁷. Die Johanniter hin-

Bd. II (Zürich 1890), S. 180: Nr. 706, Bd. III (Zürich 1895), S. 146: Nr. 1060; Bd. VI, S. 214 f: Nr. 2252; *Das Habsburgische Urbar*, Bd. II/1, ed. R. Maag, Basel 1899, S. 142 mit Anm. 3.

³² A. Ziegler, E. Dejung, op. cit., S. 28; W. Ganz, op. cit., S. 28; Danach wurden in Winterthur im Oktober 1292 die Stadtprivilegien Aaraus vom Herzog Albrecht bestätigt – *Urkundenbuch der Stadt Aarau*, ed. H. Boos, Aarau 1880, S. 14: Nr. 16.

³³ Dazu gehörten 1364/1369 Graf Hug der Thumb, 1380 die Herren von Bonstetten und 1384 die Grafen von Toggenburg – A. Ziegler, E. Dejung, op. cit., S. 10; K. Hauser, *Winterthur zur Zeit des Appenzellerkrieges*, Winterthur 1899, S. 6; W. Ganz, *Winterthur*, S. 26; O. Steinmann, *Stadtbesetzung Winterthur*, in: *Burgenwelt*, http://www.burgenwelt.org/schweiz/winterthur_sm/object.php, kons. am 15.02.2022.

³⁴ *Johannis Vitodurani Chronicon. Die Chronik des Minoriten Johannes von Winterthur* (weiter zit. Chr. J.v.W.), ed. G. von Wyss, Zürich 1856, S. XXXII und 170; W. Ganz, op. cit., S. 31, 241; Im gleichen Jahr 1342 wurde Hugo I. von Hegi durch die Habsburger gegen den Willen der Stadt als Schultheiß eingesetzt – O. Steinmann, M. Helzel, *Burg Hegi*, in: *Burgenwelt*, <http://www.burgenwelt.org/schweiz/hegi/object.php>, kons. 15.02.2022.

³⁵ QW ESE II/1, Nr. 176; UB SLZ, Bd. XII: Nr. 2355a; Stauber, *Die Burgen...*, S. 347; *Urkundenbuch des Stiftes Bero-Münster* (weiter zit. UB Bero-Münster), Bd. I, ed. T. von Liebenau, Stans 1906, S. 274: Nr. 232.

³⁶ Es waren: Konrad (belegt 1262–1267), Volmar (1264), Berchtold (1266 in Zürich), noch ein Berchtold (1268–1272 in Beromünster und Gfenn), Ulrich (1285), R. (wohl: Rudolf, 1285), ein Pleban G. (1285), Hermann (1288), Berchtold (1295), Wolmarus (1295–1321), Walter (1297–1310), Johannes (1298) – UB SLZ, Bd. III, S. 264: Nr. 1171, S. 352: Nr. 1274; UB SLZ Bd. IV, S. 46: Nr. 1333, S. 61: Nr. 1349, S. 107: Nr. 1394, S. 204: Nr. 1489; UB SLZ, Bd. VI, S. 284: Nr. 2317, UB SLZ, Bd. VII, S. 268: Nr. 2672; UB SLZ, Bd. XII, S. 128: Nr. 1944b; UB Bero-Münster Bd. I, S. 259: Nr. 219, S. 322: Nr. 269, S. 331: Nr. 279, QW ESE Bd. II/1, Nr. 165 Stauber, *Burgen*, S. 346 f.; Bsp. für Geistliche im frühen 14. Jh.: „Heinrici de Wintirtur“ (1306), „Cunradus de Wintertur“ (1321) – Fontes RB, Bd. IV, S. 267: Nr. 236; UB SLZ, Bd. X, S. 138: Nr. 3732; UB Bero-Münster II., S. 114 (Nr. 380).

³⁷ B. Häfliger, *Der Deutsche Orden in der Schweiz*, in: *Der Deutsche Orden und die Ballei Elsass-Burgund*, ed. H. Brommer, Bühl Baden 1996, S. 280 ff.; Dies war für Eintrittswillige kein unüberwindbares Hindernis. So diente im Deutschordenshaus Beuggen 1281–1285 ein Bruder Heinrich von Zürich – *Urkundenbuch der Deutschordens-Commende Beuggen. Fortsetzung 1266–1299*, ed. M. Gmelin, in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 28 (1876), S. 402, 410; Auch im Ordenshaus Köniz lebte 1346 „Jacob von Zürich“ – Fontes RB, Bd. VII, Bern 1893, S. 186 f.: Nr. 189.

gegen hielten in der Nähe von Winterthur gleich vier Komtureien: in Tobel (33 km von Winterthur entfernt), Künsnacht (37 km), Bubikon (40 km) und Wädenswil (48 km)³⁸. Es wäre um einiges einfacher gewesen, ihnen beizutreten, was auch zwei Vertreter der Familie taten. 1285 lebte „R. von Wintertur“ als Johanniter in Hitzkirch, 1313 „brüder Berchtold von Wintertúr“ in Feldkirch³⁹.

Bei weiteren Nachforschungen hilft sein Vorname. Zunächst gilt es, herauszufinden, ob der Betroffene wirklich „Claus“ hiess, zumal da leicht Verwechslungen mit „Nicolaus“ entstehen konnten. So wurde etwa 1394 im Zürcher Natalrat ein gewisser „Claus Hemerli“ erwähnt, der 1395-1397 zu „Nyclus Hemerli“ mutierte⁴⁰. Auch die Ordensquellen waren auf solche Fehler anfällig. Das Grosse Ämterbuch nannte einen der Vorgänger 1374 „Niclos von Elnis huskompthur czu Marienburg“, 1377 hingegen „Claus von Elnis, huskomtur czu Marienburg“⁴¹. Der Marienburger Großschäfer berichtete im Jahre 1404 ein Mal von „Claus Rodaw“, wenig später aber von „Niclos Rodaw“⁴². Hiess also der vorliegend thematisierte Bruder Claus oder Nicolaus? Die Ordensrechnungen nannten ihn „der huskompthur“⁴³. Als er am 11. Oktober 1402 verstarb, wurde er ausnahmsweise als „alder huskompthur bruder Clauwis Winterthuyr“ und in übernächster Zeile nochmals als „Clauwis Winterthuyer“ bezeichnet⁴⁴. Eine solche Schreibvariante („Clauwis“) schließt aus, dass ein Nicolaus irrtümlich zu einem Claus mutiert sein könnte.

Damit gelangt man zur nächsten Thematik, denn ein solcher Vorname ist bis heute im Raum Winterthur sehr atypisch. Dies sah zur Geburtszeit des Bruders Claus,

³⁸ Die Johanniter gründeten in Bubikon eine Komturei ca. 1192, in Tobel 1226 und in Wädenswil zwischen 1287–1300. Die Komturei in Künsnacht entstand 1358, sodass es nicht sicher ist, ob es sie vor dem möglichen Beitritt des Bruders Claus schon gab. Weitere recht nahe Komtureien hielten die Johanniter in Klingnau (50 km von Winterthur entfernt), Leuggern (50 km), Biberstein (67 km) und Hohenrain (75 km) – C. Maier, *Forschungsbericht zur Geschichte der geistlichen Ritterorden in der Schweiz (12.–19. Jahrhundert)*, in: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 43/3 (1993), S. 422 ff.; W. Rödel, *Die Johanniter in der Schweiz und die Reformation*, in: *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 79 (1979), S. 19; P. Ziegler, *Die Johanniter in der Schweiz und in Freiburg*, in: *Freiburger Kulturgüter* 20, (2014), S. 5.

³⁹ UB SLZ, Bd. XII, S. 128: Nr. 1944b; E. Stauber, op. cit., S. 346; *Urkunden zur Schweizer Geschichte aus österreichischen Archiven*, Bd. I, ed. R. Thommen, Basel 1899, S. 127: Nr. 220.

⁴⁰ *Die Zürcher Ratslisten 1225 bis 1798* (weiter zit. ZH RL), bearb. von W. Schnyder, Zürich 1962, S. 152–155; Auch die Stadt Strassburg, wo die Familie, wie nachfolgend noch aufgezeigt wird, eine neue Heimat gefunden hatte, war von solchen Fehlern nicht frei. So wurde etwa 1305 als Stifter des Kagenecker Gotteshauses „Claus von Kageneck“, danach jedoch „Nikolaus von Kageneck“ genannt – S. Schmitt, *Verfolgung, Schutz und Vereinnahmung. Die Straßburger Beginen im 14. Jahrhundert*, in: *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 27 (2008), S. 132, 135.

⁴¹ *Das Grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, ed. W. Ziesemer, Danzig 1921, S. 595 (Zeile 4–5), S. 613 (Zeile 22–23); Heute ist er als Nikolaus von Elnisch bekannt – D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen...*, S. 58.

⁴² *Schuldbücher und Rechnungen der Großschäfer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*, Bd. III, ed. C. Link, J. Sarnowsky, Köln 2008, S. 47: Nr. 43, 46.

⁴³ *Die Reste des Marienburger Konvetsbuches aus den Jahren 1395–1398*, ed. A. Sielmann, in: *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 60, Danzig 1920, S. 68, 71; MTB, S. 2, 12, 21 usw.; Auf anderen Burgen wurden die Hauskomture ebenfalls nur mit ihrer Amtsbezeichnung erwähnt, etwa „huskompthur von Konigisberg“, „huskompthur zur Balge“, „huskompthur zur Swetze“, „huskompthur zu Thoran“, „huskompthur zu Danczik“. Dasselbe galt für ihre Vorgesetzte, etwa „kompthur zu Danczik“, „kompthur zu Grudencz“, „kompthur zu Rangnith“, „kompthur zu Papow“ – MTB, S. 2–4, 11–13, 34.

⁴⁴ MTB, S. 132 (Zeile 30–31 und 33); *Das Ausgabenbuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420*, ed. W. Ziesemer, Königsberg 1911, S. X.

die sich nur in groben Zügen ermitteln lässt, nicht anders aus. Die Stelle zum 11. Oktober 1402 Text sprach vom „alden huskompthur“. Als ein halbes Jahr früher am 17. April 1402 der Ordensspitler verstarb, war hingegen nur davon die Rede, dass „bruder Conrad von Gyburg vorscheiden was, dem got genade“⁴⁵. Konrad von Kyburg kam vor 1336 auf die Welt⁴⁶. Obwohl er bei seinem Dahinscheiden zirka Mitte sechzig war, fehlt im Ämterbuch ein Vermerk zu seinem Alter, weshalb man annehmen darf, dass der „alde huskompthur“ noch länger gelebt hat⁴⁷. Gestützt darauf kann man vorsichtig vermuten, dass er zirka 1325/1335 geboren wurde. Wenn man jenem Zeitrahmen Stichproben mit Vornamen entnimmt – wobei nach dem Zufallsprinzip die Jahre 1336–1337⁴⁸ (→ Anhang I.) ausgewählt wurden – so wird deutlich, wie selten Claus damals war. Unter den 320 Vornamen findet man nur zwei Personen (0.6%), die so hiessen. Aus diesem Grund ist eine Winterthurer Abstammung eher zu verneinen⁴⁹.

ANDERE FAMILIENZWEIGE AUS DEM SCHWEIZER MITTELLAND

Die Familie von Winterthur wanderte aus ihrer Heimatstadt seit den 1260ern vermehrt ab. Dieser Vorgang begann schon früher, was die oben erwähnten Konstanzer Stadtbürger Bertold und Walter von Winterthur aus den Jahren 1220–1236 zeigen. Die Spur der Konstanzer Linie verliert sich danach. Im September 1259 ist „Her. (mann) de Wintertur“ als Bürger von Schaffhausen überliefert⁵⁰. Da aus dieser Stadt keine männlichen Nachkommen bekannt sind, dürfte er nur Töchter gehabt haben, welche das Erwachsenenalter erreichten.

Im Mai 1306 erfährt man von Rudolf von Wintertur, einem Bürger im habsburgischen Lenzburg im heutigen Kanton Aargau⁵¹. In seine Fußstapfen trat 1328 sein

⁴⁵ MTB, S. 133 (Zeile 10–11).

⁴⁶ P. Gotówko, *Von Preußen ins Reich. Der Burgdorfer Krieg und die Heimatreise der einfachen Ordensbrüder Rudolf und Konrad von Kyburg aus dem Jahre 1383*, in: „Zapiski Historyczne“ 2021, Bd. LXXXVI, H. 1, S. 13.

⁴⁷ Möglich ist weiter, dass er sehr alt ausgesehen oder an einer Gebrechlichkeit gelitten hat, was jedoch in aller Regel auch mit hoher Zahl an Lebensjahren einhergeht – G. Wiswede: *Sozialpsychologie-Lexikon*, hrsg. G. Wiswede unter Mitarbeit von M. Gabriel, F. Gresser, A. Haferkamp, München 2004, S. 18, 107, 605; K. Holzkamp, *Kritische Psychologie*, in: *Sozialpsychologie. Ein Handbuch mit Schlüsselbegriffen*, ed. D. Frey, S. Greif, München 1987, S. 76 ff.

⁴⁸ *Urkundenregesten des Staatsarchivs des Kantons Zürich 1336–1369* (weiter zit. UR SKZ), ed. D. Brupbacher, E. Eugster, Zürich 1987, S. 1 ff.; Es dominierten Johann (20.5%), Heinrich (15.5%), Rudolf (zirka 11%), Konrad (9%) und Ulrich (8%). Bei „Ruedin von Brugge“ dürfte es sich nicht um neuen Vornamen, sondern um eine Version des Diminutivus „Ruedi“ handeln. So sprach eine Urkunde 1379 im deutschen Text von „Graf Ruedi von Kyburg“, die lateinische Fassung von „Rodulphus Comes de Kyburg“ – *Recueil Diplomatique du Canton de Fribourg*, Bd. IV, ed. R. de Werro, J. Berchtold, J. Gremaud, Freiburg i.Ü. 1844, S. 140: Nr. CCLXVII.

⁴⁹ Sie lässt sich allerdings nicht gänzlich ausschliessen. So befand sich unter den sieben Winterthurer Schult-heißen und Räten, die aus dem Jahre 1368 bekannt sind, ein „Claus Schültheiß“, im Zürcher Baptistalrat saß unter den 13 Räten in den Jahren 1338–1341 ein „Claus Swerter“ – Chr. LB, S. 15; ZH RL, S. 90-93.

⁵⁰ UB SLZ III, S. 164: Nr. 1076; E. Stauber, op. cit., S. 346; Zur Einwanderung nach Schaffhausen im 13. Jh.: K. Schib, *Geschichte der Stadt und Landschaft Schaffhausen*, Schaffhausen 1972, S. 87.

⁵¹ UB SLZ VIII, S. 122: Nr. 2835.

Sohn Johannes⁵². Theoretisch könnte er Vater des vorliegend thematisierten Ordensbruders gewesen sein. Weil Lenzburg seit Jahrhunderten in Burgund lag, erscheint eine weitere regionale Vornamenstichprobe (→ Anhang II.) von Nöten, wobei der Zufall dieses Mal in die Jahre 1325–1326 führt⁵³. Unter den 428 Vornamen findet sich kein einziger Claus, sodass die Lenzburger Herkunft zu verwerfen ist.

Im Januar 1311 arbeitete „Diethelm von Winterture“ als „pfister“, das heisst Bäcker, in der Stadt Zürich⁵⁴. 1357 kommt „Bertschi von Winterthur“ in der Zürcher Wacht Linden vor, 1357 ist im ersten Steuerbuch unter anderem Konrad von Winterthur verzeichnet⁵⁵. Diesbezüglich kann auf die erste Vornamenprobe aus dem Raum Winterthur, zu dem auch die benachbarte Stadt Zürich gehörte, verwiesen werden. Claus war mit 0.6% sehr selten. In Zürich übertraf zudem bei den Stadtbewohnern die Mortalität die Natalität⁵⁶, weshalb eine Zürcher Provenienz ebenfalls als recht unwahrscheinlich gilt.

BÜRGERLICHE VORFAHREN?

Der guten Ordnung halber sei noch geprüft, ob Bruder Claus nicht bürgerlichen Ursprungs war. Schließlich benannte sich auch die städtische Schicht gelegentlich nach ihrer Heimatstadt, wie etwa Mönch Johannes von Winterthur (ca. 1300–1349), dessen Chronik eine der reichhaltigsten Quellen für die westoberdeutsche Geschichte ist⁵⁷. Andere Beispiele sind „Cuonrat der Smit von Wintertür“, der im Jahre 1294 in Beromünster lebte, oder 1314 Johannes zum Thor von Winterthur⁵⁸. Im späten 13. Jahrhundert erfährt man von einer bürgerlichen Familie „von Oberwinterthur“⁵⁹. Auch die Schultheissen von Winterthur traten mit ortsverweisenden Zusatz auf⁶⁰.

⁵² QW ESE, Abt. I, Bd. II, ed. T. Schiess, B. Meyer, Aarau 1937, Nr. 1417.

⁵³ Die häufigsten Vornamen waren Johann (17.5%), gefolgt von Peter (11%), der in Zürich sehr selten war. Vier weitere Plätze auf der burgundischen Beliebtheitsskala waren gleich wie im Raum Zürich: Heinrich, Rudolf (je fast 10%) sowie Konrad und Ulrich (je 9%).

⁵⁴ UB SLZ VIII, S. 343: Nr. 3090; Der Beruf lässt auch zu, dass es sich hierbei um einen Bürgerlichen handelte.

⁵⁵ E. Stauber, op. cit., S. 349.

⁵⁶ Koch nahm von 1351 bis 1550 5395 Neubürger an, von denen 1700 Ausbürger waren, d.h. auf der Landschaft wohnen blieben. Somit liessen sich ca. 3700 Neubürger in der Stadt nieder. Unter der Annahme, dass 60–70% verheiratet waren und zusammen mit den Kindern eingebürgert wurden, sind rund 10000 Personen nach Zürich migriert. Da die Stadtbewohner in jener Zeit nicht zahlreicher wurden, ist von einem Bevölkerungsverlust von rund 50 Personen pro Jahr auszugehen, was ohne die Zuwanderung eine Halbierung alle 69 Jahre bedeutet hätte – B. Koch, *Neubürger in Zürich. Migration und Integration im Spätmittelalter*. Weimar 2002, S. 129; A. Holenstein, P. Kury, K. Schulz, *Schweizer Migrationsgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Baden 2018, S. 33.

⁵⁷ Er nannte sich selber „frater Johannes ortus oppido dicto Wintertur“ – Chr. J.v.W., S. XVIII, S. 1.

⁵⁸ UB SLZ, Bd. VI, S. 279: Nr. 2312; UB Bero-Münster I, S. 255: Nr. 216; UB SLZ, Bd. IX, S. 140: Nr. 3272.

⁵⁹ So erscheinen 1298 „Cünradus de Obrawintertur“ als Zeuge bei einem Tauschgeschäft, 1303 „Wilhelm von Obrawintertur“ als einer der Stadträte sowie 1305 mit ihnen noch Heinrich und Johann – UB SLZ, Bd. VII, S. 35: Nr. 2435, S. 331: Nr. 2733, Bd. VIII, S. 57: Nr. 2783, S. 417: Register.

⁶⁰ Ein Beispiel hierfür ist 1257 „R., scultetus de Winterthur“ – Fontes RB, Bd. II, S. 445: Nr. 424; *Urkundenbuch der südlichen Teile des Kantons St. Gallen*, Bd. I, ed. F. Perret, Rorschach 1961, S. 423: Nr. 598; In den Jahren 1305–1313 ist ein gewisser Wezel überliefert, Sohn Ulrichs von Hettlingen – TH UB, Bd. IV, S. 131: Nr. 1058; UB SLZ, Bd. IX, S. 104: Nr. 3230, S. 124: Nr. 3251, S. 376: Nr. 3535. Im Jahre 1327 war ein Marchwart Gevetterli Schultheiss von Winterthur – UB SLZ, Bd. X, S. 76: Nr. 4099.

Im Quellentext findet man „Clauwis Winterthuyr“ ohne das Präfix „von“. Dies reicht jedoch kaum aus, um eine bürgerliche Herkunft zu vermuten, zumal im 14. Jahrhundert die Ordensmitglieder (groß)mehrheitlich dem Adel entstammten⁶¹. Der Marienburger Hauskomtur stand zudem in der Hierarchie der wichtigsten Ordensburg nach dem Hochmeister, dem Grosskomtur und dem Tressler. Während ihrer Abwesenheit übernahm er sogar einen Teil ihrer Aufgaben. So führte der Marienburger Hauskomtur etwa im September 1390, als die Grossgebietiger wohl auf die Litauerreise gingen, den Briefwechsel mit dem masowischen Fürsten Janusz I⁶². Es wäre im höchsten Masse ungewöhnlich, das vierwichtigste Amt in der Ordenszentrale einem Nichtadligen zu geben. Für die Distanz zu bürgerlichen Elementen sorgte Hochmeister Dietrich von Altenburg (1335–1341), der unterstrich, dass zum Ritterbruder nur derjenige, der „wol geborn“ ist, aufgenommen werden durfte⁶³.

Warum fehlt also bei ihm ein „von“ oder ein „de“? Die Familie benutzte solche Präfixe oft, aber nicht ausschliesslich⁶⁴. Im Orden beobachtet man im 14. Jahrhundert einen klaren Rückgang von Latein. Der Vor-⁶⁵ und Rufname waren deutsch, sodass ein Schreiber, der von seinem Ableben berichtete, den lateinischen Übrigbleibsel möglicherweise wegliess. Dieselbe Schreibvariante findet man übrigens beim übernächsten Nachfolger im Amt, den man heute als Johann von Künsberg kennt. Als er im Oktober 1408 zum Marienburger Hauskomtur berufen wurde, bezeichnete man ihn als „Johan Kynsberger“⁶⁶. Auch bei ihm wurde der adlige Zusatz gestrichen und am Ende seines Rufnamens zwei Buchstaben („er“) angehängt.

⁶¹ Die Brüder aus dem Stadtadel machten rund 8% unter allen Ritterbrüdern aus – M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986, S. 203; J. Tandecki, *Organizacja wewnętrzna zakonu krzyżackiego i jego członkowie* in: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, ed. R. Czaja, M. Biskup, Warszawa 2009, S. 409; D. Wojtecki, *Studien zur Personalgeschichte des Deutschen Ordens im 13. Jahrhundert*, Wiesbaden 1971, S. 10 ff.; K. Scholz, *Beiträge zur Personengeschichte des Deutschen Ordens in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, Münster 1971, S. 1 ff.

⁶² Er hatte auch die Aufsicht über die Vogtei Leske – M. Radoch, *Kontakty mazowiecko-krzyżackie w latach 1389–1392 (w świetle nieznannej korespondencji zakonnej)*, in: „Rocznik Działdowski“, Bd. IX, Działdowo, 2014, S. 107 f., 126–128 (Quellenanhang).

⁶³ *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften* (weiter zit. Stat DO), ed. M. Perlbach, Halle 1890, Nachdruck Hildesheim – New York 1975, S. 149; Klaus Militzer, *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190–1309*, Marburg 1999, S. 459.

⁶⁴ Beispiele für präfixlose Nennung (ohne „von“) finden sich 1369, als „Heinrich Winterthur“ eine Verleihung bezeugte, oder 1396, als „Peter Winterture Peters sun“ Strassburger Stadtrat wurde – UR SKZ, Nr. 1942; Strassburger UB VII, S. 950.

⁶⁵ Claus mit seinen Variationen Clawes, Klaus, Klaws etc. ist ein deutscher Taufname – A. Socin, *Mittelhochdeutsches Namenbuch. Nach oberrheinischen Quellen des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts*, Basel 1903, S. 6 f.

⁶⁶ Zuvor war er Münzmeister in Thorn. Als „her des monzampth dirlosen wart“, gingen 2600 Mark in die Marienburger Kasse ein – MTB, S. 451 (Zeile 2–3), S. 517 (Zeile 24–25); Seine Wahl geschah nicht zufällig, zumal der Thorner Münzmeister aus der Tresslerkasse des Obersten Tresslers finanziert und vom Grosskomtur kontrolliert wurde, weshalb er mit der Marienburg im regen Kontakt stand – A. Klein, *Die zentrale Finanzverwaltung im Deutschordensstaate Preußen am Anfang des XV. Jahrhunderts*, Leipzig 1904, S. 23, 67.

STRASSBURGER LINIE

Ein Teil der Familie schaffte es bis nach Strassburg. Dort lassen sich 1263 Heinrich von Winterthur und 1268 Peter als Stadträte nachweisen⁶⁷. Sprachlich gab es kaum Hindernisse, zumal man in Winterthur Hoch- und in Strassburg Niederalemannisch redete⁶⁸. Strassburg war ab 1250 bestrebt, sich vom bischöflichen Festgriff definitiv zu befreien⁶⁹. Als der neu gewählte Bischof Walter von Geroldseck 1260 versuchte, seine Position zu restaurieren, war ein Konflikt mit dem Stadtrat vorprogrammiert. Im Spätsommer 1261 wechselte Rudolf IV. von Habsburg, der bis dahin an der Seite des Klerus stand, ins städtische Lager⁷⁰. Da die Ministerialen „von Winterthur“ zu jenem Zeitpunkt – wie oben ausführlich dargelegt – für die mit Habsburgern verwandten Grafen von Kyburg tätig waren, stand nach dem plötzlichen Schwung Rudolfs ihrem Dienst für den Stadtrat nichts mehr im Wege. Strassburg rüstete für den Krieg und die Kunde davon dürfte wegen politischer Verlinkung⁷¹ rasch die kyburgischen Gebiete erreicht haben. Mit dem Strassburger Bischof verbündete sich zudem 1261 der Abt von St. Gallen, wohl in der Absicht, Winterthur oder benachbarte Gegend als Lehen zu bekommen⁷². Dies dürfte den Kyburgern, die damals noch in voller Blüte standen, missfallen haben, sodass sie ihren Ministerialen, die in Strassburger Dienste eintreten wollten, keine Steine in den Weg legten. Ihr Kriegswissen war in der mächtigen Stadt im Unterelsass sehr gefragt. Ihre Truppen konnten am 8. März 1262 bei Hausbergen dem bischöflichen Heer eine empfindliche Niederlage zufügen⁷³. Walter von Geroldseck verstarb bald danach. Sein Nachfolger Heinrich von Geroldseck

⁶⁷ UB Strassburg I, ed. W. Wiegand, Strassburg 1879, S. 402: Nr. 529; J. Zedler, op. cit., Bd. L, Sp. 1006 f.; In den Jahren 1282–1283 beschenkte „Huge von Winterture, burgere von Strazburg“ das örtliche Spital – UB Strassburg III, S. 52 f.: (Nr. 158, 163).

⁶⁸ K. Kunze, *Alemannisch – was ist das? Grenzen, Geschichte, Merkmale eines Dialekts*, in: *Kleiner Dialektatlas. Alemannisch und Schwäbisch in Baden-Württemberg*, ed. H. Klausmann, K. Kunze, R. Schrambke, Bühl Baden 1993, S. 30 ff.; H. Klausmann, *Alemannisch in einzelnen Regionen Baden-Württembergs*, in: *Kleiner Dialektatlas...*, S. 76 ff.; W. König, R. Schrambke, *Die Sprachatlanten des schwäbisch-alemannischen Raumes. Baden-Württemberg, Bayrisch-Schwaben, Elsaß, Liechtenstein, Schweiz, Vorarlberg*. Bühl Baden 1999, S. 14 ff.; Alemannen siedelten im linksrheinischen Gebiet unter römischen Bedingungen seit dem 4. Jh., verselbständigten sich ab dem letzten Drittel des 5. Jh. und wurden im 6. Jh. nach und nach von den Franken erobert. Die (nieder-)Alemannische Mundart konnte sich im Elsass dauerhaft halten – K. Weber, *Die Formierung des Elsass im Regnum Fracorum. Adel, Kirche und Königtum am Oberrhein in merowingischer und frühkarolingischer Zeit*, Ostfildern 2011, S. 19 ff.; H. Büttner, *Geschichte des Elsass I. Politische Geschichte des Landes von der Landnahmezeit bis zum Tode Ottos III.*, Berlin 1939, S. 11 ff.; C. Binding, *Geschichte des burgundisch-romanischen Königreichs*, Leipzig 1868, S. 154 ff.

⁶⁹ S. von Heusinger, *Die Zunft im Mittelalter. Zur Verflechtung von Politik, Wirtschaft und Gesellschaft in Straßburg*, Stuttgart 2009, S. 37; J. Cahn, *Münz- und Geldgeschichte der Stadt Strassburg im Mittelalter*, Strassburg 1895, S. 17; W. Wiegand, *Bellum Waltherianum*, Strassburg 1878, S. 55 ff.

⁷⁰ Es war derselbe Rudolf von Habsburg, der 1264 den kyburgischen Nachlass in Winterthur übernahm. 1273 wurde er zum deutschen König gewählt – J. Rogge, *Die deutschen Könige im Mittelalter. Wahl und Krönung*, Darmstadt 2006, S. 52; O. Redlich, op. cit., S. 91.

⁷¹ Im Jahre 1244 übertrug Hartmann IV. von Kyburg seine Besitzungen, darunter die Stadt Winterthur, an den Bischof von Strassburg, um sie vor der Konfiskation durch Kaiser Friedrich II. zu schützen, und empfing sie sogleich als Lehen zurück – UB SLZ, Bd. II, S. 105 ff: Nr. 599–600; W. Ganz, op. cit., S. 20.

⁷² W. Ganz, op. cit., S. 20 f.

⁷³ R. Wackernagel, *Geschichte des Elssasses*, Basel 1919, S. 130.

schloss im April 1264 einen Friedensvertrag, der dem bereits vorher einflussreichen Rat noch mehr Herrschaftsrechte gewährte⁷⁴.

Der bischofstreue Stadtadel verliess daraufhin Strassburg und lebte als ländlicher Niederadel. So entstand im lokalen Machtgefüge eine sehr verlockende Lücke, die unter anderem die Dienstmannen von Winterthur füllten, zumal sie in ihrer Heimatstadt fast zeitgleich zwei Male (1263/64 sowie 1269) obdachlos wurden. Die Familie vermehrte sich so stark, dass seit dem späten 13. Jahrhundert die einzelnen Zweige besondere Beinamen führten. Die Hauptlinie behielt ihre alte Bezeichnung bei⁷⁵. Johannes von Winterthur nannte sich 1283 „zum Engel“, genauso wie seine Söhne Johannes, Hug, Konrad und Siegmund 1318–1324⁷⁶. 1298 erschien Kunz von Winterthur „zur Kalbsgasse“⁷⁷. 1304 wählte Johannes von Winterthur eine erworbene Liegenschaft „zum Hohenhaus“ als Beinamen, genauso wie seine Söhne Niklaus und Walter 1328⁷⁸. Weitere Linien des grossen Geschlechts waren „genannt Knobloch“ (erstmal erwähnt 1325), „unter der Lauben“ (1362), „genannt Ecke“ (1369) sowie „Geiler“ (1392)⁷⁹.

Da die Vertreter der Familie von Winterthur seit 1263 im Stadtrat regelmässig präsent waren, erscheint es zweckmässig, mit der Vornamenstichprobe dort anzusetzen. Als 1332 im Stadtadel bewaffnete Konflikte zwischen Anhängern der Familien Zorn und Müllenheim ausbrachen, übernahmen die Handwerker die Macht, sodass die Zünfte von den Zahlen her gleichgewichtig in den Stadtrat eintraten⁸⁰. Am Vorabend der Pest, im Februar 1349, wurden weitere Korrekturen in der Zusammensetzung vorgenommen⁸¹. Nun zählte der Rat 57 Mitglieder. In den Vornamenproben (→ Anhang III.) findet man – erneut nach dem Zufallsprinzip – in den Jahren 1368–1382 in jedem aus 57 Mitgliedern bestehenden Gremium

⁷⁴ J.-J. Schwiien, *La ville de Strasbourg*, in: *L'Alsace au coeur du Moyen Âge. De Strasbourg au Rhin supérieur, XIe-XIIIe siècles*, ed. M. Pottecher, J.-J. Schwiien, J.-P. Meyer, A. Freund-Lehmann, Lyon 2015, S. 42; O. Winckelmann, *Das Fürsorgewesen der Stadt Strassburg vor und nach der Reformation bis zum Ausgang des sechzehnten Jahrhunderts*, Leipzig 1922, S. 15; W. Wiegand, op. cit., S. 86 ff.

⁷⁵ Dieser Hauptlinie entstammten etwa Klaus von Winterthur, 1332–1352 Stadtrat von Strassburg, oder Lawelin von Winterthur, 1359 Bürgermeister von Strassburg; Als Nonnen lebten in Strassburg 1289 Egnintia und 1297–1310 Anna von Winterthur – UB SLZ VI, S. 41: Nr. 2058; E. Stauber, op. cit., S. 350.

⁷⁶ Strassburger UB II, S. 284: Nr. 338; Es erschienen im Strassburger Stadtrat auch 1337 Hug von Winterthur zum Engel und 1338–1349 Cüntze genannt auch Cünrat von Winterthur zum Engel, der 1347–1349 einer der zwei Meister des Stadtrats war – Strassburger UB VII, S. 890–902; C. Güntert, *Konrad (Cuntze) von Winterthur zum Engel, Stadtmeister von Strassburg. Strassburg und die Judenverfolgung 1348/49*, beraten durch L. Schmutge, Zürich 1991, S. 117.

⁷⁷ Vertreter dieser Linie schafften es bis zu den Stadträten, wie etwa Walter 1330 oder „Cüntze von Winterthur in Kalbesgasse“ 1337, 1348–1349 und 1353 – UB Strassburg VII, S. 890, 901–907; E. Stauber, op. cit., S. 351.

⁷⁸ Sie hiessen „von Winterthur zum (bzw. zu demme) Hohenhuse“ – UB Strassburg Bd. III, Nr. 1201, Bd. IV/1 S. 186: Nr. 300.

⁷⁹ UB Strassburg VI, S. 381; Im Stadtrat von Strassburg kamen 1362 „Laulin von Winterthur unter der Louben“, 1366 „Johans von Winterthur dem man spricht Cnobloch“ sowie 1369 „Claus Ecke von Winterthur“ vor – UB Strassburg VII, S. 916–923.

⁸⁰ C. Güntert, op. cit., S. 13 f.; R. Wackernagel, op. cit., S. 187.

⁸¹ *Strassburgische Chronik von Fritsche Closener*, ed. A. Schott, A. Strobel, Stuttgart 1842, S. 104.

mehrere Clause. In den 15 Jahren kommt man auf insgesamt 855 Vornamen, wobei sich einige Stadträte wiederholten. Ganze 105 Male kam ein Claus vor, was 12.3% ergibt. Jeder achte Strassburger dürfte so geheissen haben. In Strassburg war der Deutsche Orden, anders als im Raum Winterthur, seit 1268 präsent⁸². All das macht die Abstammung des Bruders „Clauwis“ aus jener Stadt sehr wahrscheinlich. Die Puzzleteile wollen jedoch auch da nicht perfekt zueinander passen, da die Regionalvarianten des Vornamens im 14. Jahrhundert „Clawes“ und „Clauwes“ lauteten⁸³. Dies lässt sich allerdings damit plausibel erklären, dass der Schreiber, der vom Ableben des „Clauwis Winterthuyr“ berichtete, eine andere Mundart gesprochen haben muss, zumal er auch den Rufnamen leicht entstellte hatte.

Gleich drei Mitglieder der Familie, die es bis zu Stadträten schafften, trugen im 14. Jahrhundert den Vornamen „Claus“. Zunächst erscheint in diesem Gremium mit Intervallen 1332–1359 „Clawes von Winterture“, der vom Februar 1352 bis Januar 1353 sogar einer der vier Meister war⁸⁴. 1369 und 1375 sass im Stadtrat jeweils ein Jahr lang unter anderem „Claus Ecke von Winterture“⁸⁵. Weiter findet man dort in den Jahren 1372, 1380 und 1391 einen gewissen „Claus von Winterture“⁸⁶. Der Vorname „Claus“ wurde also in jenem Zweig der Familie „von Winterthur“ gerne vergeben.

Beim letztgenannten Strassburger Stadtrat stimmen sogar die ungefähren Lebensdaten mit denjenigen des Marienburger Hauskomturs überein. Der Strassburger Claus von Winterture hatte einen Sohn, der im Dezember 1385 als „edelknecht“ bei einer Schuldenfeststellung mitwirkte⁸⁷, sodass er ums Jahr 1360 auf die Welt gekommen sein dürfte. Daraus wiederum lässt sich schließen, dass sein Vater ums Jahr 1330 geboren wurde, was recht genau zum Ordensbruder „Clauwis Winterthuyr“ passt. Es sind jedoch zwei unterschiedliche Personen, zumal der weltliche Claus von Winterthur 1391 im Stadtrat tätig war, als der Ordensbruder Claus in dieser Zeit schon Hauskomtur war.

⁸² In diesem Jahr erwarb er Eigentum, welches 1273 den Rang einer Kommende erhielt. Die mit ihm konkurrierenden Johanniter fassten in Strassburg hingegen erst 1366 Fuss – P.-P. Faust, *Der Deutsche Orden im Elsaß. Geschichte und Spuren der elsässischen Ordensniederlassung, besonders der Kommende Rouffach-Suntheim*, in: *Der Deutsche Orden und die Ballei Elsaß-Burgund*, ed. H. Brommer, Bühl Baden 1996, S. 248; P. Heim, *Die Deutschordenskommende Beuggen und die Anfänge der Ballei Elsaß-Burgund*, Bonn–Godesberg 1977, S. 11; K. Militzer, *Historia zakonu krzyżackiego*, Kraków 2007, S. 71; K. Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich*, Bonn Godesberg, 1970, S. 79 ff.; M. Barth, *Handbuch der elsässischen Kirchen im Mittelalter*, Strasbourg 1960, Sp. 1362 f., 1393 f.; UB Strassburg II, S. 104 ff.: Nr. 149.

⁸³ Für „Clawes“: UB Strassburg VII, S. 13 (Nr. 42), S. 21 (Nr. 63), S. 507 (Nr. 1744), S. 887–891; Für „Clauwes“: UB Strassburg VII, S. 8 (Nr. 23), S. 886 usw.

⁸⁴ UB Strassburg VII, S. 886, 892, 898, 904–913; Er ist als Stadtrat mit einjähriger Amtszeit 1332, 1339, 1345, 1350, 1357 und 1359 belegt. Als Bürgermeister entschied er mit dem „rat von Srazburg“ 1352 einen Streit der Städte Basel und Freiburg – *Urkundenbuch der Stadt Basel*, Bd. IV., ed. R. Wackernagel, Basel 1899, S. 195: Nr. 205.

⁸⁵ Strassburger UB VII, S. 923, 929.

⁸⁶ Er war „Johannes seligen sun“, wie man 1372 erfährt – Strassburger UB VII, S. 926, 934, 944.

⁸⁷ Strassburger UB VII, S. 642: Nr. 2228; Die Vaterschaft geht aus der Ernennung zum Stadtrat 1398 hervor, die von „Hans von Wintertur, Clauses sun von Wintertur“ sprach – Strassburger UB VII, S. 952.

GEFOLGSMANN DER KYBURGER IN PREUSSEN?

Claus von Winterthur stammte also aus Strassburg, aus einem bis 1264 kyburgischen Ministerialengeschlecht. In seiner Familie müssste das Wissen darüber rund 80 Jahre später, als der künftige Bruder Claus heranwuchs, noch präsent gewesen sein⁸⁸. Die Kenntnis vom Dienstverhältnis lebte schließlich ganze 110 Jahre nach seinem Erlöschen bei den Konstanzer Geistlichen. So weilte 1373 bei der Auskundschaffung der Grenzen der bischöflich-baselschen Gerichtsbarkeit ein gewisser „Rüdol. Wernheri de Winterthur“, Kleriker der Konstanzer Diözese, in der (neu-)kyburgischen Hauptbefestigung Burgdorf⁸⁹. Es war wohl kein Zufall, dass für diese Aufgabe zu den Grafen ausgerechnet ein Vertreter ihrer ehemaligen Ministerialen geschickt wurde. Daraus kann man schliessen, dass auch die Strassburger Zweige „von Winterthur“ ihre Erinnerung an die früheren Herren von einer Generation an die andere übertrugen.

Die Herkunft des Ordensbruders Claus war noch in anderer Hinsicht geeignet, seine Treue nach dem Beitritt zu beeinflussen. Nach dem Aussterben der männlichen Kyburger 1264 übernahm Rudolf von Habsburg ihre Ländereien. Die einzige kyburgische Erbin Anna verheiratete er mit seinem Neffen Eberhard I. von Habsburg-Laufenburg und überließ ihnen nur Güter im heutigen Kanton Bern. Der Sohn der beiden, Hartmann I. (1273/1275–1301), benannte sich wieder nach der Kyburg, obwohl er im bernerischen Burgdorf residierte. Nach ihm herrschte sein Sohn, Eberhard II. von Kyburg (ca. 1299–1357), der elf Kinder hatte, welche das Erwachsenenalter erreichten. Dazu gehörten auch Konrad (vor 1336–1402) und Rudolf von Kyburg (vor 1337–1404), welche – genauso wie ihr Zeitgenosse Claus – den Deutschen Orden wählten. Sie hatten gleich vier leibliche Brüder, welche als Kanoniker in der Heimatstadt des Bruders Claus lebten: Eberhard III., sein gleichnamiger Bruder Eberhard IV. und Egon waren Domherren in Strassburg, Johann gar Dompropst⁹⁰.

⁸⁸ Falls die Einsiedlung der Geburt in die Jahre 1325–1335 richtig ist, wuchs Claus von Winterthur ca. 1345 (80 Jahre nach dem Ende des Dienstverhältnisses) heran. Die Länge der menschlichen Erinnerung zeigte wiederum Chronist Johannes von Winterthur auf. Bei einer Erzählung zum Jahre 1255 bemerkte er, dass davon „noch heute im Jahre 1340“, also ganze 85 Jahre später, gesprochen werde. Da er dazwischen noch übers Jahr 1347 schrieb, dürfte die Erinnerungszeit in diesem konkreten Fall gar 92 Jahre betragen haben – J.V. Chron., S. XIII, 15; Zum allgemeinen Phänomen: M. Halbwachs, *Das kollektive Gedächtnis*, Stuttgart 1967, S. 100 ff.

⁸⁹ Fontes RB, Bd. IX, Bern 1908, S. 390: Nr. 840; *Dieselbe Urkunde datiert mit 1374*, in: REC II, bearb. von A. Cartellieri, mit Nachträgen von C. Rieder, Innsbruck 1905, S. 402: Nr. 6271; Jener Rudolf von Winterthur ist in den Jahren 1366–1367 ist er als Kleriker der Diözese Konstanz überliefert – REC II, S. 356: Nr. 5945–5947, S. 365: Nr. 6022; Burgdorf lag damals im Grenzgebiet von drei Bistümern, nämlich Konstanz (zum Erzbistum Mainz) sowie Basel und Lausanne (beide zum Erzbistum Besançon) – *Putzger. Historischer Weltatlas...*, S. 89, S. 253.

⁹⁰ UB Strassburg VII, S. 259 (Nr. 887), S. 304 (Nr. 1037), S. 309 (Nr. 1053), S. 568 (Nr. 1974) usw.; P. Gotówko, *Die geographische und familiäre Herkunft der Ordensgebietiger Konrad von Kyburg und Rudolf von Kyburg*, in: *Ordines Militares* 26 (2021), S. 265; Es ist 1358 auch ein gewisser „Hanemann de Kiburg“ als Kanoniker in Strassburg verzeichnet – Strassburger UB VII, S. 253 (Nr. 865 mit Anm. 2); Die Kathedrale von Strassburg gehörte zu den schönsten Bauten ihrer Zeit – J.-P. Meyer, *La Cathédrale de Strasbourg*, in: *L'Alsace au coeur du Moyen Âge. De Strasbourg au Rhin supérieur, XIe-XIIe siècles*, ed. M. Pottecher, J.-J. Schwiien, J.-P. Meyer, A. Freund-Lehmann, Lyon 2015, S. 68 ff.

Diejenigen Mitglieder der Familie von Winterthur, welche nicht auswanderten, müssten sich zudem gelegentlich auch nach 1264 für die (Neu-)Kyburger engagiert haben. Das wichtigste Ereignis, zu dem es wohl kurz vor dem Beitritt des Bruders Claus zum Orden kam, war der Laupenkrieg im Jahre 1339. Der Adel im westlichen Schweizer Mittelland, vom Aufstieg der Stadt Bern beunruhigt, schloss sich zu einem Bündnis zusammen und kämpfte zusammen mit der Stadt Freiburg im Üechtland, vom Westen her vorrückend, gegen die Berner⁹¹. Eine kleinere Armee im Osten führten gegen die Stadt an der Aare die Habsburger und die (Neu-)Kyburger an⁹². Die Winterthurer Linie des Ministerialengeschlechts, welche nun den Habsburgern diente, kämpfte Seite an Seite mit den Grafen von Kyburg. Die Kunde darüber dürfte recht bald auch die Strassburger Zweige der Familie erreicht haben⁹³.

Wegen jener Wechselwirkungen dürfte sich Claus von Winterthur im fernen Preußen mit den Grafen Konrad und Rudolf von Kyburg besonders verbunden gefühlt haben. Diese wiederum scheinen, mit Johann Marschalk von Frohburg aus Liestal bei Basel und Werner von Tettingen aus der Umgebung von Reichenau im nördlichen Bodensee eine Allianz zur gegenseitigen Förderung geschmiedet zu haben⁹⁴. Die Kyburger und Bruder Johann sprachen Hochalemannisch, Bruder Werner hingegen Bodenseemalemannisch. Da Bruder Claus – nebst seiner kyburgischen Affiliation – auch noch einen recht ähnlichen, niederalemannischen Dialekt redete, ist es gut denkbar, dass er sich ihnen angeschlossen hatte.

Dies scheinen die Förderungen jener Brüder zu bezeugen. Ihre Karrieren begannen schlagartig ab März 1387. Zunächst stieg 1387 Johann Marschalk von Frohburg zum Oberstem Trappier und Werner von Tettingen zum Komtur von Rehden. 1388 wurden Konrad von Kyburg Vorsteher einer kleinen Komturei Nessau und Claus von Winterthur Hauskomtur auf der Marienburg⁹⁵. Keiner der vier Genannten hatte zuvor

⁹¹ F. Häusler, *Von der Stadtgründung bis zur Reformation*, in: *Illustrierte Berner Enzyklopädie 2*, ed. P. Meyer, Wabern–Bern 1981, S. 68; M. Lee, *Kyburg in 33 Geschichten. Gemeinde und Schloss Kyburg. Von der Vergangenheit zur Gegenwart*, Andelfingen 2011, S. 209 f.; H. Kurz, *Das Schweizer Heer von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Dietikon–Zürich 1969, S. 23–27; A. Bichsel, *Graf Eberhard II. von Kyburg (1299–1357). Ein Beitrag zur Geschichte der Grafen von Habsburg-Kyburg*, Bern 1899, S. 65; C. Folini, *Laupenkrieg*, in: *HLS*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/008728/2007-12-04/>, kons. am 08.02.2022; M. Zahnd, *Burgundische Eidgenossenschaft*, in: *HLS*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/027284/2003-08-25/>, kons. am 10.02.2022.

⁹² Bei Laupen siegten 1339 die Berner mit Unterstützung von Uri, Schwyz und Unterwalden über die Grafen und die Herren von Neuenburg, Nidau, Savoyen, Kyburg, Aarberg u. a. – QW ESE, Bd. III/1, ed. E. Schudel, B. Meyer, E. Usteri, Aarau 1964, S. 180: Nr. 271; *Die Klingenberger Chronik*, ed. A. von Sargans, Gotha 1861, S. 69.

⁹³ Die informative Verknüpfung dieser beiden Städte wurde bereits 1261 offensichtlich, als die Ritter von Winterthur nach Strassburg zogen, da sich dort ein Krieg gegen den lokalen Bischof abzeichnete. Winterthur hatte zudem im frühen 14. Jh. zwei bedeutende Verschuldungen, wobei die Strassburger Schuld eine davon war. Sie entstand 1314, als die Habsburger im Kampf um die Kaiserkrone beim Ritter Heinrich von Müllenheim, Bürger zu Strassburg, ein Darlehen von 3500 Mark Silber, verzinst bei der Stadt Winterthur, aufnahmen – W. Ganz, op. cit., S. 55 f.; Die Schuldentilgung erforderte regelmäßigen Kontakt zwischen den Beteiligten.

⁹⁴ P. Gotówko, *Johann Marschalk von Frohburg. Der erste Großgebietiger im preussischen Ordenszweig aus der heutigen Schweiz und die Brüder aus Elsass-Burgund*, in: „Komunikaty Mazursko-Warmińskie“ 2021, Nr. 4, S. 560 ff.

⁹⁵ Welche Ursachen konkret den Ausschlag gaben, lässt sich nicht mehr ermitteln, weil die Beratungen am Großen Kapitel streng geheim waren – Stat DO, S. 83: Gesetz 38 (3).

ein Komturamt inne. Claus von Winterthur war zwar offiziell nur ein Hauskomtur, da es jedoch auf der Marienburg keinen Komtur gab, durfte er in der wirtschaftsstärksten Komturei des Ordenslandes mehr Einfluss als andere Hauskomtüre ausüben und sie faktisch mitverwalten⁹⁶. Als Hauskomtur war er auch der Vorsteher des Marienburger Konvents⁹⁷. Dessen Bedeutung zeigen am besten die erwirtschafteten Gelder, die jedoch über den Ordensstressler abgewickelt wurden⁹⁸. Im ersten vollen Amtsjahr des Bruders Claus, also 1389, wurden eindruckliche Einnahmen von 7700 Mark verbucht, welche bis 1402 auf 8030 Mark jährlich anwuchsen⁹⁹. Da er nicht mehr zu den Jüngeren zählte, lässt sich sein Aufstieg nicht mit herausragenden Talenten, dafür umso plausibler mit einer landsmannschaftlichen Verbindung erklären.

Ein weiterer Beleg für eine Affiliation zwischen Claus von Winterthur und den Gebrüdern von Kyburg ist das Schicksal des Vorgängers Heinrich Harder¹⁰⁰. Er war erst seit 1387 oder 1388 Marienburger Hauskomtur und zugleich seit August 1388 Pfleger von Lesewitz (heute: Lasowice)¹⁰¹. Wenige Monate später, im gleichen Jahr 1388, verlor er beide Funktionen. Das Amt in Lesewitz übernahm der Franke Peter von Gundelsheim¹⁰², die wichtigere Stelle auf der Marienburg ging an Claus von Winterthur. Hein-

⁹⁶ Die Komturei Marienburg zählte um 1400 22 Betriebe – B. Jähnig, *Der Deutschordensstaat Preußen – die großen Hochmeister des 14. Jahrhunderts*, in: *Die „Blüte“ der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert*, ed. M. Löwener, Wiesbaden 2004, S. 53; B. Jähnig, *Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen vornehmlich vom 13. bis zum frühen 15. Jahrhundert*, in: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, ed. U. Arnold, Marburg 1989, S. 125.

⁹⁷ Der auf der Marienburg wohnhafte Grosskomtur hatte andere Aufgaben. Er führte Bücher mit Schulden des Ordens, überprüfte die Rechnungen und empfing ausländische Gäste – K. Górski, *Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław 1977, S. 91; G. Vercamer, *Die Hausämter auf der Marienburg. Wirtschaftsführung und Wirtschaftsräume (1309–1457)*, in: *Castrum sanctae Mariae. Die Marienburg als Burg, Residenz und Museum*, ed. A. Mentzel-Reuters, S. Samerski, Göttingen 2019, S. 266 ff.

⁹⁸ Das Geld verwaltete der Ordensstressler, der neben dem eigentlichen Hauptschatz, aus dem große Vorhaben finanziert wurden, auch die Tresslerkasse führte, die dem Hochmeister zur Außenpolitik und Hofhaltung diente sowie die Konventskasse, in die er Gelder für den örtlichen Konvent, die Renovierung von Gebäuden etc. einzahlte – S. Jóźwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2007, S. 351; M. Biskup, G. Labuda, op. cit., S. 281; K. Górski, *Ustrój Państwa i Zakonu Krzyżackiego*, Gdynia 1938, S. 43; J. Sarnowsky, *Das Tressleramt – Aufgaben und Raumbedarf*, in: *Castrum sanctae Mariae. Die Marienburg als Burg, Residenz und Museum*, ed. A. Mentzel-Reuters, S. Samerski, Göttingen 2019; S. 252 ff.; A. Klein, op. cit., S. 55.

⁹⁹ In dokumentierten Jahren 1391 und 1393 betragen die Einnahmen der Marienburger Komturei jeweils 7700 Mark jährlich, 1397 stiegen sie auf 7798 Mark und 1398 auf 7888 Mark an. 1399–1402 beliefen sie sich auf jeweils 8029 Mark jährlich – *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412*, ed. W. Ziesemer, Danzig 1913, S. 6 ff.; *Das Marienburger Ämterbuch*, ed. W. Ziesemer, Danzig 1916, S. 3 ff.; *Das Zinsbuch des Hauses Marienburg*, ed. W. Ziesemer, Marienburg 1910, S. 57; B. Jähnig, *Zur Wirtschaftsführung des Deutschen...*, S. 133.

¹⁰⁰ Gemäss Weichbrodt stammte er aus Niederösterreich, laut Schön aus Württemberg – E. Weichbrodt, *Gebietiger des Deutschen Ordens in Preussen nach ihrer Herkunft*, in: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, ed. H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, H. Jäger, Wiesbaden 1968, Lief. 1; T. Schön, *Beziehungen Württembergs zum Deutschen Orden in Preußen*, in: *Diözesan-Archiv von Schwaben*, 1903, S. 47.

¹⁰¹ Der Vorgänger in Lesewitz, Siegfried Grans, ist bis zum 1. August 1388 überliefert. Als Amtszeit in Marienburg ist hingegen nur das Jahr 1388 erhalten. Bruder Heinrich konnte dort nicht vor 1387 gewesen sein, da zuvor Hans von dem Felde 1386 belegt ist – D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy...*, S. 59, 102.

¹⁰² Der Orden erwarb in Gundelsheim in Südfranken nebst anderen Gütern zwischen 1254–1258 die Burg Horneck, wo der Deutschmeister residierte. Peter von Gundelsheim blieb in Lesewitz als Pfleger bis Dezember 1391 – K. Militzer, *Historia zakonu...*, S. 81, 186; D. Weiss, *Deutschordenskommande Horneck – Geschichte*, in: <https://www.kloester-bw.de/kloestertexte.php?kreis=&bistum=Rottenburg-Stuttgart&alle=1&ungeteilt=&art=neu&orden=&orte=&>

rich Harder wurde regelrecht verdrängt, weshalb man zwischen ihm und Bruder Claus auf den ersten Blick Feindseligkeiten vermuten müsste. Einer solchen Annahme widersprechen die späteren Geschehnisse. Im Mai 1390 übernahm Heinrich Harder von Werner von Tettingen seine Komturei in Rehden. Bruder Werner holte sich im August 1390 den Rang des Obersten Trappiers, den Johann Marschalk von Frohburg verloren hatte¹⁰³. Heinrich Harder blieb Komtur von Rehden nur bis Ende Juni 1391. Diese Funktion übernahm im Juni 1391 ausgerechnet Rudolf von Kyburg. Im Juli 1391 wurde Konrad von Kyburg, der bisherige Vorsteher eines kleinen Konvents in Nessau, zum Komtur von Osterode befördert. Die freigewordene Nessauer Komturei ging an keinen anderen als Heinrich Harder¹⁰⁴. Solche Rochaden lassen vermuten, dass zwischen ihm, den Kyburgern und Werner von Tettingen ein gutes Verhältnis herrschte, was wohl auch für die Beziehung zu Claus von Winterthur zutraf. Eine solche These bestätigt sich am Ende ihrer Karrieren. Konrad von Kyburg, der zum Obersten Spittler aufzusteigen vermochte, starb am 17. April 1402¹⁰⁵. Nur ein halbes Jahr später, im November 1402, wurden Rudolf von Kyburg und Heinrich Harder als Komture von Rehden und Nessau entlassen. Ihre Nachfolger stammten aus anderen Gegenden im Reich, sodass eine alemannische Kontinuität nicht stattfand¹⁰⁶.

Betrachtet man mit dieser Erkenntnis erneut das Jahr 1388, so kann man mutmaßen, dass Claus von Winterthur die Stelle des Marienburger Hauskomturs nicht etwa gegen den Willen von Heinrich Harder übernahm, was dessen kurze Amtsdauer zunächst nahelegen würde, sondern vielmehr, um sie vor dem Zugriff anderer Brüder zu retten.

MÖGLICHE AUFGABEN UNTER DEN ALEMANNISCHEN LANDSLEUTEN

Wenn die Annahme, gemäss der Claus von Winterthur sich einer alemannischen Parteilung angeschlossen hatte, korrekt ist, so fragt sich, welche informelle Aufgaben er zu erledigen hatte. Auf der Marienburg dürfte er seinen Landsleuten aus

buchstabe=&nr=924&thema=Geschichte, konsultiert am 21.02.2022; G. von Mülverstedt, op. cit., S. 51 mit Anm. 3, S. 65. D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy...*, S. 59–67.

¹⁰³ Ein weiterer Beleg für eine Allianz zwischen den alemannischen Brüdern und Heinrich Harder findet sich im September 1390. Zu diesem Zeitpunkt war entweder Heinrich Harder oder Johann Marschalk von Frohburg Vogt von Roggenhausen – *Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens: die Ordensfolianten 2a, 2aa und Zusatzmaterial*, ed. S. Kubon, J. Sarnowsky, Göttingen 2012, S. 149–151: Nr. 73, 74, 76, 77.

¹⁰⁴ D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy...*, S. 38, 62–67; J. Voigt, *Namen-Codex der Deutschen Ordens-Beamten, Hochmeister, Landmeister, Grossgebietiger, Komthure, Vögte, Pfleger, Hochmeister-Kompane, Kreuzfahrer und Söldner-Hauptleute in Preussen*, Königsberg 1843, S. 41, 48.

¹⁰⁵ Nach seinem Ableben gingen in die Marienburger Kasse 9'268 ½ Mark ein – MTB, S. 133.

¹⁰⁶ Rehden übernahm Wilhelm Folkolt, der zuvor Komtur von Schlochau (Mai 1392 – Oktober 1402) war. In Schlochau ist Heinrich Folkolt 1397 als Waldmeister belegt. Nessau ging an an Heinrich von Plauen aus dem Vogtland, wo nordbairische Dialekte in obersächsische und erzgebirgische Mundarten übergehen – GÄB, S. 477; *Handfesten der Komturei Schlochau. Nebst einigen verwandten Urkunden für den Druck bearbeitet*, ed. P. Panske, Danzig 1921, S. 162: Nr. 153; D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy...*, S. 67, 70.

Elsass-Burgund vor allem als Augen und Ohren gedient haben. Diese hatte nämlich nach der Beförderung Werners von Tettingen vom hochmeisterlichen Kumpan zum Komtur 1387 keinen anderen Bruder, der nahen Kontakt zum Ordenshaupt hätte. Hinzu kommt, dass Johann Marschalk von Frohburg sich seit seiner Ernennung zum Ordenstrappier 1387 in der Umgebung des Hochmeisters seltener als andere Grossgebietiger aufgehalten haben dürfte. In diese Richtung weisen – nebst seinem fortgeschrittenen Alter – die fünf bis heute erhaltenen hochmeisterlichen Landverleihungen im Raum Elbing zwischen Februar 1388 bis April 1389. Unter keiner Urkunde findet sich die Unterschrift Johanns Marschalk von Frohburg¹⁰⁷. Dabei residierte er in Christburg, von der Ordenszentrale nur einen Katzensprung entfernt. Seine Vorgänger im Trappieramt hatten in den fünfzehn Jahren vor seiner Ernennung (Juli 1372 – Januar 1387) bei 22 Landverleihungen fast die Hälfte aller bis heute erhaltenen Geschäfte, konkret 10 davon, mitbezeugt¹⁰⁸. Die Abwesenheit des Bruders Johann, der bereits 1391 verstarb, lässt sich mit seiner schlechten Gesundheit erklären.

Umso wichtiger müsste es daher für die Alemannen gewesen sein, dass Claus von Winterthur als der viertwichtigste Bruder auf der Marienburg die Hand am Puls hielt. Sein Wissen um die verwaltungsrechtlichen Vorgänge, welches er aus der getriebigen Stadt Strassburg in den Orden mitbrachte, dürfte ihm dabei sehr geholfen haben.

In seiner Funktion blieb er länger als andere Brüder. Die relevante Liste der Marienburger Hauskomture eröffnet ein gewisser Nikolaus von Elnisch, der in den Jahren 1374-1377 überliefert ist¹⁰⁹. Wann seine Tätigkeit begann, lässt sich nicht mehr ermitteln, da 1348-1373 eine Lücke aufklafft¹¹⁰. Sein Nachfolger Erkenbrecht von Voitsberg ist 1380 nachweisbar, sodass er das Amt frühestens 1378 übernommen und es bis spätestens 1385 behalten haben könnte. Dies führt zu einer Höchstdauer von sieben Jahren. Hans von dem Felde war 1386 auf der Marienburg als Hauskomtur tätig, nach ihm lässt sich 1388 Heinrich Harder belegen, der bereits im gleichen Jahr Platz für Claus von Winterthur machen musste. In den Jahren 1374-1388 hatten vor Claus von Winterthur insgesamt vier Brüder die Würde des Marienburger Hauskomturs inne, die sich im Schnitt alle 3.5 Jahre auswechselten.

¹⁰⁷ Drei Male lassen sich der Grosskomtur, der Ordenspittler und der Tressler finden, ein Mal bezeugten der Grosskomtur und der Ordenspittler, ein anderes Mal der Grosskomtur und der Tressler. Es fehlte auch der Ordensmarschall, der sich jedoch um die Grenze zu Litauen kümmern musste – *Handfestensammlungen der Komturei Elbing vom Ende des 14. Jahrhunderts* (weiter zit. HF KE), ed. J. Stephan, in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, Bd. LVI (2010), S. 82: Nr. 29, S. 92: Nr. 53, S. 104: Nr. 105, S. 116 f.: Nr. 157, S. 125: Nr. 175.

¹⁰⁸ Drei Male waren alle fünf Grossgebietiger präsent (HF KE, Nr. 30, 31, 116b), 2 Male erschienen der Grosskomtur (nachfolgend GK), der Ordenspittler (OS), der Ordenstrappier (OT) und der Tressler (Tr), 1 Mal der Ordensmarschall (OM), OS, OT und Tr (HF KE, Nr. 48, 119, 162), 4 Male GK, OS, OT (Nr. 16, 42b, 57, 130), 6 Male GK, OS, Tr (Nr. 42f, 71, 136, 137, 139, 140), 5 Male GK und Tr (Nr. 161, 163, 169, 170, 172) sowie 1 Mal GK und OS (Nr. 171).

¹⁰⁹ GÄB, S. 595 (Zeile 4–5), S. 613 (Zeile 22–23); D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy...*, S. 58.

¹¹⁰ Vor ihm ist Ryntwin Specht im Mai 1347 überliefert – *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. IV, ed. H. Koeppen, Marburg 1960, Nr. 182; G. von Mülverstedt, op. cit., S. 51; D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy...*, S. 4, 58.

Claus Winterthur blieb hingegen seit 1388 bis zu seinem Ableben am 11. Oktober 1402 in jener Funktion, sodass er mit vierzehn Amtsjahren den bisherigen Durchschnitt um das Vierfache übertraf. Dies sollte jedoch nicht zur Gewohnheit werden. Sein Nachfolger Johann Hochsitz behauptete sich 1402-1408¹¹¹, dessen Nachfolger Johann von Künsberg ist 1408 belegt und dürfte am Tannenberg gefallen sein, da ab November 1410 ein gewisser Gerhard Marienburger Hauskomtur war. Seit Oktober 1402 bis Juli 1410 waren also zwei Brüder im Amt, was eine Rotation nach 4 Jahren bedeutete. Die Zeit nach dem sog. Grossen Krieg (1409–1411) eignet sich für Vergleiche nicht mehr, da nach den dort erlittenen, enormen Verlusten die Brüder als Marienburger Hauskomture offenbar nur solange blieben, bis sie die nötigen Erfahrungen zum weiteren Aufstieg gesammelt hatten¹¹².

Claus von Winterthur schaffte es folglich, die Amtsdauer seiner vier Vorgänger und zwei Nachfolger deutlich zu übertreffen. Dies legt nahe, dass er erstens seine Aufgaben gut meisterte und zweitens von einem Protektionsnetz profitierte. Die alemannische Parteigung hatte schliesslich großes Interesse daran, dass einer ihrer Mitglieder jederzeit mit dem Hochmeister in Kontakt treten konnte.

ERKLÄRUNGEN ZU ANHÄNGEN I.–II:

→ Die Vornamen in den Anhängen I. und II. werden in der alphabetischen Reihenfolge ihrer Originalschreibweise wiedergegeben, z. B.: Johan vor Johann vor Johannes vor Johanse.

→ Personen, die sowohl ihren Vor- als auch ihren Rufnamen hinterlassen haben, werden vor denen aufgeführt, die nur mit dem Vornamen bekannt sind, z. B.: Johan Zoewischen vor Johan (Pfründer).

ANHANG I: Vornamen aus dem Raum Zürich 1336–1337, gemäss Urkundenregesten des Staatsarchivs des Kantons Zürich, Bd. I, Nr. 1–84:

¹¹¹ Johann Hochsitz wurde 1409 Landkomtur der Ballei Etsch, die genauso wie die Kammerballeien Böhmen-Mähren, Österreich, Koblenz und ab 1386 Elsass-Burgund direkt dem Hochmeister unterstand – D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy...*, S. 16; K. Militzer, *Historia zakonu...*, S. 69 f., 74 f., 190.

¹¹² Es amtierten Bruder Gerhard (November 1410 – März 1411), Johann von Selbach (März–Juni 1411), Heinrich von Potendorf (nach Juni 1411 – Mai 1414), Hans von Windhausen (Mai 1414 – August 1416), Nikolaus Görnitz (Oktober 1416 – vor März 1417) sowie Heinrich Hauer (März 1417 – Juni 1419). Die Zeit von knapp 9 Jahren (November 1410 – Juni 1419) sah sechs Marienburger Hauskomture, was eine Rotation alle 1.5 Jahre bedeutet. Die Zukunft des Bruders Gerhard ist nicht klar. Johann von Selbach wurde Komtur von Papau, zugleich Vogt von Leipe (nach Juni 1411 – Juni 1413), Komtur von Graudenz (nach Juni 1413–1414), Thorn (1414–1416), Mewe (1416–1422), teilweise zeitgleich Oberster Trappier (1416) und Vogt von Dirschau (1420–1422), nochmals Komtur von Mewe (1422–1431) und Brandenburg (1431–1433). Seinen beiden Nachfolger blieb ein Aufstieg versagt. Nikolaus Görnitz wurde Vogt Grebin (1417–1418), Grosskomtur (1421), Ordensmarschall (1422), Komtur von Rehden (1432), Oberster Trappier (1422–1428) und Pfleger in Seehesten (1437). Heinrich Hauer wurde Vogt in Stuhm (1419–1422) und Dirschau (1422–1424) – D. Heckmann, *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy...*, S. 32 f., 38, 45, 54, 60, 65, 67, 80, 82, 112, 153.

Albrecht (2x): Albrecht von Stadelhofen, Albrecht (Pfründer)

Andreas (2x): Andreas Schnepf, Andreas von Tengen

Arnold (2x): Arnold Grüntzi, Arnolt Amman

Bentze (2x): Bentze Teninger, Bentze Sedelle

Berthold (10x): Berchtold Chünz, Berchtold ab dem Huse, Berchtold von Gottfüren, Berchtold Ammann, Berthold Meiger, Berthold von Niffen, Berthold zu Mauerstetten, Bertold von Baldegge, Bertold von Swigge, Bertolt von Rütlingen

Burkhard (6x): Burchart von Hirtzwangen, Burkart Bilgeri, Burkart Keller von Veltheim, Burkard Schaflin, Burkart unter den Linden, Burkhard von Wartensee

B-Vornamen, andere (3x): Ba[r]tholomeus (Konventsbruder in Kappel), Bilgeri von Rümmlang, Bürgi Brunner

Claus (2x): Claus Bilgeri, Claus Zehender

D-Vornamen (2x): Diethelm von Windegge, Dietrich Sarwürkel

Eberhart (4x): Aeberhart (Abt Wettingen), Eberhart Nellenburg, Eberhart von Eppenstein, Eber. von Rinouwe

Egbrecht (2x): Egbrecht Negelli, Egbr.[echt] von Rinouwe

Eglof (2x): Eglof der Ome, Eglof von Wildenstein

F-Vornamen (2x): Felix Füttschi, Fridericus (in Ganderswile)

Hartmann (6x): Hartmann von Baldegge, Hartmann von Füttschi, Hartmann von Hünwile, Hartman von Hünenberg, Hartmann von Jestetten, Hartmann von Werdenberg, Hartman Zehnder

Heinrich (50x): Hainrich der Hirte, Heinrice Bermender, Heinrich ab Burchalden, Heinrich Biber, Heinrich Bilgeri, Heinrich Büsinger, Heinrich der Meijer von Mure, Heinrich ennet Watz, Heinrich Eschwurm, Heinrich Geinspis, Heinrich Grawe, Heinrich Heigler, Heinrich Heischer, Heinrich Hess, Heinrich Hüter, Heinrich in der Bünt, Heinrich Leman, Heinrich Lufinger, Heinrich Meirzo, Heinrich Negelli, Heinrich Negelli (Sohn), Heinrich Schaflin, Heinrich Schirbis, Heinrich Schüpfer, Heinrich Stagel, Heinrich Stöiri der Ältere, Heinrich Stöiri, Heinrich Strus, Heinrich Swerter, Heinrich Pfunge, Heinrich Riemo, Heinrich Vinke, Heinrich von Baldegge, Heinrich von Boswil, Heinrich von der Nüwenburg, Heinrich von Grieshain, Heinrich von Hettlingen, Heinrich von Homburg, Heinrich von Inckenberge, Heinrich von Loemberg, Heinrich von Tengen, Heinrich von Tengen (Sohn), Heinrich von Tengen (Vetter), Heinrich von Zuge, Heinrich Wiezinkom, Heinrich Winman, Heinrich Zimberman, Heinrich (Bauer am Fels), Heinrich (Juncker), Heinrich (hinterließ Witwe Elsi)

Hermann (6x): Herman Kaltbrunne, Herman Saller, Herman von Ottikon, Herman von Wald, Hermann Biber, Hermann Guggi

Heinz (2x): Haintzelin von Hettlingen, Heintze von Eitlingen

H-Vornamen, andere (1x): Hans Hartman

Jakob (7x): Jacob Hügi, Jacob Graser, Jacob von Glarus, Jacob Wengner, Jacob (Leutpriester in Veltheim), Jakob Eschwurm, Jakob Reller

Johann (65x): Johan Ammann, Johan Bilgeri, Johan Bremser, Johan der Balber, Johan der Frueio, Johan der Giger, Johan der Maiger von Hohvelden, Johan der Scherer, Johan Füttschi, Johan Engelhart, Johan Herto, Johan Mannes, Johan Meiger, Johan Meister, Johan Mülner, Johan Múnser, Johan Oelehaven, Johan Rieder, Johan Rouber, Johan Saler, Johan Schafli, Johans Schulthais, Johan Sigbotte, Johan Steinhuser, Johan Steheli, Johan Stöiri, Johan Stülinger, Johan Trötler, Johan Tusser, Johan von Arwangen, Johan von Büttikon, Johan von Girsperg, Johan von Greding, Johan von Grieshain, Johan von Habsburg, Johan von Hettlingen, Johan von Hünenberg, Johan von Inckenberge, Johan von Ottikon, Johan von Münchwile, Johan von Sal, Johan von Sümenswilt, Johan Vorster, Johan von Wellenberg, Johan von Winikon, Johan Zoewischen, Johan Zoller, Johan (Dekan aus dem Heiligenberg), Johan (Pfründer), Johann Stigel, Johann Kriegs, Johann von Hallwil, Johann von Steinimur, Johann (Abt von Kappel), Johannes Bader, Johannes Fridold von Schaffhausen, Johannes Schafli, Johannes Thya, Johannes von Cham, Johannes von Rüm-lang, Johan[nes] von Tengen, Johannes Zehnder, Johannes (Abt von Kappel), Johannes (dominus), Johans ab Burchalden

J-Vornamen, andere (3x): Jegli Stuki, Jonans Mülner, Juchart Holz

Konrad (29x): Chunrad Biberli, Chunrad Füttschi, Chûnrad Gey, Chûnrad Geinspis, Chûnrad Jeger, Chûnrad Kamrer, Chûnrad Karrer, Chûnrad Meisters Hug, Chûnrad Schirbis, Chûnrad von Flüntren, Chûnrad von Walassellen, Chûnrad (Leutpriester in Zug), Chunrat Thye, Chûnrat von Tengen, Chuonrad Sro-eili von Küssenach, Chuonrat von Wallassellon, Cuenrat Löninger von Raffz, Cûnrad Belun von Bachenbülach, Cûnrad von Baldegge, Chûnradus Grensli, Chûnradus (camerarius), Cûnrat Burkartz, Cûnrat Cûnze, Cûnrat Saller, Cûnrat von Sala (zu Winterthur), Cûnrat von Swigge, Cûnrat (Ammann der Äbtissin), Cûnrat (Leutpriester von Flaach), Konrad Müller von Adeleswile

K-Vornamen, andere (2x): Kalte Heini, Kraft von Toggenburg

Lütold (4x): Lütold Gnürser, Lütold Motter, Lütold (Ammann in Ägeri), Lüthi Schultheiss

M-Vornamen (1x): Mangold von Nellenburg

Nicolaus (5x): Niclaus Bilgeri, Niclaus Streler, Nicolaus von Konstanz, Niklaus Zangelhart, Nyclus (Bruder)

O-Vornamen (1x): Oswalt von Tengen

Peter (6x): Peter Smit von Baar, Peter Stigel, Peter Stöiri, Peter Terrer, Peter unter den

Linden, Peter von Diemberg, Peter von Hünenberg

Philipp (3x): Philips Sigbotte, Philips in der Hofmattun, Phylips Swerter

P-Vornamen, andere (1x): Panthaleon von Hettlingen

Rudolf (36x): Rūdi Wesenner, Rudolf Biber, Rūdolf Bideler, Rudolf Bilgeri, Rudolf Brun, Rūdolf Cinser, Rūdolf der Statschriber, Rūdolf der Truchsetz, Rudolf Friedrichs, Rūd.[olf] Gravo, Rūdolf Hert, Rūdolf Herdiner, Rudolf Kolbo, Rūdolf Meyer von Otolfingen, Rūdolf Negelli, Rūdolf Rebman, Rudolf Saler, Rudolf Schüpfer, Rūdolf Sittli, Rūdolf Sydeler, Rūd.[olf] Veni, Rūdolf Videller, Rūdolf Volmar, Rūdolf von Bartenstein, Rūdolf von Mūnchwile, Rūdolf von Nidau, Rūdolf von Swigge, Rūdolf von Sala (zu Winterthur), Rudolf von Wartense[e], Rūdolf Widmer, Rudolf Zenager, Rūdolf zu der Kirchen von Barre, Rūdolf (Ammann), Rūdolf (Pfarrer zu Glatt), Rūdolfus (frater), Ruedin von Brugge

R-Vornamen, andere (2x): Rudge [ohne weitere Bezeichnung], Ruedger von Rūmlang

S-Vornamen (1x): Sigefrit von Grieschain

Ulrich (26x): Ūlrich Banwart von Rieden, Ūlrich Bartholomeus von Rieden, Ūlrich Eschibach, Ulrich Fūtschi, Ūlrich Frieso, Ūlrich Hemerli, Ūlrich in der Būnde, Ūlrich Kibli, Ūlrich Kūndigman, Ūlrich Roechelin, Ūlrich Rebman, Ulrich Riso, Ulrich Russinger, Ulrich Schaflin, Ulrich Thye, Ulrich Vetter, Ūlrich Vinke, Ūlrich von Buch, Ūlrich von Ende, Ūlrich von Hettlingen, Ūlrich von Sala (zu Winterthur), Ūlrich von St. Gallen, Ūlrich von Sulz, Ūlrich Wilhelms, Ulrich (Pfrūnder von Kilchberg), Ūlrich (Leutpriester)

Walther (10x): Walter Steheli, Walther Ammann, Walther der Verre, Walther Hasembrūgel, Walther Hert, Walther Krūzer, Walther von Loubegge, Walther von Grieschain, Walter von Schultheiss, Walther (von St. Peter)

Werner (9x): Werner Bilgeri, Wernher Claus von Blickenstorf, Werner Friburger, Werner Smit von Baar, Werner von Cham (Leutpriester), Wernher von Grieschain, Werner von Honberg

Wilhelm (2x): Wilhelm Schaflin, Wilhelm von Cham (Schūler des Leutpriesters)

W-Vornamen, andere (1x): Welti Trötler.

Total der Stichprobe: 320

ANHANG II: Vornamen aus dem Raum Bern 1325–1326, gemäss Fontes Rerum Bernensium, Bd. V., Nr. 401–495:

Albrecht (2x): Albrecht von Tor, Albrecht von Werdemberg

Andreas (2x): Andreas de Būch, Andreas de Eptikoven

Anton (2x): Antonius de Blankenburg, Antonius de Windmis

- Aimo (2x):** Aymo de Turre, Aymo Latomus
- A-Vornamen, andere (1x):** Arnold de Grünenberg
- Berchtold (8x):** Berchtold de Oeya, Berchtold von Buchse, Berchtold von Diesbach, Berchtold von Tor, Berchtoldus de Ansoltingen, Berchtoldus de Rümelingen, Berchtoldus de Torberg, Berchtolt Richartz
- Burkhard (17x):** Burchard de Meieringen (Vater), Burchard de Meieringen (Sohn), Burchard de Worlofen, Burchard von Lachon, Burchardo de Sewil, Burchardus Babst, Buchradus Buweli, Burchardus de Rúsingen, Burchardus de Salvesberg, Burchardus de Scharnachtal, Burchardus Losi, Burchardus Múzi, Burchardus Troier, Burchart am Hatembûle, Burchart von Elsz, Burchart von Ansoltingen, Burkardus de Hartmütingen
- B-Vornamen, andere (1x):** Buri Múzi
- Christian (5x):** Cristan Hagendorn, Cristanus de Núwenswant, Cristanus de Ratolfingen, Cristanus im Bach, Cristanus Otten
- D-Vornamen (1x):** Dietwingus Monetarius
- Eberhard (2x):** Eberhart de Biello, Eberhart von Kiburg
- E-Vornamen, andere (1x):** Egidus de Belpo
- Gerhard (3x):** Gerhard de Krochtal, Gerhardus Buweli, Gerhardus Scholant
- G-Vornamen, andere (2x):** Gonrardo Cesta, Gotfrid von Iffental
- Hartmann (6x):** Hartman von Kiburg, Hartman von Rormos, Hartman ze Buchsse, Hartmannus de Belpo, Hartmannus de Byello, Hartmannus Senno
- Heinrich (41x):** Heinrich Buwli, Heinrich Kelner, Heinrich Leschi, Heinrich Romi, Heinrich Sampach, Heinrich Seiler, Heinrich von Büttingen, Heinrich von Diesbach, Heinrich von Iffental, Heinrich von Raron, Heinrich von Ride, Heinrich von Vel-schen, Heinrich (doctor Ansoltingen), Heinrico de Grênchon, Heinricus Brienst, Heinricus de Kramburg, Heinricus de Hetteswile, Heinricus de Múlhusen, Heinricus de Stretlingen (Juncker), Heinricus de Stretlingen (Neffe), Heinricus de Wis-senburg, Heinricus de Yllens, Heinricus Friburgi, Heinricus Garter de Utzingen, Heinricus Winchler, Heinricus Yscher, Henricus dictus Rex, Heinricus (frater de conventus Minorum), Henrich Hóman, Henrich von Barneia, Henrich von Wal-tringen, Henricus an der Búlza, Henricus de Snotwile, Henricus de Reincken, Henricus de Tedingen, Henricus zem Ofne, Henricus (curator en Nyruol), Henrich von Biglon, Henrich von Erolswile, Henricus Schoben, Henricus zer Eich
- Heinz (2x):** Heisse von Ergesingen, Heinze von Bübendorf
- Hermann (5x):** Hemman Bernerron, Hermannus de Byello (Vater), Hermannus de Byello (Sohn), Hermannus de Gisenstein, Hermannus dictus Lucifer
- H-Vornamen, andere (2x):** Hesso de Teitingen, Hugo Buweli
- Jacob (11x):** Jacob de Grasburg, Jacob de Nifwile, Jacob Riche, Jacob von Latringen,

Jacob von Nidowa, Jacob von Rorbach, Jacobus Bischof, Jacobus de Bollingen, Jacobus de Gisenstein, Jacobus de Vilar, Jacobus de Wanchdorf

Johann (75x): Johan Hetzel, Johan Kiser, Johan Mieschers, Johan vom Steine, Johan von Ansoltingen, Johan von Buchse, Johan von Diesbach, Johan von Eschenz, Johan von Gisenstein, Johan von Gronenberg, Johan von Kien, Johan von Oltingen, Johan von Schúphon, Johan von Sedorf, Johan von Stretlingen, Johan von Sümolswalt, Johann von Wattenwile, Johan Zovinger, Johan der Grimme, Johan der Seinne, Johan (snider ze Berne), Johannes Banwart, Johannes Bútscheller, Johannes de Búbenberg (senior), Johannes de Búbenberg (junior), Johannes de Byello, Johannes de Erlach, Johannes de Grasburg, Johannes de Hagnowa, Johannes de Husen, Johannes de Kreingen, Johannes de Krochtal, Johannes de Kyeno, Johannes de Maggenberg, Johannes de Múlinon, Johannes de Múnsingen, Johannes de Ostermundigen, Johannes de Rúschol, Johannes de Trimstein, Johannes de Wanchdorf, Johannes de Walthersberg (Vater), Johannes de Walthersberg (Sohn), Johannes de Wippens, Johannes Hormanno, Johannes Jassi, Johannes Divitis, Johannes im Riede, Johannes in der Gassen, Johannes Marschalk, Johannes Monetarius, Johannes Pelper, Johannes Rappo, Johannes Retrehensis, Johannes Rocher, Johannes Ringkolt, Johannes Senno, Johannes von Selhofen, Johannes ze dem Brunnen, Johannes zu Weissenburg, Johannes (prepositus Interlacensis), Johannes (scriptor de Inderlapon), Johannes (scriptor), Johannis am Erker, Johannis de Bunschen, Johannis de Frauchwile, Johannis de Huremberg, Johannis de Kramburg, Johannis de Libenwile, Johannis de Lindnach, Johannis de Rinckenberg, Johannis Hofman, Johannis Stettler, Johanns Brieggo, Johanse von Arwangen, Johansen von Torberg

J-Vornamen, andere (1x): Jordan von Burgenstein

Konrad (38x): Chûnrad Loer, Chûnrado Langbein, Chûnradus Buman, Chûnradus de Bottingen, Chûnradus de Bûch, Chûnradus de Burgdorf, Chûnradus de Moreswile, Chûnradus de Rorswile, Chûnradus de Salvesberg, Chûnradus de Scharnachtal, Chûnradus de Toufental, Chûnradus de Uttingen, Chûnradus Famunt, Chûnradus Hofman, Chûnradus Hûber, Chûnradus Lampi, Chûnradus Múlinon, Chûnradus Mûsbach (Vater), Chûnradus Mûsbach (Sohn), Chûnradus Rûdi, Chûnradus Sampach, Chûnradus Scheubo, Chûnradus Slosser, Chûnradus Tanzer, Chûnradus von Burgenstein, Chûnradus von Holtz, Chûnradus Wúl, Chûnradus zer Eich, Chûnrat Húnnenkon, Chûnrat von Berno, Chûnrat von Rubingen, Chûnrat von Jagberg, Chûnrat Wúls, Conradus zem Ofne, Conrat von Sümolswalt, Cûnrado de Truncellen, Cûnradus Kumi, Chûnrat Seiler

Kuno (7x): Chûne von Schúphon (der alte), Chûne von Schúphon (der junge), Chûno de Rúmlingen, Chûno de Sutz, Chûno Monetarius, Chûno Wiggges, Chûnoni de Worlofen

L-Vornamen (2x): Laurentius Monetarius, Lútold von Cimenkon

M-Vornamen (4x): Mangolt von Rinckenberg, Marchwart von Widon, Mathys ze Gravenriede, Migli Phefferli

Nicolaus (12x): Nicolaus de Esche, Nicolaus de Grúyers, Nicolaus de Lindnach, Nicolaus de Ratolfingen, Nicolaus de Watwil, Nicolaus Mag, Nicolaus Mosching, Nicolaus Stélli, Niclus Loer, Niclus Vrieso, Nycolaus de Rotwil, Nycolaus de Schúpphon

N-Vornamen, andere (1x): Nigge (burger ze Erlach)

Otto (3x): Otte von Vameru, Otto de Gisenstein, Otto Lombardis

Peter (48x): Peter Briegen, Peter Faber, Peter Hirscherren, Peter Mitzman, Peter Romi, Peter Swander, Peter von Arberg, Peter von Buchse, Peter von Egerdon, Peter von Frutingen, Peter von Húnaberg, Peter von Rormos, Peter von Selhofen, Peter von Wengi, Peter Wito, Peter ze Lanshüt, Peter zem Ofen, Petro de Kersatz, Petro de Strazburg, Petro Zeguilli, Petrus Baldenweg, Petrus Buweli, Petrus de Bützberg, Petrus de Endlisberg, Petrus de Engi, Petrus de Grasburg, Petrus de Helfenstein, Petrus de Krochtal (senior), Petrus de Krochtal (junior), Petrus de Mokilch, Petrus de Oberhofen, Petrus de Scharnachtal, Petrus de Schorron, Petrus de Schúpphon, Petrus de Sedorf, Petrus de Spietz, Petrus de Stemphen, Petrus de Trimstein, Petrus de Verrisperg, Petrus de Wanchdorf, Petrus de Wichtrach, Petrus Divitis, Petrus Garter, Petrus im Riede, Petrus Miescher, Petrus Mutter, Petrus Zulhalter, Petur (vogt ze Lantzhüt)

P-Vornamen, andere (1x): Philippus de Kieno

Rudolf (41x): Rodolf de Rúmlingen, Rodolfus de Belpo, Rodolfus de Eptikoven, Rodolfus Ringkolt, Rodolfus de Rúsingen, Rodolfus zum Ofne, Rüdolfo de Bunsch, Rüdolf Gotschi, Rüdolf Loer, Rüdolf Ritter, Rüdolf vom Steyne, Rüdolf von Ergowe, Rüdolf von Erlach, Rüdolf von Nidowa, Rüdolf von Núwenburg, Rüdolf von Schúphon, Rüdolf von Spins, Rüdolf ze Lúzlonflü, Rüdolfus Brabant, Rüdolfus de Bache, Rüdolfus de Burgdorf, Rüdolfus de Búrron, Rüdolfus de Endlisberg, Rüdolfus de Ganbach, Rüdolfus de Huremberg (Vater), Rüdolfus de Huremberg (Sohn), Rüdolfus de Krochtal, Rüdolfus de Mettental, Rüdolfus de Raronia, Rüdolfus de Schertzlingen, Rüdolfus de Sedorf (Vater), Rüdolfus de Sedorf (Sohn), Rüdolfus de Sineringen, Rüdolfus de Thuno, Rüdolfus Hafner, Rüdolfus Henycki, Rüdolfus Miescher, Rüdolfus Semanni, Rüdolfus von Halwile, Rüdolfus Yscher, Rüdolfus zu Weissenburg, Rüdolfus (curatus in Briens)

R-Vonamen, andere (3x): Roletus de Wippens, Rúbin von Geroltzegge, Rûf von Sedorf

S-Vornamen (2x): Semanni de Byello, Stephano Lombardis

Thomas (5x): Thomas de Burgdorf, Thomas de Scharnachtal, Thomas Heniki, Thome de Wissenburg, Thome de Inderlappen

T-Vornamen, andere (2x): Thoman Zovinger, Thúringen von Brandis

Ulrich (38x): Uelrich von Grünenburg, Uldrico Massonens, Ulrich von Montenach, Ulrich von Rusgga, Ulrich von Signowa, Ulrich Zinco, Uolricus Bleicher, Ulricus Brunno, Ulricus de Matstetten, Uolrich Berga, Uorich der tegan, Uolrich Erbo, Uolrich Kursener, Uolrich Loer, Uolrich vom Steine, Uolrich von Nifwile, Uolric (preposito Therntschaton), Uolricus Browen, Uolricus de Bongartens, Uolricus de Gisenstein, Uolricus de Husen, Uolricus de Nideg, Uolricus Emcho, Uolricus Grüner, Uolricus Helt, Uoricus Lampart, Uolricus Müsbach, Uolricus Ringkolt, Uolricus Rûdi, Uolricus Schiltman, Uolricus Schoben, Uolricus zer Halten (Vater), Uolricus zer Halten (Sohn), Uolricus (Abt Frienisberg), Uolrich im Mose, Uolrich im Wile, Uolrich von Koppingen, Uolrichen von Luzzelflû

V-Vornamen (1x): Vincenc Vriesen

Walter (10x): Walther de Scharnachtal, Walter im Mose, Walther von Wediswile, Walther (Abt Engelberg), Waltheri Tanzer, Waltherus Brabant, Waltherus de Eyon, Waltherus de Kylchdorf, Waltherus de Prato, Waltherus Warnagel

Werner (14x): Wernher Cauwersi, Wernher de Sedorf, Wernher der Senno, Wernher Loer (Vater), Wernher Loer (Sohn), Wernher Sennen, Wernher Storder, Wernher von Nifwile, Wernherus de Berno (procurator), Wernherus de Lenxingen, Wernherus de Muri, Wernherus de Prato, Wernherus de Resti, Wernherus Kerro

Wilhelm (4x): Wilhelm de Arberg, Wilhelm Gobi, Wilhelmo de Thúdingen, Wilhelmus Spinler.

Total der Stichprobe: 428

ANHANG III: Vertreter des aus 57 Mitgliedern bestehenden Strassburger Stadtrats aus den Jahren 1368–1382, die „Claus“ hiessen, gemäss Urukundenbuch der Stadt Strassburg, Bd. VII, S. 922–936:

1368: (11 Vertreter) Claus von Rúmmelnheim, Claus von Kagenecke, Claus Voltsche, Claus Tútschman, Claus Christian, Claus Duntzenheim, Claus Sporer, Claus Berwart, Claus von Kriegesheim, Claus Rebestog, Claus Howeschilt

1369: (2 Vertreter) Claus Swan, Claus Ecke von Winterture

1370: (5 Vertreter) Claus Junge, Claus Betscholt, Claus Kúterlin, Claus zúm Stoffe, Claus Jacob

1371: (7 Vertreter) Claus Tútschman, Claus Clobeloch, Claus von Rossheim, Claus von Heiligenstein, Claus Kúlleman, Claus von Criegesheim, Claus Rebestog

1372: (9 Vertreter) Claus zû der Schúren, Claus Clobeloch, Claus Voltsche, Claus von Winterture, Claus Nepelin, Claus von Dossenheim, Claus Betscholt, Claus Tuntzenheim, Claus Howeschilt

- 1373:** (4 Vertreter) Claus Knobloch, Claus von Heiligenstein der alte, Claus Rebestog, Claus Berer
- 1374:** (6 Vertreter) Claus von Heiligenstein der junge, Claus von Rosheim der lonherre, Claus meister Rulins sun, Claus Nellesheim, Claus Jacob, Claus Rynowe
- 1375:** (10 Vertreter) Claus zû der Schüren, Claus Tütschman, Claus Knobeloch zûm Gûldin, Claus Ecke von Winterture, Claus Christian, Claus Nope, Claus von Geistpoltzheim, Claus Huntsmit, Claus Verwer, Claus zûm Salmen
- 1376:** (6 Vertreter) Claus Knobeloch, Claus von Heiligenstein, Claus Humbreht, Claus Bûhsener, Claus Nepelin, Claus Rynowe
- 1377:** (7 Vertreter) Claus Jungzorn, Claus Tütschman, Claus Nope, Claus Berer, Claus Bocke, Claus Nellesheim, Claus Rebestog
- 1378:** (8 Vertreter) Claus Zorn von Bûlach, Claus von Westhus, Claus von Heiligenstein, Claus Nepelin, Claus Cristian, Claus Pauwelin, Claus von Tuntzenheim, Claus Melbrûge
- 1379:** (6 Vertreter) Claus Tütschman, Claus Berer, Claus Gnipping, Claus Rûlin, Claus Bûhinger, Claus von Tûngensheim
- 1380:** (6 Vertreter) Claus Cnobeloch, Claus von Heiligenstein, Claus von Winterture, Claus Cristian, Claus Blenckelin, Claus Geistpoltzheim der junge
- 1381:** (7 Vertreter) Claus Rihter, Claus Nepelin, Claus Nope, Claus Geistpoltzheim der alte, Claus Tuntzenheim, Claus von Sarburg, Claus Marckeser
- 1382:** (11 Vertreter) Claus Zorn, Claus Junge, Claus von Heiligenstein, Claus Rypelin, Claus Bûhsener, Claus Berer, Claus Blenckelin, Claus Cnobeloch der junge, Claus Mûntpligart, Claus Hartmût, Claus Rynowe
- Total:** 105 (teilweise wiedergewählte) Stadträte mit dem Vornamen Claus unter 855 allen Vornamen.

LITERATURVERZEICHNIS

Quellen

- Das Ausgabenbuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420*, hrsg. von Walther Ziesemer, Königsberg: Thomas & Oppermann 1911.
- Die Chronik des Klosters Petershausen*, hrsg. und übersetzt von Otto Feger, Sigmarigen: Thorbecke 1978.
- Die Chronik des Laurencius Bosshart von Winterthur 1185–1532*, hrsg. von Kaspar Hauser, Basel: Buchdruckerei Emil Birkhäuser 1905.
- Fontes Rerum Bernensium. Bern's Geschichtsquellen*, Bd. II.–IX., Bern: Karl Stämpfli & Cie., 1877–1908.
- Das Grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. von Walther Ziesemer, Danzig: A.W. Kafemann 1921.
- Das Habsburgische Urbar*, Bd. II., Teil 1, hrsg. von Rudolf Maag, Basel: Adolf Geering 1899.
- Handfestensammlungen der Komturei Elbing vom Ende des 14. Jahrhunderts*, hrsg. von Joachim Stephan, in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, hrsg. von Klaus Neitmann, Wolfgang Neugebauer, Uwe Schaper, Bd. LVI (2010).
- Handfesten der Komturei Schlochau. Nebst einigen verwandten Urkunden für den Druck bearbeitet*, hrsg. von Paul Panske, Danzig: Kommissions-Verlag von A. Kafemann, 1921.
- Johannis Vitodurani Chronicon. Die Chronik des Minoriten Johannes von Winterthur*, hrsg. von Georg von Wyss,

- Zürich: J. J. Ulrich 1856.
- Die Klingenberger Chronik*, hrsg. von Anton Henne von Sargans, Gotha: Bei Friedrich Andreas Perthes, 1861.
- Das Marienburger Ämterbuch*, hrsg. von Walther Ziesemer, Danzig: A. W. Kafemann 1916.
- Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412*, hrsg. von Walther Ziesemer, Danzig: A. W. Kafemann 1913.
- Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, ed. Erich Joachim, Königsberg 1896, Nachdruck Bremerhaven: Otto Kniess, 1973.
- Preussisches Urkundenbuch*, Bd. IV. hrsg. von Hans Koeppen, Marburg: N. G. Elwert 1960.
- Quellenwerk zur Entstehung der Schweizerischen Eidgenossenschaft*, Abt. I, Bd. I., hrsg. von Traugott Schieß, Aarau: Sauerländer 1933; Abt. I, Bd. II., hrsg. von Traugott Schieß, Bruno Meyer, Aarau: Sauerländer 1937; Bd. III., erste Hälfte, hrsg. von Elisabeth Schudel, Bruno Meyer, Emil Usteri, Aarau: Sauerländer 1964.
- Racueil Diplomatique du Canton de Fribourg*, Bd. IV., hrsg. von Romain de Werro, Jean Berchtold, Jean Gremaud, Freiburg im Üechtland: Joseph-Louis Piller 1844.
- Regesta Episcoporum Constantiensium. Regesten zur Geschichte der Bischöfe von Konstanz*, Bd. I, bearb. von Paul Ladewig, Theodor Müller, Bd. II, bearb. von Alexander Cartellieri, mit Nachträgen von Carl Rieder, Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung 1895–1905.
- Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens: die Ordensfolianten 2a, 2aa und Zusatzmaterial. Mit einem Nachdruck von Kurt Lukas: Das Registerwesen der Hochmeister des Deutschen Ritterordens, maschinenschriftl. Phil. Diss. Königsberg 1921*, hrsg. und bearb. von Sebastian Kubon and Jürgen Sarnowsky, Göttingen: V & R unipress, 2012.
- Die Reste des Marienburger Konventsbuches aus den Jahren 1395–1398*, hrsg. von Arthur Sielmann, in: *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, Heft 60, Danzig: A. Kafemann 1920.
- Schuldbücher und Rechnungen der Großschäfer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*, Bd. III, hrsg. von Christina Link, Jürgen Sarnowsky, Köln: Böhlau 2008.
- Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, hrsg. von Max Perlbach, Halle 1890, Nachdruck Hildesheim – New York: Olms, 1975.
- Strassburgische Chronik von Fritsche Closener*, hrsg. von Albert Schott, Adam Strobel, Stuttgart: J. Kreuzer 1842.
- Thurgauisches Urkundenbuch*, Bd. II. hrsg. von Johannes Meyer, Friedrich Schaltegger, Bd. IV, hrsg. von Friedrich Schaltegger, Ernst Leisi, Frauenfeld: Huber & Co. 1917–1931.
- Urkunden zur Schweizer Geschichte aus österreichischen Archiven*, Bd. I., hrsg. von Rudolf Thommen, Basel: Verlag von Adolf Geering 1899.
- Urkundenbuch der Abtei Sanct Gallen*, Bd. III, hrsg. von Hermann Wartmann, St. Gallen: Zollikofer'sche Buchdruckerei 1882.
- Urkundenbuch der Deutschordens-Commende Beuggen. Fortsetzung 1266–1299*, hrsg. von Moriz Gmelin, in: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, Bd. XXVIII, 1876.
- Urkundenbuch der Stadt Aarau*, hrsg. von Heinrich Boos, Aarau: H R Sauerländer 1880.
- Urkundenbuch der Stadt Basel*, Bd. IV., ed. Rudolf Wackernagel, Basel: Detloff-Reich, 1899.
- Urkundenbuch der Stadt Strassburg*, Bd. I–II hrsg. von Wilhelm Wiegand, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner 1879–1886; Band III hrsg. von Aloys Schulte, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner 1884; Bd. IV, erste Hälfte, hrsg. von Aloys Schulte, Wilhelm Wiegand, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner 1898; Bd. VI hrsg. von Johannes Fritz, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner 1899; Bd. VII hrsg. von Hans Witte, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner 1900.
- Urkundenbuch der Stadt und Landschaft Zürich*, hrsg. von Jakob Escher, Paul Schweizer, Bd. I–II, Zürich: Verlag von S. Hör 1890, Bd. III–X, Zürich: Fäsi & Beer 1895–1920, Bd. XII, hrsg. von Paul Kläui, Zürich: Beer & Co., 1939.
- Urkundenbuch der südlichen Teile des Kantons St. Gallen*, Bd. I., bearb. von F. Perret, Rorschach: Buchdruckerei Dr. H. Cavelti 1961.
- Urkundenbuch des Stiftes Bero-Münster*, Bd. I.–II., hrsg. von Theodor von Liebenau, Stans: Matt 1906–1913.
- Urkundenregesten des Staatsarchivs des Kantons Zürich 1336–1369*, hrsg. von Dieter Brupbacher, Erwin Eugster, Zürich: Staatsarchiv des Kantons Zürich 1987.
- Urkundenregister für den Kanton Schaffhausen*, Bd. I., hrsg. vom Staatsarchiv, Schaffhausen: Buchdruckerei von Paul Schön, 1906.
- Das Zinsbuch des Hauses Marienburg*, hrsg. von Walther Ziesemer, Marienburg: Fritz Grossnick 1910.
- Die Zürcher Ratslisten 1225 bis 1798*, bearb. von Werner Schnyder, Zürich: Kommissionsverlag Berichtshaus Zürich, 1962.

Literatur

- Atlas zur Kirche in Geschichte und Gegenwart. Heiliges Römisches Reich – Deutschsprachige Länder*, hrsg. von Erwin Gatz, Regensburg 2009.

- Barth, Médard: *Handbuch der elsässischen Kirchen im Mittelalter*, Strasbourg: Société d' Histoire de l'Église d'Alsace, 1960.
- Bichsel, Adolf: *Graf Eberhard II. von Kyburg (1299–1357). Ein Beitrag zur Geschichte der Grafen von Habsburg-Kyburg*, Bern: H. Körber 1899.
- Binding, Carl: *Geschichte des burgundisch-romanischen Königreichs*, Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann, 1868.
- Biskup, Marian and Gerard Labuda: *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk: Wydawnictwo Morskie 1986.
- Borgolte, Michael: *Udalrich*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, Version vom 04.05.2011, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/020821/2011-05-04/>, konsultiert am 11.02.2022.
- Bühler, Heinz: *Die Herkunft des Hauses Dillingen*, in: *Die Grafen von Kyburg*, Olten: Walter-Verlag 1981.
- Burlet, Fabrice: *Prestigetragtliche Ehen und grosse Erbschaften? Herrschaft und Heiratspolitik der Grafen von Kyburg*, in: *Die Grafen von Kyburg. Eine Adelsgeschichte mit Brüchen*, hrsg. von Peter Niederhäuser, Zürich: Chronos 2015.
- Bütikofer, Alfred: *Hegi*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, Bd. VI, hrsg. von Stiftung Historisches Lexikon der Schweiz, Chefredakteur Marco Jorio, Basel: Schwabe Verlag, 2007.
- Büttner, Heinrich: *Geschichte des Elsass I. Politische Geschichte des Landes von der Landnahmezeit bis zum Tode Otos III.*, Berlin: Junker und Dünhaupt, 1939.
- Cahn, Julius: *Münz- und Geldgeschichte der Stadt Strassburg im Mittelalter*, Strassburg: Karl J. Trübner 1895.
- Derschka, Harald: *Die Ministerialen des Hochstiftes Konstanz*, Stuttgart: Thorbecke 1999.
- Egli, Jean: *Der ausgestorbene Adel von Stadt und Landschaft Zürich*, Zürich: Egli-Schätti/Gebrüder Gull 1865.
- Faust, Pierre-Paul: *Der Deutsche Orden im Elsaß. Geschichte und Spuren der elsässischen Ordensniederlassung, besonders der Kommende Rouffach-Suntheim*, in: *Der Deutsche Orden und die Ballei Elsass-Burgund*, hrsg. von Hermann Brommer, Bühl Baden: Konkordia Verlag 1996.
- Folini, Christian: *Laupenkrieg*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, Version vom 04.12.2007, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/008728/2007-12-04/>, konsultiert am 08.02.2022.
- Ganz, Werner: *Winterthur. Einführung in seine Geschichte von den Anfängen bis 1798*, Winterthur: Buchdruckerei Winterthur AG, 1960.
- Gaupp, Theodor: *Deutsche Stadtrechte des Mittelalters mit rechtsgeschichtlichen Erläuterungen*, Bd. I, Breslau: Josef Max und Kons., 1851.
- Gotówko Piotr: *Die geographische und familiäre Herkunft der Ordensgebietiger Konrad von Kyburg und Rudolf von Kyburg*, in: *Ordines Militares*, Bd. XXVI, 2021.
- *Johann Marschalk von Frohburg. Der erste Großgebietiger im preußischen Ordenszweig aus der heutigen Schweiz und die Brüder aus Elsass-Burgund*, in: „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2021, Nr. 4 (314).
 - *Von Preußen ins Reich. Der Burgdorfer Krieg und die Heimatreise der einfachen Ordensbrüder Rudolf und Konrad von Kyburg aus dem Jahre 1383*, in: „Zapiski Historyczne” 2021, Bd. LXXXVI, Heft 1.
- Górski, Karol: *Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1977.
- *Ustrój Państwa i Zakonu Krzyżackiego*, Gdynia: Instytut Bałtycki 1938.
- Grunder, Karl: *Die Kyburg zur Zeit der Habsburger: 1264–1424*, in: *Kunst + Architektur in der Schweiz*, Bd. XLVII (1996).
- Gubler, Jean-Pierre: *Winturm*, in: *Winterthur-Glossar*, Online: https://www.winterthur-glossar.ch/app/default/pub/fw.action/article?ce_id=33&ce_name=event, konsultiert am 23.01.2022.
- Güntert, Christoph: *Konrad (Cuntze) von Winterthur zum Engel, Stadtmeister von Strassburg. Strassburg und die Judenverfolgung 1348/49*, beraten durch Ludwig Schmugge, Zürich: A. Altindal und Co. „Modus Vivendi”, 1991.
- Halbwachs, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*, Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag 1967.
- Hauser, Kaspar: *Winterthur zur Zeit des Appenzellerkrieges*, Winterthur: Buchdruckerei Winterthur vorm. G. Binkert, 1899.
- Häfliger, Bruno: *Der Deutsche Orden in der Schweiz*, in: *Der Deutsche Orden und die Ballei Elsass-Burgund*, hrsg. von Hermann Brommer, Bühl Baden: Konkordia Verlag 1996.
- Häusler, Fritz: *Von der Stadtgründung bis zur Reformation*, in: *Illustrierte Berner Enzyklopädie*, Bd. II., hrsg. von Peter Meyer, Wabern-Bern: Buechler 1981.
- Heim, Peter: *Die Deutschordenskommende Beuggen und die Anfänge der Ballei Elsass-Burgund*, Bonn-Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv, 1977.
- Holzkamp, Klaus: *Kritische Psychologie*, in: *Sozialpsychologie. Ein Handbuch mit Schlüsselbegriffen*, hrsg. von Dieter Frey, Siegfried Greif, 2. Aufl., München: Psychologie Verlags Union, 1987.
- Heckmann, Dieter: *Amtsträger des Deutschen Ordens in Preußen und in den Kammerballeien des Reiches (oberste Gebietiger, Komture, Hauskomture, Kumpane, Vögte, Pfleger, Großschäffer)*, <http://www.hiko-owp.eu/wp-content/uploads/2015/11/Amtstr%C3%A4ger-DO-Preu%C3%9Fen.pdf>, konsultiert am 31. Januar 2022.

- *Amtsträger des Deutschen Ordens – Dostojnicy zakonu niemieckiego*, Toruń: TNT 2020.
- Heinemann, Hartmut: *Das Erbe der Zähringer*, in: *Die Zähringer. Schweizer Vorträge und neue Forschungen*, hrsg. von Karl Schmid, Sigmaringen: Thorbecke 1990.
- von Heusinger, Sabine: *Die Zunft im Mittelalter. Zur Verflechtung von Politik, Wirtschaft und Gesellschaft in Straßburg*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2009.
- Holenstein, André, Patrick Kury and Kristina Schulz: *Schweizer Migrationsgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Baden: Hier und Jetzt, 2018.
- Jähni, Bernhart: *Der Deutschordensstaat Preußen – die großen Hochmeister des 14. Jahrhunderts*, in: *Die „Blüte“ der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert*, hrsg. von Marc Löwener, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2004.
- *Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen vornehmlich vom 13. bis zum frühen 15. Jahrhundert*, in: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, hrsg. von Udo Arnold, Marburg: N. G. Elwert: 1989.
- Jóźwiak, Sławomir and Janusz Trupinda: *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku 2007.
- Keupp, Jan: *Dienst und Verdienst. Die Ministerialen Friedrich Barbarossas und Heinrichs VI.*, Stuttgart: Anton Hiersemann 2002.
- Klausmann, Hubert: *Alemannisch in einzelnen Regionen Baden-Württembergs*, in: *Kleiner Dialektatlas. Alemannisch und Schwäbisch in Baden-Württemberg*, ed. Hubert Klausmann, Konrad Kunze and Renate Schrambke, Bühl Baden: Konkordia Verlag 1993
- Klein, Albert: *Die zentrale Finanzverwaltung im Deutschordensstaate Preußen am Anfang des XV. Jahrhunderts*, Inaugural-Dissertation, Leipzig 1904.
- Koch, Bruno: *Neubürger in Zürich. Migration und Integration im Spätmittelalter*, Weimar: Böhlau 2002.
- Kolinski, Michael: *Die zähringische Ministerialität und der Umbruch von 1218*, in: *Die Zähringer. Rang und Herrschaft um 1200*, hrsg. von Jürgen Dendorfer, Heinz Krieg, Johanna Regnath, Ostfildern: Thorbecke 2018.
- König, Werner and Renate Schrambke: *Die Sprachatlanten des schwäbisch-alemannischen Raumes. Baden-Württemberg, Bayrisch-Schwaben, Elsaß, Liechtenstein, Schweiz, Vorarlberg*, Bühl Baden: Konkordia Verlag 1999.
- Kunze, Konrad: *Alemannisch – was ist das? Grenzen, Geschichte, Merkmale eines Dialekts*, in: *Kleiner Dialektatlas. Alemannisch und Schwäbisch in Baden-Württemberg*, ed. Hubert Klausmann, Konrad Kunze and Renate Schrambke, Bühl Baden: Konkordia Verlag 1993.
- Kurz, Hans: *Das Schweizer Heer von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Dietikon-Zürich: Verlag Stocker-Schmid 1969.
- Layer, Adolf: *Die Grafen von Dillingen-Kyburg in Schwaben und in der Schweiz*, in: *Die Grafen von Kyburg*, Olten: Walter-Verlag 1981.
- Lee, Martin: *Kyburg in 33 Geschichten. Gemeinde und Schloss Kyburg. Von der Vergangenheit zur Gegenwart*, Andelfingen: Gemeinde Kyburg 2011.
- Maier, Christoph: *Forschungsbericht zur Geschichte der geistlichen Ritterorden in der Schweiz (12.–19. Jahrhundert)*, in: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, Bd. XLIII (1993), Heft 3.
- Maurer, Helmut: *Dillingen, Ulrich von*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, Version vom 13.04.2016, <https://hls-dh-s-dss.ch/de/articles/012574/2016-04-13/>, konsultiert am 11.02.2022.
- Meyer, Jean-Philippe: *La Cathédrale de Strasbourg*, in: *L'Alsace au coeur du Moyen Âge. De Strasbourg au Rhin supérieur, XIe-XIIe siècles*, hrsg. von Marie Pottecher, Jean-Jacques Schwien, Jean-Philippe Meyer, Alexandre Freund-Lehmann, Lyon: Éditions Lieux Dits 2015.
- Meyer, Werner and Eduard Widmer: *Das grosse Burgenbuch der Schweiz*, 2. Auflage, Zürich: Ex Libris Verlag 1978.
- Militzer, Klaus: *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich*, Bonn Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv 1970.
- *Historia Zakonu Krzyżackiego*, übersetzt von Ewa Marszał, Jerzy Zakrzewski, Kraków: Wydawnictwo WAM 2007.
- *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190–1309*, Marburg: NG Elwert 1999.
- von Mülverstedt, Georg: *Die Beamten und Conventsmitglieder in den Verwaltungs-Districten des Deutschen Ordens innerhalb des Regierungsbezirks Danzig*, *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins*, Heft XXIV, Danzig 1888.
- Niederhäuser, Peter: *Wer regierte den Thurgau?*, in: *Rom am Bodensee. Die Zeit des Konstanzer Konzils*, hrsg. von Silvia Volkart. 17–36, Zürich: Verlag Neue Zürcher Zeitung, 2014.
- Putzger – *Historischer Weltatlas. Kartenausgabe für die Schweiz*, hrsg. von Jörg Rentsch, Dominik Sauerländer, Ernst Bruckmüller, Peter Hartmann, redaktionelle Gesamtbearbeitung Götz Schwarzrock, Ralf Kasper, 14. Auflage, Berlin: Cornelsen 2012.

- Radoch, Marek: *Kontakty mazowiecko-krzyżackie w latach 1389-1392 (w świetle nieznannej korespondencji zakonnej)*, in: „Rocznik Działdowski”, t. IX, Wydanie jubileuszowe z okazji 670-lecia nadania praw miejskich, red. P. Bystrzycki, K. Grążawski, M. Odachowski, F. Skibicki, E. Sotomska, I. Tyburski, Działdowo, 2014.
- Redlich, Oswald: *Rudolf von Habsburg. Das deutsche Reich nach dem Untergange des alten Kaisertums*, Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung 1903.
- Rogge, Jörg: *Die deutschen Könige im Mittelalter. Wahl und Krönung*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2006.
- Rödel, Walter: *Die Johanniter in der Schweiz und die Reformation*, in: *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, Band 79 (1979).
- Sablonier, Roger: *Gründungszeit ohne Eidgenossen. Politik und Gesellschaft in der Innerschweiz um 1300*, Baden: hier + jetzt, Verlag für Kultur und Geschichte 2008.
- *Kyburgische Herrschaftsbildung im 13. Jahrhundert*, in: *Die Grafen von Kyburg*, hrsg. von Schweizerischen Burgenverein, Olten: Walter-Verlag, 1981.
- Sarnowsky, Jürgen: *Das Tressleramt – Aufgaben und Raumbedarf*, in: *Castrum sanctae Mariae. Die Marienburg als Burg, Residenz und Museum*, hrsg. von Arno Mentzel-Reuters, Stefan Samerski, Göttingen: V&R unipress 2019.
- Schobinger, Viktor, Alfred Egli and Hans Kläui: *Zürcher Familiennamen. Entstehung, Verbreitung und Bedeutung alteingesessener Zürcher Familien*, Zürich: Neidhart + Schön Druck 1994.
- Scholz, Klaus: *Beiträge zur Personengeschichte des Deutschen Ordens in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Herkunft livländischer und preußischer Deutschordensbrüder*, Münster 1971.
- Schön, Theodor: *Beziehungen Württembergs zum Deutschen Orden in Preußen*, in: *Diözesan-Archiv von Schwaben: Organ für Geschichte, Altertumskunde, Kunst und Kultur der Diözese Rottenburg und der angrenzenden Gebiete*, 1903.
- Schib, Karl: *Geschichte der Stadt und Landschaft Schaffhausen*, Schaffhausen: Verlag P. Meili + Co. 1972.
- Schmitt, Sigrid: *Verfolgung, Schutz und Vereinnahmung. Die Straßburger Beginen im 14. Jahrhundert*, in: *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, Bd. XXVII (2008).
- Schwien, Jean-Jacques: *La ville de Strasbourg*, in: *L'Alsace au coeur du Moyen Âge. De Strasbourg au Rhin supérieur, XIe–XIIe siècles*, hrsg. von Marie Pottecher, Jean-Jacques Schwien, Jean-Philippe Meyer, Alexandre Freund-Lehmann, Lyon: Éditions Lieux Dits 2015.
- Socin, Adolf: *Mittelhochdeutsches Namenbuch. Nach oberrheinischen Quellen des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts*, Basel: Helbing & Lichtenhahn 1903.
- Stauber, Emil: *Die Burgen des Bezirkes Winterthur und ihre Geschlechter* [285. Neujahrsblatt der Stadtbibliothek Winterthur], Winterthur: Buchdruckerei Winterthur AG 1953.
- Stauber, Emil and Paul Pfenninger: *Die Burgen und adligen Geschlechter der Bezirke Zürich, Affoltern und Horgen*, Basel: Birkhäuser 1955.
- Steinmann, Oliver: *Burg Oberwinterthur (Hollandhaus)*, in: *Burgenwelt*, Version vom 19.02.2017, <http://www.burgenwelt.org/schweiz/oberwinterthur/object.php>, konsultiert am 15. Februar 2022.
- *Burgstelle Hoch-Wülflingen (Neuburg)*, in: *Burgenwelt*, Version vom 26.01.2020, http://www.burgenwelt.org/schweiz/hoch_wuelflingen/object.php, konsultiert am 15. Februar 2022.
- *Stadtbesetzung Winterthur*, in: *Burgenwelt*, Version vom 22.03.2021, http://www.burgenwelt.org/schweiz/winterthur_sm/object.php, konsultiert am 15. Februar 2022.
- Steinmann, Oliver and Matthias Helzel: *Burg Hegi*, in: *Burgenwelt*, Version vom 21.08.2021, <http://www.burgenwelt.org/schweiz/hegi/object.php>, konsultiert am 15. Februar 2022.
- Suter, Meinrad: *Winterthur*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, Version vom 28.08.2015, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/000157/2015-08-28/>, konsultiert am 23.01.2022.
- Tandecki, Janusz: *Organizacja wewnętrzna zakonu krzyżackiego i jego członkowie in: Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, hrsg. von Roman Czaja, Marian Biskup, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.
- Troll, Johann: *Geschichte der Stadt Winterthur nach Urkunden bearbeitet*, Winterthur: in der Ziegler'schen Buchdruckerei 1843.
- Vercamer, Grisca: *Die Hausämter auf der Marienburg. Wirtschaftsführung und Wirtschaftsräume (1309–1457)*, in: *Castrum sanctae Mariae. Die Marienburg als Burg, Residenz und Museum*, hrsg. von Arno Mentzel-Reuters, Stefan Samerski, Göttingen: V&R unipress 2019.
- Voigt, Johannes: *Namen-Codex der Deutschen Ordens-Beamten, Hochmeister, Landmeister, Grossgebietiger, Komthure, Vögte, Pfleger, Hochmeister-Kompane, Kreuzfahrer und Söldner-Hauptleute in Preussen*, Königsberg: Bei den Gebrüdern Borntträger 1843.
- Wackernagel, Rudolf: *Geschichte des Elsasses*, Basel: Frobenius A.G., 1919.

- Weber, Karl: *Die Formierung des Elsass im Regnum Fracorum. Adel, Kirche und Königtum am Oberrhein in merowingischer und frühkarolingischer Zeit*, Ostfildern: Thorbecke 2011.
- Weichbrodt, Ernst: *Gebietiger des Deutschen Ordens in Preussen nach ihrer Herkunft*, in: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lief. 1, hrsg. von Hans Mortensen, Gertrud Mortensen, Reinhard Wenskus, Helmut Jäger, Wiesbaden: Steiner 1968.
- Weiss, Dieter: *Deutschordenskommende Horneck-Geschichte* in: <https://www.kloester-bw.de/klostertexte.php?kreis=&bistum=Rottenburg-Stuttgart&alle=1&ungeteilt=&art=neu&orden=&orte=&buchstabe=&nr=924&thema=Geschichte>, konsultiert am 21.02.2022.
- Wiegand, Wilhelm: *Bellum Waltherianum*, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner 1878.
- Winckelmann, Otto: *Das Fürsorgewesen der Stadt Strassburg vor und nach der Reformation bis zum Ausgang des sechzehnten Jahrhunderts*, Leipzig: Vermittlungsverlag von M. Heinsius Nachfolger, 1922.
- Wiswede, Günter: *Sozialpsychologie-Lexikon*, unter Mitarbeit von Matthias Gabriel, Franz Gresser, Alexandra Haferkamp, München: Oldenbourg Verlag 2004.
- Wojtecki, Dieter: *Studien zur Personalgeschichte des Deutschen Ordens im 13. Jahrhundert*, Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. III, Wiesbaden 1971.
- Zahnd, Martin: *Burgundische Eidgenossenschaft*, in: *Historisches Lexikon der Schweiz*, Version vom 25.08.2003, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/027284/2003-08-25/>, konsultiert am 10.02.2022.
- Zedler, Johann: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste, Welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden*, Bd. L, Leipzig: In der Michael-Messe, 1748.
- Zeller-Werdmüller, Heinrich: *Zürcherische Burgen*. Teil 2: M–Z, in: *Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, 49. Jhrg., Zürich 1895.
- Ziegler, Alfred and Emanuel Dejung: *Geschichte der Stadt Winterthur in gedrängter Darstellung*, Winterthur: Verlag von A. Vogel 1933.
- Ziegler, Peter: *Die Johanniter in der Schweiz und in Freiburg*, in: *Freiburger Kulturgüter*, Nr. 20, (September 2014).
- *Wülflingen: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Winterthur: Neujahrsblatt der Stadtbibliothek Winterthur, Winterthur 1975.

Marek Jodkowski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska

marek.jodkowski@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0001-9793-9935>

Próby zagospodarowania lidzbarskiego zamku w pierwszej połowie XIX w.

Attempts to develop Lidzbark castle in the first half of the 19th century

Bewirtschaftungsversuche des Schlosses Lidzbark in der ersten Hälfte des
19. Jahrhunderts

Słowa kluczowe: zamek biskupów warmińskich, Lidzbark Warmiński, biskup Józef Hohenzollern, biskup Andrzej Stanisław Hatten, biskup Józef Ambroży Geritz

Keywords: Castle of the Bishops of Warmia, Lidzbark Warmiński, Bishop Joseph Hohenzollern, Bishop Andrew Stanisław Hatten, Bishop Józef Ambroży Geritz

Schlüsselwörter: Schloss der Bischöfe von Ermland, Lidzbark Warmiński (Heilsberg), Bischof Joseph Hohenzollern, Bischof Andreas Stanislaw Hatten, Bischof Joseph Ambrosius Geritz

STRESZCZENIE

W pierwszej połowie XIX w. rządcy diecezji warmińskiej starali się przekonać władze państwowe do wydzielenia przynajmniej części zespołu zamkowego w Lidzbarku Warmińskim na nową rezydencję biskupią. Z uwagi na plany budowy nowego pałacu biskupiego we Fromborku, odstąpiono od tych zamierzeń. Zamek gotycki nie wydawał się odpowiedni pod wynajem mieszkań, czy też jako rezydencja przeznaczona na potrzeby jednej rodziny. Budynki zamkowe nie kwalifikowały się ani na więzienie, ani na seminarium nauczycielskie, czy też konwikt dla młodzieży. Nie udało się też adaptować pomieszczeń gotyckiego zamku na rzecz zakładu dla obłąkanych, czy też przenieść do niego siedzibę sądu. W 1839 r. rozebrano pałac na parchamie. Jeśli chodzi o oficynę, zachodnie skrzydło przedzamcza przeznaczono wówczas na magazyn soli. Poza jego wschodnim skrzydłem, najlepiej utrzymanym, zajmowanym przez sąd i diecezję warmińską, inne części zespołu pozostały niezagospodarowane aż do drugiej połowy XIX w.

ABSTRACT

In the first half of the 19th century, the rulers of the Diocese of Warmia tried to convince the state authorities to set aside at least part of the castle complex in Lidzbark Warmiński for a new bishop's residence. Due to plans to build a new bishop's palace in Frombork, these intentions were abandoned. The Gothic castle did not seem suitable for rental accommodation or as a residence for a single family. The castle buildings were not suitable either for a prison, a teachers' seminary or a dormitory for young people. Nor was it possible to adapt the rooms of the Gothic castle for a lunatic asylum or to move the courthouse into it. In 1839, the Zwinger part of the palace was demolished. As for the outbuildings, the west wing of the outer bailey was then used as a salt storehouse. Apart from its eastern wing, the best kept, occupied by the court and the Diocese of Warmia, other parts of the complex remained undeveloped until the second half of the 19th century.

ZUSAMMENFASSUNG

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts versuchten die Herrscher der Diözese Ermland, die staatlichen Behörden davon zu überzeugen, zumindest einen Teil des Schlosskomplexes in Heilsberg für eine neue Bischofsresidenz zur Verfügung zu stellen. Aufgrund von Plänen zum Bau eines neuen Bischofspalastes in Frombork wurden diese Absichten aufgegeben. Das gotische Schloss schien weder als Mietobjekt noch als Wohnsitz für eine einzelne Familie geeignet zu sein. Die Schlossgebäude waren weder für ein Gefängnis noch für ein Lehrerseminar oder einen Jugendkonvent geeignet. Es war auch nicht möglich, die Räume des gotischen Schlosses für eine Irrenanstalt umzugestalten oder das Gerichtsgebäude dort unterzubringen. Im Jahr 1839 wurde der Palast abgerissen. Was die Nebengebäude betrifft, so wurde der Westflügel der Vorburg als Salzlager genutzt. Abgesehen von dem am besten erhaltenen Ostflügel, in dem der Hof und die Diözese von Ermland untergebracht waren, blieben die anderen Teile des Komplexes bis in die zweite Hälfte des 19. unbewirtschaftet.

Zespół zamkowy w Lidzbarku Warmińskim należy do wyjątkowych przykładów architektury rezydencjonalnej. Jako siedziba biskupów warmińskich nie ustępował europejskim dworom książęcym pod względem okazałości i artystycznego przepychu. Czasy jego świetności skończyły się jednak wraz z wyprowadzką ostatniego polskiego biskupa, po inkorporacji księstwa warmińskiego do Królestwa Prus. Pierwsza połowa XIX w. była zatem najtrudniejszym okresem w dziejach tego zespołu. Brak zarządcy, a tym samym funduszy na utrzymanie zamku, odcisnął się piętnem na stanie technicznym poszczególnych jego budynków. Priorytetem zatem okazało się, w opinii rządców diecezji i władz państwowych, zagospodarowanie całego kompleksu, w celu uniknięcia jego dalszej degradacji, czy też rozbiórki.

Wprawdzie na temat zespołu zamkowego w Lidzbarku Warmińskim powstało sporo prac, wśród których należy wymienić przede wszystkim monografię Wojciecha Wólkowskiego¹, jednak tematyka dotycząca prób jego zagospodarowania w pierwszej połowie XIX w. nie cieszyła się dotychczas zainteresowaniem historyków. Z tego względu warto uzupełnić te informacje w oparciu o analizę dokumentacji

¹ W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim. Dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016.

zgrupowanej w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie oraz dostępnej literatury.

PRAWO WŁASNOŚCI LIDZBARKIEGO ZESPOŁU ZAMKOWEGO

Po zaborze Warmii, władze pruskie ogłosiły konfiskatę wielkich dóbr kościelnych. Zarówno biskup, jak i Kapituła Warmińska, przestali być właścicielami ziemskimi. Pozbawiono ich przy tym władzy świeckiej w komornictwach, a także dochodów z nimi związanych². W 1795 r. biskup Ignacy Krasicki opuścił Lidzbark Warmiński i przeniósł się do rezydencji prymasów Polski w Łowiczu. Po dwóch latach, przejeżdżając przez dawną stolicę Warmii, oczom jego ukazał się ponury widok, a mianowicie jego dawny pałac sprawiał już wrażenie zaniedbanego i podniszczonego³. Postępująca szybko degradacja zespołu zamkowego budziła niewątpliwie skojarzenia, że odebrano go jego prawnym właścicielom. W 1829 r. magistrat lidzbarski twierdził nawet, że należy on w całości do zsekularyzowanych dóbr kościelnych. Pomimo tego, konstатовali urzędnicy miejscy, władze diecezjalne traktują go nadal jako własność kościelną⁴.

Powszechnemu przekonaniu o niekościelnej przynależności zamku uległ nawet pruski minister wyznań religijnych, oświaty i zdrowia Karl von Altenstein, który w piśmie skierowanym do króla pruskiego z 9 I 1837 r. zaznaczył, że zamek w Lidzbarku Warmińskim został przekazany na rzecz państwa⁵. Twierdzenie to okazało się jednak nieprawdziwe. Już 12 II 1838 r. minister podkreślał, że nie ustalono ostatecznie prawnego właściciela zamku. Wymagało zatem rozstrzygnięcia, czy będzie pozostawiony diecezji, czy też zostanie poddany administracji publicznej⁶. Utrzymanie zamku ujęto ponadto w dotacji skarbu państwa na rzecz diecezji warmińskiej. Stan ten miał zostać zachowany do wybudowania nowej rezydencji biskupiej we Fromborku⁷.

Nic dziwnego, że tego samego roku Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia zamierzało rozwiązać ostatecznie kwestię prawa własności lidzbarskiego zespołu zamkowego. Jego alienacja wydawała się uzasadniona wobec argumentu dotyczącego planów budowy nowej rezydencji biskupiej. Do dyspozycji ordynariusza warmińskiego pozostawał również pałac letni w Smolajnach. Hierarcha ten, jak i Kapituła Katedralna, mieli parafować akt zrzeczenia się prawa własności do lidzbarskiego

² S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, t. 2: 1772–2018, Olsztyn 2018, s. 684; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 1, Olsztyn 2000, s. 164.

³ S. Achremczyk, op. cit., s. 685.

⁴ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (dalej: GStA PK), I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Altenstein do Danckelmana*, 30 XI 1829.

⁵ GStA PK, III HA Mda, I Nr. 11153, *Altenstein do króla pruskiego*, 9 I 1837, (odpis).

⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Schön do Altensteina*, 16 IV 1838.

⁷ Ibidem, *Wotum Ministerstwa Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia*, 6 VIII 1839.

zamku. Ministerstwo uważało, że jeśli doszłoby do alienacji, o ile w ogóle wydawało się to konieczne, należało pozyskać cały zespół, oczywiście z zamiarem jego sprzedaży. Jeśli nie znalazłby się żaden kupiec na gotycki zamek, należało z nim postąpić tak samo jak z pałacem na parchamie, a zatem go zburzyć, a uzyskany w ten sposób materiał spożytkować na cele budowlane⁸.

Dość stanowczo minister von Altenstein zareagował na słowa nadprezydenta prowincji pruskiej Teodora von Schöna, dotyczące przeznaczenia lidzbarskiego zamku. Von Altenstein w piśmie do ministra sprawiedliwości Heinricha Gottloba Mühlera, datowanym na 31 VII 1838 r., wskazywał na niezrozumienie ze strony nadprezydenta, który założył, że gwarancja nowej dotacji państwowej na rzecz diecezji warmińskiej, czy też jej uposażenia, miała skutkować odstąpieniem państwu pruskiemu lidzbarskiej rezydencji biskupiej. Minister podkreślał, że zamek lidzbarski w dalszym ciągu należy do diecezji, a związany z nim majątek powinien być wykazywany w jej rocznym budżecie. Urzędnik ten przyznał jednocześnie, że nie było planowane pozostawienie zamku w rękach kościelnych. Po raz kolejny posłużył się argumentem budowy nowego domu we Fromborku, przeznaczonego dla warmińskiego hierarchy. Nie potrzebował on zatem lidzbarskiego zamku, w którym zresztą od dłuższego czasu nie mieszkał. Von Altenstein zakładał przy tym możliwość sprzedaży zamku z zamiarem jego zburzenia. Uzyskany w ten sposób dochód miał zostać spożytkowany na budowę fromborskiej rezydencji biskupiej⁹. Ostatecznie, mimo niesprzyjającej sytuacji politycznej, w jakiej znalazł się Kościół katolicki w Prusach, władze państwowe nie zdecydowały się na alienację lidzbarskiego zamku w XIX w. Jego kościelną przynależność potwierdzał zresztą w 1928 r. archiprezbiter lidzbarski ks. Alfons Maria Buchholz¹⁰.

FUNKCJONOWANIE URZĘDÓW DIECEZJALNYCH W LIDZBARSKIM ZESPOLE ZAMKOWYM

Po opuszczeniu diecezji warmińskiej przez biskupa Ignacego Krasickiego podupadła ranga siedziby biskupiej w Lidzbarku Warmińskim. Kolejni biskupi warmińscy nie rezydowali już w tym mieście. Władze pruskie o wiele wcześniej wdrożyłyby korzystne z ich punktu widzenia postanowienia, wynikające z implementacji w diecezji warmińskiej bulli *De salute animarum* z 1821 r., gdyby nie jej egzekutor, skoligacyny z rodem królewskim książę biskup Józef Hohenzollern. Dopiero po jego śmierci przystąpiono, wzorem innych diecezji pruskich, do zunifikowania regulacji finansowych dotyczących wysokości dotacji państwowej na rzecz miejscowego Kościoła.

⁸ Ibidem, *Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia do Schöna*, 24 V 1838.

⁹ Ibidem, *Altenstein do Mühlera*, 31 VII 1838.

¹⁰ A. Buchholz, *Gründung und erste Entfaltung des Schloßbauvereins Heilsberg*, w: *Schlossbauverein Heilsberg. Erster Geschäftsbericht des Vorstandes*, Heilsberg 1928, s. 4.

Z założeń wspomnianej bulli oraz z uzgodnień ze Stolicą Apostolską miało wynikać, zdaniem ministra von Altensteina, przeniesienie siedziby biskupa warmińskiego z Lidzbarka Warmińskiego do Fromborka, gdzie przecież rezydowała Kapituła Katedralna¹¹. Warto bowiem nadmienić, że już w średniowieczu ukonstytuował się zwyczaj, zgodnie z którym biskup rezydował na stałe w innym miejscu niż mieściła się katedra i obsługująca ją kapituła¹².

Próżno szukać urzędów diecezjalnych, czy też biskupich, które w XIX w. funkcjonowałyby w kompleksie zamkowym w Lidzbarku Warmińskim. Ślady po nich są jednak odnotowane w dokumentach. Otóż w 1828 r. przedstawiciel sądu z Lidzbarka Warmińskiego (*Fürstbischöfliches Ermländisches Landvoigtei-Gericht*), umiejscowionego w wyższej kondygnacji wschodniego skrzydła przedzamcza narzekał, że pomieszczenia niższej kondygnacji są zarezerwowane dla diecezji warmińskiej. Urzędnik ten uważał jednak, że Kapituła Katedralna nie robiłaby przeszkód w przekazaniu tego piętra na użytek wspomnianego sądu¹³. Znaczącą informację przytoczył również Wojciech Wólkowski. Otóż okazjonalnie zamek miał pełnić funkcję rezydencji biskupiej aż do 1836 r.¹⁴, czyli do śmierci biskupa Józefa Hohenzollerna. Nawet jeśli uroczystości diecezjalne w tym czasie odbywały się dość sporadycznie, potrzebowano z pewnością zaplecza do ich organizacji.

Niestety, dotychczasowe badania nie przyniosły definitywnej odpowiedzi na pytanie, dotyczące celu użytkowania wspomnianych pomieszczeń diecezjalnych. Warto jednak zauważyć, że wschodnie skrzydło przedzamcza było w tym czasie dość dobrze utrzymane, w przeciwieństwie do pałacu na parchamie i gotyckiego zamku. Być może we wspomnianej oficynie ulokowano bibliotekę biskupią i archiwum? Jeśli chodzi o bibliotekę, wiadomo przecież, że w jej trzech pierwszych działach znajdowały się inkunabuły. Ostatecznie w 1841 r. przeniesiono w sumie 121 tomów, przeważnie foliałów, razem z archiwum, do Fromborka¹⁵. *Nota bene* część zbiorów bibliotecznych z Lidzbarka Warmińskiego przetransportowano do biblioteki seminarialnej w Braniewie¹⁶. Translokacja biblioteki i archiwum stanowi bez wątpienia symboliczną datę przeniesienia stolicy biskupiej do Fromborka¹⁷.

¹¹ GStA PK, III HA Mda, I Nr. 11153, *Altenstein do króla pruskiego*, 9 I 1837, (odpis).

¹² Por. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, s. 24.

¹³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Sąd wójtowski w Lidzbarku Warmińskim do Wysokiego Sądu Krajowego*, 24 IX 1828, (odpis).

¹⁴ W. Wólkowski, op. cit., s. 137.

¹⁵ A. Kopiczko, *Dzieje Warmińskiej Kapituły Katedralnej*, t. 2: *od 1821 roku*, Olsztyn 2010, s. 87; Ks. Franz Hipler, a za nim ks. Eugen Brachvogel odnotowali, że przeniesienie biblioteki i archiwum odbyło się w 1842 r.; zob. F. Hipler, *Analecta Warmiensia. Studien zur Geschichte der ermländischen Archive und Bibliotheken*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1874, Bd. V, s. 346; E. Brachvogel, *Die Bibliothek der Burg Heilsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1928, Bd. XXIII, Heft 2, s. 296.

¹⁶ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 119.

¹⁷ Por. Ibidem; A. Hintz, *Burg Heilsberg. Ein Geschichtsbild*, Heilsberg 1927, s. 14.

LAZARET I SZPITAL CHOLERYCZNY

Zamek lidzbarski wielokrotnie w swojej historii pełnił funkcję szpitala. Już w 1807 r. służył wojskom francuskim za lazaret¹⁸. Spory rozgłos zyskał jednak w związku z wybuchem epidemii cholery w 1831 r. Magistrat lidzbarski postanowił wówczas urządzić w nim szpital choleryczny. 25 maja zwrócił się zatem o stosowną zgodę do Kapituły Warmińskiej. Gremium to nie przystało na wydzielenie części zamku na ten cel, uzasadniając swoją decyzję obawą o zakażenie tego obiektu jadami cholery, mogącymi wnikać w grube mury zamkowe i do licznych zakamarków piwnicznych, co też uniemożliwiłoby jego dalsze użytkowanie. Kapituła proponowała w zamian przekazanie pawilonu w ogrodzie biskupim, a później wskazała pomieszczenie na szpital w gospodarstwie Eckerta. Magistrat lidzbarski uzyskał jednak w rejencji królewieckiej zgodę na ewentualne przymusowe zajęcie zamku i 13 sierpnia tego roku zażądał od wikariusza zamkowego ks. Kajetana Joachima Łączyńskiego przekazania kluczy, najpóźniej do następnego dnia. Po kilkunastu dniach, 30 sierpnia, sprawa zakończyła się na korzyść magistratu¹⁹.

ZAMEK LIDZBARSKI JAKO PRZYSZŁA REZYDENCJA BISKUPA WARMIŃSKIEGO

W 1829 r. Kapituła Warmińska wyrażała przekonanie, że siedziba biskupa w Lidzbarku Warmińskim powinna zastać zachowana na rzecz księcia biskupa warmińskiego i przywrócona do użytku, ponieważ diecezja nie dysponowana innym odpowiednim mieszkaniem dla swojego ordynariusza²⁰. Od wielu lat zresztą trwały dyskusje, czy w nowej sytuacji politycznej rezydencja ta nie wydawała się zbyt duża i czy nie można byłoby zredukować jej powierzchni użytkowej? Za takim rozwiązaniem opowiadał się nawet biskup Józef Hohenzollern. Do rozstrzygnięcia pozostawała zatem kwestia, która część zespołu zamkowego miała być przeznaczona na rezydencję biskupią? Kapituła wskazywała m.in. całe przedzamcze oraz pałac na parchamie. Poza tym do tej rezydencji miał należeć ogród²¹. Obiekty te, zdaniem kanoników warmińskich, powinny być zostać zwrócone miejscowemu ordynariuszowi. Na rzecz państwa pruskiego diecezja zamierzała natomiast odstąpić (*abtreteten*) gotycki zamek, z wyłączeniem kaplicy i przesklepionej piwnicy. W zamian za pozostałe pomieszczenia, w których m.in. mieściłby się sąd, władze państwowe miały przeprowadzić remont,

¹⁸ A. Hintz, op. cit., s. 14. Zorganizowano w nim wówczas także piekarnię, magazyny oraz koszary; zob. W. Wólkowski, op. cit., s. 137.

¹⁹ Z. Olkowski, *Epidemia cholery azjatyckiej w Prusach Wschodnich w latach 1831–1832*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1968, nr 4, s. 542.

²⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Kapituła Warmińska do bp. Hohenzollerna*, 14 IX 1829 (odpis).

²¹ *Ibidem*.

a także zagwarantować utrzymanie obiektów przeznaczonych na rezydencję biskupią zarówno w Lidzbarku Warmińskim, jak i we Fromborku. Przygotowany podział zakładał odseparowanie siedziby sądu od rezydencji biskupiej. Gotycki zamek posiadał, zdaniem Kapituły Warmińskiej, sporo pomieszczeń, w których mogłoby mieścić się również więzienie. W celu przerwania ciągu komunikacyjnego z mieszkaniem biskupa, proponowano zamurować dotychczas użytkowane wejścia zamkowe, korzystając z możliwości dostępu do obiektu od bramy młyńskiej²².

Minister von Altenstein odniósł się do pomysłu Kapituły Warmińskiej dość sceptycznie. Uważał on bowiem, że koszty adaptacji części zamku na rezydencję biskupią wydają się dość duże, w związku z czym wskazywał na brak możliwości ich finansowania z funduszy będących w dyspozycji kierowanego przez siebie ministerstwa. Zlecił jednak przeprowadzenie ekspertyzy budowlanej całego zespołu pod kątem postulowanych przez diecezję zmian²³. Krajowy mistrz budowlany Eduard Jester przystąpił zatem do oceny możliwości przeniesienia sądu ze wschodniego skrzydła przedzamcza na zamek, urządzenia w jego średniowiecznych murach więzienia, a także odseparowania znajdujących się w nim części zarezerwowanych przez biskupa i Kapitułę Katedralną na użytek warmińskiego hierarchy, do których należały: kaplica, sala rycerska (prawdopodobnie chodziło o kapitularz), przesklepiona piwnica (zbrojownia), kuchnia i pomieszczenia na drewno. Poza tym w obiekcie tym miał znaleźć się również magazyn soli. Jester zaprezentował swoją opinię 28 II 1830 r. Podkreślił, że stan rozpadu wewnętrznych części gotyckiego zamku, przy założeniu jego adaptacji na cele sądownicze, przekładał się na konieczność wykonania szczegółowych i czasochłonnych planów architektonicznych całego obiektu. Ewentualna inwestycja remontowo-budowlana wydawała się jednak niezwykle kosztowna²⁴.

WIĘZIENIE

W latach 20. XIX w. pojawiła się sposobność utworzenia więzienia w Lidzbarku Warmińskim. Brano pod uwagę przede wszystkim tamtejszy zespół zamkowy. Warto nadmienić, że w górnej kondygnacji wschodniego skrzydła przedzamcza mieścił się sąd. Zaproponowano zatem, żeby na potrzeby więzienia przeznaczyć dolną kondygnację wspomnianego skrzydła. Przedstawiciel tego sądu argumentował jednak, że nie nadaje się ona na ten cel. Odrzucono również propozycję utworzenia więzienia w „skrzydle stajennym”, czyli w zachodnim skrzydle przedzamcza²⁵. W 1829 r. informowano, że w Lidzbarku Warmińskim istnieje konieczność utworzenia więzienia dla

²² Ibidem.

²³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Altenstein do Danckelmannna*, 30 XI 1829.

²⁴ Ibidem, *do Altensteina*, 14 II 1831; *Jester do sądu wójtowskiego w Lidzbarku Warmińskim*, 28 II 1830.

²⁵ Ibidem, *Sąd wójtowski w Lidzbarku Warmińskim do Wysokiego Sądu Krajowego*, 24 IX 1828, (odpis).

30–40 osób. Wysoki Sąd Krajowy (*Ober-Landesgericht*) w Królewcu sugerował, żeby na ten cel przeznaczyć lidzbarską Wysoką Bramę. Pruski minister sprawiedliwości Heinrich von Danckelmann uważał z kolei, że władze Lidzbarka Warmińskiego niechętnie pozbędą się tego obiektu, stanowiącego własność miejską. Poza tym miejsce to wydawało się nieodpowiednie na więzienie, ponieważ osadzone w nim osoby nie posiadałyby dostępu do świeżego powietrza. Przedstawiciel sądu lidzbarskiego uważał natomiast, że problemem byłoby przede wszystkim urządzenie ustępów. Zaproponował, żeby na cele więzienne adaptować tamtejszy zamek. Minister Danckelmann polecił zatem wszczęcie procedury ewentualnego pozyskania tego obiektu²⁶.

Tego samego roku minister sprawiedliwości konstatował, że zamek jest niemal ruiną²⁷. Wysoki Sąd Krajowy po zapoznaniu się z informacjami o złym stanie technicznym obiektu, powrócił do idei posadowienia więzienia w Wysokiej Bramie. Minister sprawiedliwości zabiegał jednak, żeby na cele więzienne przeznaczyć niezmiernie przydatne „skrzydło stajenne”, a zatem zachodnie skrzydło przedzamcza bądź część ogrodów zamkowych²⁸. Warto nadmienić, że „skrzydłem stajennym” był zainteresowany również prowincjonalny dyrektoriat podatkowy (*Provinzialsteuer Direktorat*) w celu jego adaptacji na magazyn soli²⁹. Biskup warmiński Józef Hohenzollern uważał, że zarówno „skrzydło stajenne”, jak i plac w ogrodzie zamkowym nie były odpowiednie na siedzibę sądu oraz więzienie. Wskazywał przy tym, że instytucje te powinny być ulokowane w gotyckim zamku, z wyłączeniem obiektów, do których on zgłaszał prawo³⁰. Również Kapituła Warmińska negocjowała pomysł budowy więzienia w ogrodach zamkowych³¹.

Minister von Altenstein przedstawił ministrowi sprawiedliwości postulat hierarchii warmińskiego, dotyczący odstąpienia stajni zamkowych na rzecz więzienia w zamian za rekompensatę, za którą przeprowadzono by remont siedziby biskupiej. Fundusz ten, podkreślał von Altenstein, pochodziłby z puli, którą dysponował minister sprawiedliwości. 14 II 1831 r. minister sprawiedliwości oświadczył, że w obliczu obecnych warunków, jest zmuszony odstąpić od tego zamiaru³². W pierwszym kwartale 1840 r. odżyła sprawa adaptacji gotyckiego zamku na więzienie. Otóż dyrektor tamtejszego sądu – Olszewski, uważał, że skoro nie można w tym obiekcie umieścić gimnazjum, powinien on służyć jako zakład karny nawet dla 400 osadzonych. Więzienie w Barczewie uważano wówczas za dość wadliwe, z tego względu pojawiła

²⁶ Ibidem, *Danckelmann do Altensteina*, 12 II 1829; *Sąd wójtowski w Lidzbarcu Warmińskim do Wysokiego Sądu Krajowego*, 24 IX 1828, (odpis).

²⁷ Ibidem, *Danckelmann do Altensteina*, 12 II 1829.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, *Sąd wójtowski w Lidzbarcu Warmińskim do Wysokiego Sądu Krajowego*, 24 IX 1828, (odpis).

³⁰ Ibidem, *Bp Hohenzollern do Altensteina*, 7 XI 1829.

³¹ Ibidem, *Kapituła Warmińska do bp. Hohenzollerna*, 14 IX 1829 (odpis).

³² Ibidem, *Altenstein do bp. Hohenzollerna*, 18 III 1831.

się szansa na zorganizowanie zakładu karnego, który odpowiadałby oczekiwaniom władz państwowych³³. Minister spraw wewnętrznych Gustav von Rochow negatywnie odniósł się do tego pomysłu, konkludując, że budowa nowego więzienia jest zaplanowana właśnie w Barczewie³⁴.

SĄD

Po pierwszym rozbiorze ustanowiono dla całej historycznej Warmii sąd wójtowski w Lidzbarku Warmińskim. Przez pierwsze dziesięć lat podlegał on rejencji zachodniopruskiej, zaś od 1782 r. – rejencji wschodniopruskiej³⁵. Mimo całkowitego podporządkowania pruskiej władzy sądowniczej, zdecydowano się na zachowanie jego tradycyjnej nazwy, sięgającej czasów przedrozbiorowych, która jeszcze w 1828 r. brzmiała: *Fürstbischöfliches Ermländisches Landvoigtei-Gericht*³⁶. Tego roku informowano, że sąd ten korzystał z górnej kondygnacji wschodniego skrzydła przedzamcza³⁷. W 1838 r. nadprezydent von Schön referując możliwości wykorzystania zespołu zamkowego w Lidzbarku Warmińskim, wspominał o warmińskim sądzie wójtowskim (*Ermländisches Landvogtei-Gericht*), który zajmował od dłuższego czasu większą część wschodniego skrzydła oficyny zamkowej. Instytucja ta zgłaszała również prawo do przywłaszczonych przez siebie pomieszczeń w południowym skrzydle³⁸. 16 kwietnia tego roku nadprezydent zapewniał, że całe wschodnie i część południowego skrzydła przedzamcza nie będą podlegały zmianom budowlanym³⁹, co prawdopodobnie stanowiło gwarancję ich ochrony przed rozbiórką.

W październiku 1839 r. minister sprawiedliwości Heinrich Gottlob Mühler ponownie przedstawił propozycję sądu lidzbarskiego, korzystającego dotychczas ze wschodniego i południowego skrzydła przedzamcza, która dotyczyła chęci pozyskania dolnej kondygnacji wschodniego skrzydła gotyckiego zamku. Warto nadmienić, że początkowe starania spotkały się z aprobatą biskupa warmińskiego i przedstawicieli Kapituły Katedralnej, wyrażoną 13 VIII 1837 r. Obwarowano ją jednak zastrzeżeniem, że kapelan zamkowy będzie mógł pozostać w swoim zamkowym mieszkaniu do końca swoich dni, zaś sąd zrezygnuje z planów erygowania więzienia w tej gotyckiej

³³ Ibidem, *Mühler do Rochowa*, 28 III 1840, (odpis).

³⁴ Ibidem, *Rochow do Altensteina*, 27 IV 1840.

³⁵ S. Achremczyk, op. cit., s. 682; zob. również T. Chrzanowski, *Miasto a tożsamość – polskie i niemieckie opinie o dziewiętnastowiecznym Lidzbarku Warmińskim*, w: *Dziedzictwo Warmii*, t. 4, *Lidzbark Warmiński 1308–2008*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 173.

³⁶ Zob. GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Sąd wójtowski w Lidzbarku Warmińskim do Wysokiego Sądu Krajowego*, 24 IX 1828, (odpis).

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 16 IV 1838.

³⁹ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 17 XI 1839.

budowli⁴⁰. Ostatecznie nie zrealizowano tych planów. Po latach ks. Alfons Buchholz konstatawał, że sąd zajmował jedno ze skrzydeł przedzamcza, nie płacąc za to żadnej rekompensaty⁴¹.

SEMINARIUM NAUCZYCIELSKIE I KONWIKT

Nowa organizacja struktur administracji kościelnej na obszarze diecezji warmińskiej pociągała za sobą konieczność wprowadzenia zmian dotyczących kształcenia. Kapituła Warmińska starała się rozstrzygnąć kwestie związane z utworzeniem konwiktów przy gimnazjum w Braniewie oraz przy progimnazjum w Reszlu. W związku z tym 26 VI 1837 r. wystąpiła z postulatem zagospodarowania gotyckiego zamku lidzbarskiego na cele edukacyjne. Zdaniem jej przedstawicieli, do tego obiektu powinno być przeniesione seminarium nauczycielskie, znajdujące się w Braniewie. Dzięki temu zyskano by w intelektualnej stolicy Warmii pomieszczenia przeznaczone na konwikt. Początkowo nadprezydent von Schön przychylnie odniósł się do pomysłu translokacji seminarium nauczycielskiego do Lidzbarka Warmińskiego. W sprawie utworzenia konwiktów nie podzielał jednak zdania kanoników⁴². Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia zobligowało zatem nadprezydenta do oszacowania kosztów przeniesienia seminarium nauczycielskiego. Oczywiście ministerstwo zdawało sobie sprawę z fatalnego stanu technicznego opisywanego zamku⁴³. Warto nadmienić, że bliskie realizacji były wówczas plany translokacji seminarium nauczycielskiego z Braniewa do Stoczka Warmińskiego, zainicjowane jeszcze w 1830 r.⁴⁴

Latem 1837 r. nadprezydent von Schön w asyście powiatowego urzędnika budowlanego przeprowadził wizję lokalną lidzbarskiego zamku. Nabrał on przekonania, że z wyjątkiem pomieszczeń użytkowanych przez sąd wójtowski zespół zamkowy znajduje się w tak złym stanie budowlanym, że przystosowanie go na potrzeby seminarium nauczycielskiego czy też ogólnie na cele mieszkaniowe generowałoby nieproporcjonalnie duże koszty. Wskutek odbytej wizji, nadprezydent wycofał się z udzielonego przez siebie poparcia dotyczącego adaptacji jego pomieszczeń na rzecz seminarium nauczycielskiego⁴⁵.

W dniu 5 VII 1838 r. biskup warmiński miał zwrócić się z prośbą do ministra von Altensteina o możliwość erygowania w zamku lidzbarskim konwiktów dla przyszłych kandydatów do kapłaństwa⁴⁶. Chodziło właściwie o młodzież męską, która po

⁴⁰ Ibidem, *Mühler do Altensteina*, 11 X 1839.

⁴¹ A. Buchholz, op. cit., s. 4.

⁴² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Kapituła Warmińska do [Altensteina]*, 26 VI 1837.

⁴³ Ibidem, *Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia do Schöna*, 26 VII 1837.

⁴⁴ A. Boenigk, *Kloster Springborn*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1919, Bd. XX, Heft 1–3, s. 304.

⁴⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Schön do Altensteina*, 29 VIII 1837.

⁴⁶ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 24 X 1838.

formacji intelektualnej zdobytej w trakcie pobytu w konwikkie, kwalifikowałyby się do wstąpienia do seminarium duchownego⁴⁷. Biorąc pod uwagę ówczesne warunki, minister zdecydował, że konwikt może funkcjonować jedynie przy gimnazjum w Braniewie⁴⁸. Król pruski zatwierdził jego erygowanie w tym mieście 12 III 1841 r.⁴⁹

Pod koniec 1840 r. mieszkańcy powiatu lidzbarskiego wystosowali do króla pruskiego pismo z prośbą o umieszczenie w zamku lidzbarskim szkoły średniej, zwanej w ówczesnej nomenklaturze wyższą. Wskazywali, że w Lidzbarku Warmińskim, czy też w jego pobliżu, nie było żadnego gimnazjum. Mieszkańcy powiatu byli zmuszeni wysyłać swoje dzieci do miast oddalonych nawet od 6 do 8 mil. Tłumaczyli ponadto, że znajdujące się w Reszlu progimnazjum dzielą od gimnazjum w Kętrzynie zaledwie dwie mile. Ich zdaniem, najkorzystniejszym rozwiązaniem byłoby przeniesienie reszelskiego progimnazjum na opisywany zamek. Zresztą większość uczniów tego progimnazjum wywodziła się i tak z powiatu lidzbarskiego. Kolejną opcją, zdaniem cytowanych obywateli pruskich, była translokacja gimnazjum braniewskiego do tej gotyckiej budowli⁵⁰.

Ministerstwo odpowiedziało, że przeniesienie progimnazjum z Reszła spotkałoby się ze sprzeciwem, ponieważ tamtejszy powiat charakteryzował się większym zaludnieniem niż lidzbarski. Z kolei translokacja gimnazjum braniewskiego wydała się niewskazana, ponieważ było ono ściśle związane z innymi diecezjalnymi instytucjami, które znajdowały się w tym mieście⁵¹.

MAGAZYN SOLI

Minister von Altenstein 24 V 1838 r. zezwolił na rozpoczęcie pertraktacji dotyczących ewentualnego nabycia „skrzydła stajennego”, czyli zachodniego budynku oficyny zamkowej, na potrzeby magazynu soli, który podlegał prowincjonalnemu dyrektoriatowi podatkowemu. Instytucja ta zaoferowała 500 talarów za ten obiekt. Szacunkowa jego wartość opiewała z kolei na 1310 talarów⁵². Biskup warmiński Andrzej Stanisław Hatten, za aprobatą Kapituły Katedralnej, wyraził zgodę na zaproponowaną sumę, ponieważ przy sprzedaży materiałów pochodzących z rozbiórki tej części oficyny nie uzyskano by na tym obszarze większej ceny⁵³. Ubolewał jednak nad przedłożoną mu ofertą, ponieważ dyrektoriat zaoferował najniższą możliwą kwotę za ten obiekt⁵⁴.

⁴⁷ Por. Ibidem, *Schön do Altensteina*, 4 XI 1838.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Zob. P. Romański, *Biskup warmiński Józef Ambroży Geritz (1783–1867)*, Olsztyn 2015, s. 124.

⁵⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Stany powiatu lidzbarskiego do króla pruskiego*, 22 XII 1840.

⁵¹ Ibidem, [Eichhorn] *do Büddenbrocka*, 21 I 1841.

⁵² Ibidem, *Schön do Altensteina*, 9 II 1839.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, *Bp Hatten do Schöna*, 29 I 1839.

Pod „skrzydłem stajennym” znajdował się niewielki wjazd na plac zamkowy. Wejście do planowanego magazynu soli miało być dostępne tylko od strony tak zwanego ogrodu zwierzęcego, a nie od placu zamkowego⁵⁵. 28 IX 1839 r. pruski minister finansów odnotował, że trwają pertraktacje z prowincjonalnym dyrektoriatem podatkowym dotyczące przeznaczenia zachodniego skrzydła przedzarcza na wspomniany cel⁵⁶. Niewątpliwie zakończyły się one pomyślnie, ponieważ w uzupełnieniu do monografii o archiwum kościoła archiprezbiterialnego w Lidzbarku Warmińskim autorstwa ks. Jerzego Wojciecha Heidego zapisano, że tego roku sprzedano tej instytucji wielką wozownię (czyli zachodnie skrzydło oficyny) za 400 talarów⁵⁷.

ZAKŁAD DLA OBLĄKANYCH

W 1839 r. rejencja królewiecka zaproponowała, żeby gotycki zamek w Lidzbarku Warmińskim przeznaczyć na zakład dla obłąkanych⁵⁸. W sprawozdaniu z VII sejmiku prowincjonalnego, datowanym na 1 III 1841 r., postulowano, żeby obsługiwał on chorych z rejencji gąbińskiej i królewieckiej. W nawiązaniu do tej konstatacji, 7 listopada tego roku sejmik prowincjonalny przyjął uchwałę, zawierającą informację o pertraktacjach z rządcami diecezji warmińskiej, dotyczących odstąpienia obiektu na rzecz państwa. Poza tym rzeczoznawcy przygotowali opinię odnośnie do samego zamku i jego lokalizacji. Wynikało z niej, że adaptacja budynku na tego rodzaju zakład nie wygeneruje zbyt wielkich kosztów w stosunku do ewentualnej budowy nowego obiektu⁵⁹.

Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia podkreślało, że ostateczna decyzja dotycząca utworzenia w gotyckim zamku zakładu dla obłąkanych powinna zostać podjęta przed pertraktacjami z biskupem warmińskim, które dotyczyłyby alienacji tego budynku. 15 I 1842 r. uchwałą sejmiku prowincjonalnego zobowiązano ostatecznie nadprezydenta prowincji pruskiej do rozpoczęcia przygotowań mających na celu urządzenie zakładu dla obłąkanych w lidzbarskim zamku. Kolejny sejmik miał otrzymać dokumentację dotyczącą tej inwestycji. Od czasu do czasu nadprezydent informował Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia o etapach procedowania tej sprawy. Wskazywał przy tym na konieczność podjęcia wiążącej decyzji, umożliwiającej przeznaczenie zamku na cele opisywanego zakładu, którą

⁵⁵ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 9 II 1839.

⁵⁶ Ibidem, *Wotum ministra finansów*, 28 IX 1839.

⁵⁷ J.W. Heide, *Archiwum dawne i nowe lidzbarskiego kościoła archiprezbiterialnego*, przeł. J. Wojtkowski, Olsztyn 2006, s. 79. Ks. Alfons Buchholz twierdzi, że transakcja ta opiewała na 500 talarów; zob. A. Buchholz, op. cit., s. 4. Wojciech Wólkowski twierdzi, że w 1840 r. przebudowano zachodnie skrzydło przedzarcza w celu jego adaptacji na magazyn solny; zob. W. Wólkowski, op. cit., s. 137.

⁵⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Schön do Altensteina*, 23 VII 1839.

⁵⁹ Ibidem, *Die Geheime Registratur*, 29 VI 1842.

mogło podjąć jedynie wspomniane ministerstwo. Niestety, projekt ten utkwiał ostatecznie w tym urzędzie, a konkretnie w departamencie zdrowia (*Medizinal-Abteilung*), które nie wydało niezbędnej aprobaty⁶⁰.

PODŁOŻE DECYZJI O WYBURZENIU PAŁACU NA PARCHAMIE

Nadprezydent von Schön twierdził, że wielu mieszkańców Lidzbarka Warmińskiego wyrażało chęć przejęcia „nabytków” znajdujących się w biskupich ogrodach zamkowych. Uważał on, że pałac na parchamie, czyli tzw. nowe skrzydło, nadaje się do rozbiórki, umożliwiającej pozyskanie materiału budowlanego. Konkludował przy tym, że wprawdzie rozpada się gotycki zamek, jednak tymczasowo, do czasu podjęcia ostatecznej decyzji w sprawie jego losów, można go zachować⁶¹. Von Schön podkreślał, że władze kościelne nie posiadały prawa głosu w kwestii przeznaczenia zamku, ponieważ na rzecz diecezji miały być prowadzone inwestycje budowlane we Fromborku. W jego opinii, fundusz zgromadzony dzięki zagospodarowaniu (czy też ewentualnej sprzedaży) zespołu zamkowego, powinien zostać spożytkowany przede wszystkim na zabezpieczenie gotyckiego zamku, a w dalszej kolejności na sfinansowanie prac budowlanych we Fromborku⁶².

Stan utrzymania pałacu na parchamie ulegał postępującej degradacji. Wobec sugestii nadprezydenta von Schöna, biskup warmiński Hatten, przy aprobacie Kapituły Warmińskiej, 20 X 1838 r. wyraził zgodę na jego zburzenie, pod warunkiem, że uzyskane z tego pieniądze zasilą kasę diecezjalną. Warto podkreślić, że biskup nabrał przekonania o konieczności rozbiórki tej budowli na podstawie zebranych informacji dotyczących jej stopnia destrukcji⁶³. 1 III 1839 r. nadprezydent informował ministra von Altensteina, że zainicjował przygotowania do wyburzenia tego obiektu. Okazało się jednak, że między pałacem na parchamie a gotyckim zamkiem znajdowały się trzy ciągi komunikacyjne, w związku z czym powstałyby trzy otwory w przylegającym skrzydle, a konkretnie w znajdującej się w nim kaplicy. Jeden z nich prowadził do łoży, inny natomiast do zakrystii⁶⁴. Na początku maja tego roku von Schön powiadomił ministra, że rozpoczęto prace przy rozbiórce wspomnianej budowli. Zysk ze sprzedaży pochodzących z niej materiałów miał zasilić diecezjalny fundusz budowlany. Z oferty tej nadprezydent wyłączył jednak zachowane dachówki, które miały zostać spożytkowane na remont zadaszienia gotyckiego zamku⁶⁵.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 16 IV 1838.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 24 X 1838; *Bp Hatten do Schöna*, 20 X 1838.

⁶⁴ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 1 III 1839.

⁶⁵ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 3 V 1839; zob. również J.W. Heide, op. cit., s. 79.

STARANIA O ZACHOWANIE GOTYCKIEGO ZAMKU

Dnia 17 XI 1838 r. minister von Altenstein zażądał od nadprezydenta von Schöna informacji dotyczącej kosztów zachowania kaplicy zamkowej⁶⁶. Prawdopodobnie polecenie to było reperkusją skierowanego do ministra pisma biskupa warmińskiego z 27 września tego roku⁶⁷. Nadprezydent twierdził, że na początkowe prace remontowe tej części zamku, gdzie znajdowała się kaplica, należało przeznaczyć około 100 talarów. Następnie koszty jej utrzymania opiewałyby na 20 talarów rocznie. Biskup warmiński nie potrafił odpowiedzieć, skąd miałyby pochodzić te środki, jednakże był przekonany, że w przyszłości zostanie określone źródło finansowania niezbędnego remontu i utrzymania kaplicy. Nadprezydent przyznał, że ze względu na architektoniczne piękno, warto zachować to sakralne pomieszczenie. Zamierzał zresztą nakłonić biskupa warmińskiego, żeby pozwolił na sprawowanie w nim liturgii. Postanowiono zatem scedować na miejscową parafię ciężar przeprowadzenia postulowanego remontu oraz utrzymania kaplicy⁶⁸. Niestety, parafia lidzbarska w 1839 r. odrzuciła tę propozycję⁶⁹. Biskup Hatten z ubolewaniem konstatował, że kasa diecezjalna nie jest w stanie wziąć na siebie tych wydatków. Zdawał sobie jednak sprawę, że brak gwarancji finansowych może doprowadzić do alienacji zamku, a następnie jego wyburzenia⁷⁰.

Jeszcze w 1838 r. von Schön informował biskupa Hattena, że zamek wart jest jedynie tyle, by się go pozbyć (sprzedać), bądź zburzyć w celu pozyskania materiału budowlanego⁷¹. Wprawdzie początkowo von Schön skłaniał się ku rozbiórce tego gotyckiego obiektu⁷², jednak od 1839 r. zdecydowanie deklarował wolę jego zachowania⁷³. Przekonał do tego podejścia nawet ministra von Altensteina⁷⁴. Von Schön tłumaczył, że budowla ta sprawiała wrażenie stabilnego, a przy tym godnego konserwacji średniowiecznego (*altertümlich*) zabytku, ze swoimi osobliwymi szczegółami architektonicznymi. Wprawdzie wskutek zaniechania prac remontowych wydawał się on zniszczony, jednak jego mury i sklepienia jeszcze przez dłuższy czas mogły opierać się wszelkim destrukcyjnym działaniom. Nadprezydent zdawał sobie sprawę, że przy braku ofert dotyczących zagospodarowania zamku, dopiero w przyszłości może zostać sprecyzowany cel wykorzystania tego obiektu, który przecież, jak

⁶⁶ Ibidem, *Altenstein do Schöna*, 17 XI 1838; zob. również ibidem, *Altenstein do Schöna*, 29 X 1838.

⁶⁷ Zob. ibidem, *Altenstein do bpa Hattena*, 16 XII 1838.

⁶⁸ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 4 XI 1838.

⁶⁹ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 3 V 1839.

⁷⁰ Ibidem, *Bp Hatten do Schöna*, 9 III 1839, (odpis).

⁷¹ A. Hintz, op. cit., s. 14; T. Chrzanowski, op. cit., s. 173; E. Radtke, *Rezydencja lidzbarska biskupów warmińskich*, Lidzbarsk Warmiński 2010, s. 85; W. Wólkowski, op. cit., Olsztyn 2016, s. 137.

⁷² GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. I, *Wotum Altensteina*, 6 VIII 1839.

⁷³ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 3 V 1839. Opinię o zasadności utrzymania starego zamku w Lidzbarsku Warmińskim nadprezydent von Schön podkreślał wielokrotnie; zob. ibidem, *Schön do Altensteina*, 23 VII 1839; 17 XI 1839.

⁷⁴ Ibidem, *Wotum Altensteina*, 6 VIII 1839.

konkludował, wznosił się trzy piętra nad ziemią, dysponując przy tym dwiema kondygnacjami piwnic. Jego zdaniem państwo powinno było przejąć ten średniowieczny budynek, a na rzecz diecezjalnego funduszu budowlanego wypłacić odszkodowanie w kwocie 1500 talarów. Opierałoby się ono na wartości domniemanej sprzedaży materiału budowlanego zamku, który oszacowano na 3844 talarów 21 srebrnych groszy i 7 fenigów⁷⁵. Powyższa suma wynikała z przeprowadzonej na zlecenie von Schöna ekspertyzy obiektu z 1839 r. Otóż składający się nań materiał budowlany opiewał na 12 102 talary i 2 srebrne grosze. Stabilność murów w przypadku rozbiórki budynku obniżała tę wartość o 8257 talarów 10 srebrnych groszy i 5 fenigów. Dochód uzyskany ze sprzedaży materiału wyniósłby zatem 3844 talary 21 srebrnych groszy i 7 fenigów. Suma ta jednak wydawała się nadprezydentowi i tak wygórowana⁷⁶.

Wobec stanowiska diecezji warmińskiej, niezdolnej do finansowania podstawowych remontów zamku i utrzymania kaplicy zamkowej, von Schön prosił ministra von Altensteina o pozwolenie na prowadzenie pertraktacji dotyczących przejęcia tego gotyckiego obiektu na rzecz państwa pruskiego⁷⁷. Minister uzależnił swoją zgodę od uprzedniego wskazania instytucji, której miał być powierzony zarząd nad tym budynkiem i jego użytkowanie⁷⁸. W sierpniu 1839 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia informowało, że znalezienie osoby prywatnej jako lokatora gotyckiego zamku wydawało się niemal niemożliwe. Był on zresztą zbyt duży na potrzeby jednej rodziny. Ponadto władze Lidzbarka Warmińskiego niechętnie podchodziły do pomysłu jego wynajmu⁷⁹. Do intensywnego poszukiwania administratora zamku, dzięki któremu obiekt zyskałby określony profil działalności, zaangażowano inne pruskie ministerstwa. Cenę jego nabycia określono na 1500 talarów⁸⁰. Zarówno ministerstwo sprawiedliwości⁸¹, jak i administracja leśna⁸², czy też ministerstwo finansów⁸³ nie zadeklarowały chęci przejęcia tego budynku.

W 1839 r. okazało się, że naprawa zadaszenia gotyckiego zamku wyniesie około 300 talarów. Von Schön sugerował, żeby sfinansować ją z przychodów uzyskanych po wyburzeniu pałacu na parchamie, a zatem z funduszy, których prawnym dysponentem była diecezja warmińska. Zakładał przy tym, że pieniądze te zostaną jej później zwrócone⁸⁴. Nieprzychylny wobec diecezji sposób postępowania ujawniło również Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia. Polecilo nadprezydentowi

⁷⁵ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 3 V 1839.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem, *Altenstein do Schöna*, 3 VI 1839.

⁷⁹ Ibidem, *Wotum Altensteina*, 6 VIII 1839.

⁸⁰ Por. ibidem, *Altenstein do Schöna*, I 1839.

⁸¹ Ibidem, *Wotum Mühlera*, 2 IX 1839.

⁸² Ibidem, *Wotum Ladenberga*, 11 IX 1839.

⁸³ Ibidem, *Wotum ministra finansów*, 28 IX 1839.

⁸⁴ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 25 X 1839.

wstrzymanie się z wpłatą zaliczki na jej fundusz do czasu definitywnego rozstrzygnięcia, czy posiada ona prawo do rekompensaty za zburzony pałac⁸⁵.

Pod koniec grudnia 1839 r. von Schön poinformował ordynariusza warmińskiego, że skoro gotycki zamek stanowi własność diecezji warmińskiej, remont jego dachu zostanie sfinansowany z pieniędzy pochodzących ze sprzedaży materiałów budowlanych po wyburzeniu pałacu na parchamie. Koszty prac miały jednak wzrosnąć do 453 talarów i 14 srebrnych groszy⁸⁶. Wprawdzie biskup Hatten i Kapituła Warmińska zaaprobowali te plany, jednak ordynariusz warmiński dosadnie wyłuszczył nadprezydentowi związane z nimi obawy. Otóż jeśli obiekt miał być przekazany na rzecz skarbu państwa, remont i jego utrzymanie z funduszy kościelnych narażały biskupa na zarzuty nie tylko ze strony duchowieństwa, ale także osób świeckich. Pieniądze w kasie diecezjalnej były potrzebne przede wszystkim do pokrycia diecezjalnych potrzeb. Jeśli zatem władze państwowe zamierzały niezwłocznie przeprowadzić remont dachu gotyckiego zamku, bez podjęcia ostatecznej decyzji dotyczącej jego losów, pieniądze na jego sfinansowanie nie powinny być pochodzić ze środków diecezjalnych. Jeżeli zostałyby jednak pokryte z tego źródła, a zamek przeznaczono by na cele pozakościelne, należało określić procedurę zwrotu tych funduszy na rzecz diecezji. W przypadku pozostawienia gotyckiego zamku w rękach Kościoła, bp Hatten proponował jego adaptację na biura i mieszkania. Oczywiście było to uzależnione od uprzedniej spłaty kosztów dotyczących budowy nowej rezydencji biskupiej we Fromborku, opiewającej na 25 tys. talarów. Trudności finansowe diecezji wskazywały jednak, że prace remontowe w zamku lidzbarskim zostaną przeprowadzone w bliżej nieokreślonej, odległej przyszłości⁸⁷.

ZAKOŃCZENIE

Pierwsza połowa XIX w. nie była dla zespołu zamkowego w Lidzbarku Warmińskim okresem prosperity. Wręcz przeciwnie, gotyckiemu zamkowi groził podobny los jak rozebranemu pałacowi na parchamie, podyktowany brakiem funduszy na jego utrzymanie, czy też podmiotu, który określiłby profil jego funkcjonowania w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej. Druga połowa XIX w. przyniosła znaczącą zmianę w kwestii zagospodarowania kompleksu zamkowego. Otóż grasująca wówczas epidemia cholery skutkowałą wzrostem liczby sierot, które potrzebowały zastępczego domu. Impulsem do wyboru lidzbarskiego zamku jako miejsca na katolicką ochronkę był z pewnością zapis testamentalny mistrza młynarskiego Josepha Skowronskiego i jego żony Gertrudy z domu Briedkorn z 29 IV 1851 r., którzy przeznaczyli 2 tys. talarów na

⁸⁵ Ibidem, *Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia do Schöna*, 25 XI 1839.

⁸⁶ Ibidem, *Schön do Altensteina*, 29 I 1840.

⁸⁷ Ibidem, *Bp Hatten do Schöna*, 25 I 1840.

utworzenie w jego murach szpitala oraz zakładu wychowawczego dla katolickich sierot. Dokument uprawomocnił się 28 III 1857 r., po czym pieniądze przekazano biskupowi warmińskiemu Józefowi Ambrożemu Geritzowi⁸⁸. Hierarcha ten ofiarował ponadto 10 tys. talarów na gruntowny remont zamku z funduszy, które otrzymał w 1856 r. od księży warmińskich z okazji jubileuszu pięćdziesięciolecia swoich święceń kapłańskich. Potem wielokrotnie wspomagał ochronkę donacjami ze swojego osobistego majątku⁸⁹. Warto wspomnieć, że oficjalne erygowanie sierocińca, któremu nadano nazwę Zakładu św. Józefa, odbyło się w 1859 r. Rok później z kolei otwarto w zamku szpital (początkowo przeznaczony dla księży warmińskich). Zamknięto go w 1877 r., natomiast sierociniec przeniesiono do nowej siedziby dopiero w 1932 r.⁹⁰

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz

- GStA PK, I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. XIX, Nr. 2, Bd. 1.
- GStA PK, III HA MdA, I Nr. 11153.

Opracowania

- Achremczyk Stanisław, *Historia Warmii i Mazur*, t. 2: 1772–2018, Olsztyn 2018.
- Boenigk A., *Kloster Springborn*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1919, Bd. XX, Heft 1–3.
- Brachvogel Eugen, *Die Bibliothek der Burg Heilsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1928, Bd. XXIII, Heft 2, s. 274–358.
- Buchholz Alfons, *Gründung und erste Entfaltung des Schloßbauvereins Heilsberg*, w: *Schlossbauverein Heilsberg. Erster Geschäftsbericht des Vorstandes*, Heilsberg 1928.
- Chrzanowski Tomasz, *Miasto a tożsamość – polskie i niemieckie opinie o dziewiętnastowiecznym Lidzbarku Warmińskim*, w: *Dziedzictwo Warmii*, t. 4, *Lidzbark Warmiński 1308–2008*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008.
- Heide Jerzy Wojciech, *Archiwum dawne i nowe lidzbarskiego kościoła archiprezbiterialnego*, przeł. J. Wojtkowski, Olsztyn 2006.
- Hintz Arthur, *Burg Heilsberg. Ein Geschichtsbild*, Heilsberg 1927.
- Hipler Franz, *Analecta Warmiensia. Studien zur Geschichte der ermländischen Archive und Bibliotheken*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1874, Bd. V.
- Kopiczko Andrzej, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993.
- *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 1, Olsztyn 2000.
 - *Dzieje Warmińskiej Kapituły Katedralnej*, t. 2: od 1821 roku, Olsztyn 2010.
- Olkowski Zbigniew, *Epidemia cholery azjatyckiej w Prusach Wschodnich w latach 1831–1832*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1968, nr 4.
- Radtke Edward, *Rezydencja lidzbarska biskupów warmińskich*, Lidzbark Warm. 2010.
- Romański Paweł, *Biskup warmiński Józef Ambroży Geritz (1783–1867)*, Olsztyn 2015.
- Rzempołuch Andrzej, *Dzieje budowlane zamku biskupów w Lidzbarku Warmińskim*, Olsztyn 2016.
- Wólkowski Wojciech, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim. Dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016.

⁸⁸ Ibidem, *Raumer do Eichmanna*, 16 XI 1857, (odpis); zob. także W. Wólkowski, op. cit., s. 139.

⁸⁹ P. Romański, op. cit., s. 187–188

⁹⁰ Ibidem, s. 188–189; A. Rzempołuch, *Dzieje budowlane zamku biskupów w Lidzbarku Warmińskim*, Olsztyn 2016, s. 46–47.

Wojciech Zawadzki

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, Polska
w.zawadzki@uksw.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0003-2040-8727>

Działalność opiekuńczo-wychowawcza sióstr św. Katarzyny w elbląskiej Kolonii Pangritz w latach 1887–1946

Care and educational activities of the Sisters of St Catherine in the Elbląg Pangritz Colony between 1887 and 1946

Pflege- und Bildungsaktivitäten der Katharinenschwestern in Elbląg's (Elbing's) Pangritz-Kolonie in den Jahren 1887–1946

Słowa kluczowe: Elbląg, Prusy Zachodnie, zakony katolickie, siostry katarzynki, działalność opiekuńczo-wychowawcza

Keywords: Elbląg, West Prussia, catholic orders, sisters of St Catherine, care and educational activities

Schlüsselwörter: Elbing, Westpreussen, katholische Orden, Katharinenschwestern, Pflege- und Erziehungstätigkeiten

STRESZCZENIE

Elbląg przed II wojną światową był dużym miastem, z rozwiniętym przemysłem i społecznością o charakterze robotniczym. W XIX w. szybko rozwijała się dzielnica miasta Kolonia Pangritz, w której osiedlili się ubodzy przybysze z różnych stron państwa pruskiego. Kolonia przez dziesięciolecia pod względem ekonomicznym i rozwoju infrastruktury mocno odbiegała od reszty miasta. Kumulowały się też na tym terenie wszystkie niekorzystne procesy związane z XIX-wieczną klasą robotniczą, tj. analfabetyzm, bezrobocie, społeczne wykluczenie, brak opieki socjalnej i medycznej a nade wszystko bieda materialna. Duże znaczenie dla rozwiązywania tych problemów miało przybycie do Kolonii Pangritz w 1887 r. Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny. Zakonnice do 1945 r. prowadziły w klasztorze niewielki szpital, opiekę ambulatoryjną, przedszkole oraz kursy dokształcające i szkołę gospodarstwa domowego dla kobiet. Posługa katarzynek miała duże znaczenie dla rozwoju w Elblągu nowoczesnej opieki socjalnej.

ABSTRACT

Elbląg was a large city before the Second World War, with developed industry and a working-class community. In the 19th-century, a district of the city called Pangritz Colony developed rapidly, in which poor newcomers from various parts of the Prussian state settled. For decades, the colony diverged sharply from the rest of the city in terms of economic and infrastructural development. All the unfavorable processes associated with the 19th-century working class, i.e. illiteracy, unemployment, social exclusion, lack of social and medical care and, above all, material poverty, were also accumulated in this area. The arrival of the Congregation of the Sisters of St Catherine in the Pangritz Colony in 1887 was of great importance in solving these problems. In the convent, until 1945, the nuns ran a small hospital, out-patient care, a kindergarten, and further education courses, and a domestic school for women. The ministry of the Sisters of St Catherine was of great importance for the development of modern social care in Elbląg.

ZUSAMMENFASSUNG

Elbling war vor dem Zweiten Weltkrieg eine große Stadt mit einer entwickelten Industrie und einer Arbeiterschaft. Im 19. Jahrhundert entwickelte sich die Kolonie Pangritz, ein Stadtteil, in dem sich arme Neuankömmlinge aus verschiedenen Teilen des preußischen Staates ansiedelten, rasch. Jahrzehntlang wich die Kolonie in Bezug auf die wirtschaftliche und infrastrukturelle Entwicklung stark vom Rest der Stadt ab. Alle ungünstigen Prozesse, die mit der Arbeiterklasse des 19. Jahrhunderts verbunden waren, d. h. Analphabetismus, Arbeitslosigkeit, soziale Ausgrenzung, fehlende soziale und medizinische Versorgung und vor allem materielle Armut, haben sich auch in diesem Gebiet angesammelt. Die Ankunft der Kongregation der Katharinenenschwestern in der Kolonie Pangritz im Jahr 1887 war für die Lösung dieser Probleme von großer Bedeutung. Im Kloster betrieben die Nonnen bis 1945 ein kleines Krankenhaus, ambulante Pflege, einen Kindergarten und Weiterbildungskurse sowie eine Hauswirtschaftsschule für Frauen. Der Dienst der Katharinenenschwestern war von großer Bedeutung für die Entwicklung einer modernen Sozialfürsorge in Elbling.

Na początku XIX w. na północnym przedmieściu Elbląga tworzyła się nowa rolnicza kolonia nazwana Kolonią Pangritza. Dzierżawcą tego terenu od 1804 r. był kupiec Johann Gottfried Pangritz i jego nazwiskiem nazwano nowe osiedle. W ciągu kilku dziesięcioleci osiedliło się tam wielu ubogich przybyszów z Pomorza Gdańskiego, Warmii, Mazur i Powiśla, którzy nie znajdowali jednak zatrudnienia w rolnictwie, ale głównie w elbląskich fabrykach. Kolonia pod względem demograficznym rozwijała się bardzo szybko, znacznie gorzej natomiast postępował rozwój ekonomiczny tej części miasta. W 1885 r. mieszkało tam już 2240 osób, w tym 1267 ewangelików i około 1000 katolików. Ludność ewangelicka na swoje nabożeństwa przez wiele lat musiała udawać się do odległego kościoła Bożego Ciała, ale w 1893 r. zbudowano w kolonii luteranski kościół św. Pawła. Jego uroczysta konsekracja odbyła się 31 października 1895 r. Jeszcze dalej, bo do staromiejskiej świątyni św. Mikołaja, wyruszali na msze św. katolicy z Kolonii Pangritza. Codziennie tę drogę przemierzały również dzieci do katolickiej szkoły mieszczącej się na Starym Mieście. Dużym utrudnieniem był brak utwardzonych dróg łączących śródmieście Elbląga z podmiejską kolonią, dlatego istotnym ułatwieniem dla dzieci obu wyznań było utworzenie dla nich szkół

w miejscu zamieszkania w 1871 r. Kolejnym ważnym wydarzeniem dla podmiejskich katolików była budowa w latach 1901–1902 kościoła św. Wojciecha. Uroczysta konsekracja odbyła się 3 lipca 1905 r., a samodzielna parafia katolicka została erygowana 28 maja 1909 r. Pierwszym proboszczem został mianowany ksiądz Hugo Ganswindt. Katolicka parafia św. Wojciecha pod względem duszpasterskim należała do jednych z najtrudniejszych w diecezji warmińskiej, bowiem obejmowała ona nie tylko robotnicze przedmieście miasta, ale również rozległe tereny wiejskie. Do parafii tej należeli więc niemal wyłącznie niezamożni rolnicy i robotnicy, co w tamtym czasie powodowało wiele problemów i wyzwań społecznych¹.

Proboszcz elbląski Adalbert Wagner w porozumieniu z biskupem warmińskim Andreasem Thielem, prosił w 1886 r. władze państwowe o wydanie zgody na utworzenie nowej placówki zakonnej w północnej dzielnicy miasta. Informował o tym w krótkiej nocie prasowej pelpliński „Pielgrzym”: „Na prośbę x. proboszcza Wagnera w Elblągu pozwolili ministrowie spraw wewnętrznych i duchownych, aby w Kolonii Pangritz mogły osiąść Siostry Katarzynki z macierzystego domu w Brunsberdze celem pielęgnowania chorych”. Dwa powody zadecydowały o osiedleniu tego żeńskiego zakonu na północnym przedmieściu Elbląga. Zgromadzenie Sióstr św. Katarzyny było najstarszym zakonem diecezji warmińskiej, utworzonym w 1571 r. i od dawna doskonale zintegrowanym z katolickim duchowieństwem i wiernymi świeckimi. Ponadto siostry katarzynki w XIX w. rozwijały w całej diecezji bardzo aktywną działalność społeczną i charytatywną, dysponując przy tym nie tylko wykwalifikowanym personelem niemieckojęzycznym, ale również polskojęzycznym, co w zróżnicowanej etnicznie Kolonii Pangritza miało duże znaczenie².

W marcu 1887 r. zakupiono za 800 talarów parcelę obok istniejącego już niewielkiego budynku, w którym miały wkrótce osiąść pierwsze zakonnice. Trzy miesiące później nowo tworzoną placówkę wizytowała przełożona generalna sióstr katarzynek z Braniewa s. Adelheid Keuchel, która osobiście chciała poznać warunki lokalowe oferowane siostrze. Zapewne warunki bytowe były zadowalające, bowiem 27 października 1887 r. w podelbląskiej Kolonii Pangritza zamieszkały trzy siostry, profeski Salesia Appelbaum i Mauritia Grunwald oraz nowicjuszka Melania Kuhn. Dom zakonny stał w pobliżu kaplicy mieszczącej się w dawnej karczmie, miał tylko dwa pokoje mieszkalne i dodatkową izbę na poddaszu. Wnętrze bardzo skromnie urządzone z pomocą parafialnego Stowarzyszenia św. Elżbiety (*Elisabeth-Verein*), które przekazało do klasztoru szafę, dwa stoły, sofę, sześć krzeseł, komodę, krzyż i obraz.

¹ „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” 1909, 9, s. 106–107; M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937–1956. Chryścijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998, s. 59–60; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2000, s. 124; idem, *Życie religijne w Elblągu w latach 1850–1918*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2 (1851–1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 209–212, 222–225; idem, *Historia kościoła i parafii św. Wojciecha w Elblągu do 1945 roku*, „Studia Elbląskie” 2001, 3, s. 97–100.

² „Pielgrzym” 1886, nr 84, 17 VII, s. 3.

Siostry katarzynki zajęły się ambulatoryjną opieką nad chorymi oraz troską o ubogich. Tę ostatnią posługę prowadziły dotąd kobiety z parafialnego Stowarzyszenia św. Elżbiety. Stowarzyszenie wspierało siostry w trosce o najuboższych przekazując im na ten cel co miesiąc 30 marek. Kupowano za te pieniądze głównie odzież i żywność dla biednych. Siostry przekazywały także potrzebującym nieodpłatnie lekarstwa³.

W sierpniu 1888 r. landrat elbląski powiadomił elbląskie katarzynki, że reskrypcją z 10 lipca tego samego roku ministerstwo udzieliło pozwolenia na utworzenie w klasztorze przedszkola. Praca z dziećmi przedszkolnymi miała być dodatkowym zajęciem sióstr. Zachowana korespondencja świadczy, że i tę inicjatywę wspierał biskup warmiński i elbląski proboszcz. Pierwsze w diecezji przedszkole prowadzone przez siostry zostało oficjalnie uruchomione 21 października 1889 r. w Kolonii Pangritz. Szybko przyjęto do niego wiele dzieci między 2 a 6 rokiem życia, których matki zatrudnione były w elbląskich zakładach przemysłowych. Siostry dbały o wyżywienie powierzonych sobie dzieci i organizowały dla nich zajęcia edukacyjne i religijne. Tygodniowa opłata za każde dziecko wynosiła od 5 do 10 fenigów i dodatkowo 5 fenigów za wyżywienie. Często jednak rodziców nie było stać i na te niewielkie kwoty. W okresie Bożego Narodzenia władze miejskie i Stowarzyszenie Panien (*Jungfrauen-Verein*) organizowały okolicznościowe imprezy połączone ze zbiórką pieniędzy na odzież i świąteczne upominki dla około 100 dzieci.

Ponieważ budynek klasztoru i przedszkola był bardzo mały i w fatalnym stanie technicznym, w 1890 r. rozpoczęto budowę nowego dwupoziomowego domu. Siostry przeniosły się tymczasowo do pomieszczeń na poddaszu plebanii a prowizoryczne przedszkole urządzono w stodole. Bardzo szybko, bo już w sierpniu 1890 r. nowy budynek został ukończony i przeniesiono do niego zarówno przedszkole, jak i konwent zakonny. Opiekę ambulatoryjną nad chorymi i pracę przedszkolną prowadziło w 1890 r. pięć sióstr katarzynek: Makaria Thamm, Gorgonia Scheer, Sofronia Wichmann, Anselma Taschinski oraz Norberta Schmidt. W latach 1890–1922 jako przedszkolanka pracowała siostra Kandida Graw, a w latach 1893–1928 pielęgniarką ambulatoryjną była siostra Germana Kossendey⁴.

³ Siostra Salesia Appelbaum już po roku opuściła elbląską placówkę. Por. Archiwum Prowincjalne Sióstr św. Katarzyny w Braniewie (dalej: APSK), ZG-D-6. *St. Adalbertus-Stift. Elbing III (Abschrift der Chronik)*, s. 1–2; R. Meiwes, *Von Ostpreußen in die Welt. Die Geschichte der ermländischen Katharinenwestern (1772–1914)*, Paderborn 2011, s. 143, 156, 165, 167, 233, 240–242, 244, 253; idem, *Klosterleben in bewegten Zeiten. Die Geschichte der ermländischen Katharinenwestern (1914–1962)*, Paderborn 2016, s. 48.

⁴ Siostra Makaria Thamm przybyła do Elbląga 1 IX 1888 r., ale już w 1889 r. została przeniesiona do Braniewa, gdzie powierzono jej formację nowicjuszek. Por. APSK, ZG-D-2. *Hausbuch des Jungfrauen Conventß zue Braunsberg. Anno 1615* s. 176; APSK, ZG-E-b-1. *Schreiben des Herrn Landrath August 1888*, pisma z 20 i 21 V 1889 r. oraz 5 i 16 VIII 1889 r.; APSK, ZG-D-6. *St. Adalbertus-Stift. Elbing III (Abschrift der Chronik)*, s. 2–3; J. Steinki, *Katholische Caritas und Katholisches Vereinswesen in der Diözese Ermland*. Braunsberg 1931, s. 34; M. Napiórkowska, *Działalność wychowawcza i oświatowa Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w diecezji warmińskiej w latach 1870–1939*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1996, nr 4, s. 553; W. Zawadzki, *Życie religijne w Elblągu...*, s. 201, 222; R. Meiwes, *Von Ostpreußen in die Welt...*, s. 168, 239, 243, 251–253, 255; idem, *Klosterleben in bewegten Zeiten...*, s. 70.

W czerwcu 1890 r. regencja wydała siostronom pozwolenie na prowadzenie niedzielnych kursów przysposabiających dziewczęta do prowadzenia gospodarstwa domowego (*Sonntags-Haushaltungsschule*) oraz szkoły dokształcającej młode niewiasty (*Fortbildungsschule*). Z inicjatywą kształcenia młodych kobiet w Kolonii Pangritz wystąpił ponownie biskup warmiński Andreas Thiel wraz z lokalnym wikariuszem Juliusem Kretschmannem, ale swoją pomoc i życzliwość wobec nowej działalności społeczno-edukacyjnej okazywał również landrat elbląski. Nauczanie prowadziła siostra Radegundis Holtzki w pomieszczeniach przedszkola wyłącznie w niedzielne popołudnia w godz. 16.00–18.00. W pierwszym roku istnienia niedzielnych kursów uczestniczyło w nich około 100 dziewcząt. Od 1891 r. siostry katarzynki połączyły dokształcanie młodzieży żeńskiej z formacją religijną w nowo utworzonym Stowarzyszeniu Maryjnym (*Marien-Verein*). W stowarzyszeniu praktykowano przyjmowanie co kwartał przez wszystkie członkinie Komunii św. Nabożeństwo łączono z organizowaną w godzinach popołudniowych w klasztorze konferencją ascetyczną. Dwukrotnie w ciągu każdego roku dziewczęta przygotowywały przedstawienia teatralne, na które zapraszano także ich rodziny. Biskup Thiel poznawszy osobiście zaangażowanie wychowawcze sióstr katarzynek, wielokrotnie wspierał finansowo szkołę gospodarstwa domowego w Kolonii Pangritz. W grudniu 1892 r. rządcą diecezji zobowiązał się, że każdej młodej kobiecie wyedukowanej przez siostry, za szczególne postępy w nauce, jako upominek ślubny przekaze 50 marek. Kiedy w 1929 r. przy parafii św. Wojciecha w Elblągu utworzono Kongregację Maryjną prowadzoną przez miejscowych duszpasterzy, zawieszono działalność sióstr w ramach Stowarzyszenia Maryjnego i szkoły gospodarstwa domowego dla dziewcząt⁵.

W 1894 r. w klasztorze utworzono niewielki szpital z 14 łózkami dla chorych i starców. Ich utrzymanie i leczenie pokrywano z przekazywanych rent socjalnych, ale były one niewystarczające i siostry musiały starać się o dodatkowe zewnętrzne środki finansowe. Koszty utrzymania wzrastały także z tego powodu, że pod klasztorny dach przyjmowano również małe dzieci, którymi opiekowano się aż do uzyskania przez nie samodzielności życiowej i ekonomicznej. W ramach tej wieloletniej troski o dzieci i młodzież organizowano im pełną edukację szkolną i zawodową. Dodatkowe wsparcie materialne napływało od wielu dobroczyńców i instytucji. Biskup warmiński Andreas Thiel do 1906 r. przekazywał katarzynkom corocznie 100 marek na prowadzoną przez nie działalność. Dużą i wieloletnią pomoc materialną świadczył dom generalny Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w Braniewie. W latach wielkiej inflacji

⁵ W sierpniu 1892 r. szkołę gospodarstwa domowego prowadzoną przez siostry odwiedził bp Thiel, o czym informował pelpliński „Pielgrzym”: „W niedzielę 14-go b.m. odwiedził najprzewieleb. X. Biskup katolicką gminę Pangritz, kolonię pod Elblągiem. Oglądał między innymi szkołę gospodyń, jaką tam utrzymują Siostry Katarzynki. W kościółku powiedział dłuższą przemowę” „Pielgrzym” 1892, nr 98, 20 VIII, s. 2. Por. APSK, ZG-D-6..., s. 3–4; W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 212; R. Meiwes, *Von Ostpreußen in die Welt...*, s. 169; R. Meiwes, *Klosterleben in bewegten Zeiten...*, s. 71.

i kryzysu 1922–1925 siostry gotowały codziennie każdej zimy pożywne zupy dla około 100 rodzin, których koszt pokrywały miejskie instytucje dobroczynne. Natomiast prowadzone w klasztorze na początku XX w. inwestycje budowlane opłacano z pozyskiwanych zapisów spadkowych i fundacji. W ten sposób w 1902 r. udało się dobudować do istniejącego już budynku dużą jadalnię a w 1912 r. dodatkowe skrzydło mieszkalne z siedmioma pokojami. Odtąd klasztor sióstr katarzynek poza pomieszczeniami użytkowymi, dysponował również 21 pokojami. Do konwentu należał też obiekt gospodarczy dla dwóch krów, wielu świń i drobiu oraz ogród o wymiarach 32 × 65 metrów. Ostatnia przed wybuchem drugiej wojny światowej rozbudowa klasztoru w Kolonii Pangritza została przeprowadzona latem 1934 r. Powstała wtedy od podwórka duża pralnia z nowoczesnym sprzętem i bieżącą wodą, od frontu budynku zaś rozbudowano pomieszczenia przedszkola, urządając w nich łaźnię dla dzieci, cztery toalety i magiel. Założono także własny plac zabaw dla około 40 podopiecznych⁶.

Dnia 5 maja 1928 r. zmarła bardzo zasłużona dla klasztoru i społeczności Elbląga siostra Germana Kossendey. W podelbąskiej Kolonii Pangritza 35 lat pracowała jako pielęgniarka, pełniąc równocześnie w latach 1920–1926 obowiązki przełożonej klasztoru. Spoczęła na cmentarzu w pobliżu kościoła św. Wojciecha a na jej grobie parafialne Stowarzyszenie Matek (*Mütter-Verein*) ustawiło żółty krzyż. Jeszcze dłużej, bo aż 41 lat, w klasztorze w Kolonii Pangritza pracowała siostra Radegundis Holtzki. Schorowana zakonnica w 1930 r. została przeniesiona do Braniewa, gdzie zmarła 6 maja 1932 r.

Uroczystość 50-lecia istnienia placówki sióstr katarzynek w Kolonii Pangritza, obchodzono uroczystie 27 października 1937 r. Ważnym wydarzeniem związanym z tym jubileuszem było dokupienie 11 listopada 1937 r. rozległej działki obok klasztoru za kwotę 5 tys. marek. Transakcję tę sfinansował dom generalny w Braniewie. W kronice klasztornej u schyłku jubileuszowego roku, któraś z sióstr ciesząc się rozwojem placówki, zanotowała pobożne życzenie: „Oby dane nam było jeszcze wiele, wiele lat pracować w tym przytulnym domu”. Życzenie to nie spełniło się⁷.

W zasobach archiwalnych domu generalnego sióstr św. Katarzyny w Grottaferrata koło Rzymu, zachowała się spisana relacja zakonnicy z wkroczenia wojsk radzieckich do Elbląga w 1945 r. i pierwszych miesięcy polskich rządów w mieście. Dokument sporządziła w Daseburgu koło Kassel 6 stycznia 1948 r. jedna z elbląskich sióstr katarzynek, niestety nieznana z imienia i nazwiska. Relacja krótko po zakończeniu wojny została napisana na polecenia przełożonej generalnej Arkadii

⁶ Już we wrześniu 1892 r. klasztor sióstr katarzynek był przygotowany na przyjęcie pacjentów chorych na cholera. W 1936 r. w szpitalu siostry opiekowały się 44 osobami w podeszłym wieku. Por. APSK, ZG-D-6..., s. 4–5, 7–9; „Pielgrzym” 1892, nr 112, 22 IX, s. 2; R. Meiwes, *Klosterleben in bewegten Zeiten...*, s. 67.

⁷ Siostra Radegundis Holtzki urodziła się w 1849 r., a profesję zakonną złożyła w 1874 r. Była trzecią przełożoną katarzynek w Kolonii-Pangritza. Por. APSK, ZG-D-6..., s. 5, 8; *In memoriam. Spis zmarłych Sióstr Zgromadzenia św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy od początku istnienia Zgromadzenia*, Münster 1980, s. 39; R. Meiwes, *Von Ostpreußen in die Welt...*, s. 241.

Schmalenbach i wraz z innymi podobnymi dokumentami, została przekazana do Grottaferrata i włączona do zespołu archiwaliów nazwanych *Fluchtberichte*. Jest to dokument dotąd niepublikowany, o dużej wartości historycznej, choć naturalnie, jak wszystkie wspomnienia naznaczone dużą dozą subiektywizmu⁸.

Wspomnienia rozpoczynają stwierdzenie, że wraz ze zbliżającym się do Elbląga frontem wojennym, siostry katarzynki podjęły decyzję o pozostaniu w mieście z chorymi i wycieńczonymi pacjentami. Trzeba jednak wyjaśnić, że niemieckie wojskowe władze Elbląga najpierw wydały zakaz ewakuacji ludności cywilnej, a gdy sami potajemnie uciekli z miasta, wywiezienie wszystkich mieszkańców z powodu okrążenia przez wojska rosyjskie i braku środków transportu było już niemożliwe. W zakonnej relacji odnotowano jednak, że 21 stycznia 1945 r. ruszyła pierwsza fala uciekinierów, usiłująca wydostać się z miasta koleją lub drogą wodną. Jednak następnego dnia kolej została unieruchomiona a fabryki i urzędy publiczne zamknięte. W przedszkolu prowadzonym przez katarzynki w Kolonii Pangritz pozostało kilkoro dzieci, które odesłano do domów rodzinnych. Jeszcze tego samego dnia wieczorem powtarzano informację, że rosyjska szpica pancerna dotarła już do Elbląga. Po niespokojnej nocy, podczas której miasto atakowały z powietrza myśliwce, następnego dnia rozpoczął się intensywny ostrzał artyleryjski miasta, tym razem przez wojska niemieckie. W wyniku ostrzału ucierpiał także klasztor, w którym schroniło się wielu cywilów. Po trzydniowych zaciętych walkach wojska rosyjskie zajęły 27 stycznia 1945 r. Kolonię Pangritz, chociaż ostateczne przejście tej dzielnicy przez nacierające oddziały miało miejsce dopiero 3 lutego.

Około dziesięciu żołnierzy rosyjskich wtargnęło do klasztoru siostr katarzynek po zapadnięciu zmroku 27 stycznia. Natychmiast wyprowadzili przed budynek zakonnice i chorych, odebrali im wartościowe przedmioty, po czym bardzo szybko odeszli. Następnego dnia klasztor zapełnił się wylęknionymi ludźmi, którzy w tym miejscu szukali schronienia, opieki i pożywienia. Wśród nich byli także elbląscy księża, trzech z kościoła św. Mikołaja (Joseph Zimmermann, Heinrich Böning, Paul Herrmann) i jeden z kościoła św. Wojciecha (Richard Öllers). Ksiądz Heinrich Böning odprawił w tym dniu mszę św. dla siostr potajemnie w plebanii⁹.

⁸ Placówka zakonna w Daseburgu, w której znalazły się po wojnie siostry z elbląskiej Kolonii Pangritz, funkcjonowała od 4 V 1946 r. do 30 XI 1950 r. Por. R. Meiwes, *Klosterleben in bewegten Zeiten...*, s. 185, 253.

⁹ Przed wyjazdem siostr katarzynek z Elbląga zmarli na tyfus dwaj niemieccy księża, Joseph Zimmermann – 10 I 1946 r., a Richard Öllers – 1 I 1946 r. Obaj do końca życia pomagali przetrwać w powojennym Elblągu katarzynkom i cywilom. Pochowano ich przy elbląskim kościele św. Wojciecha. Trzeci z niemieckich kapłanów Heinrich Böning, już 9 II 1945 r. został aresztowany i wywieziony w głąb Rosji. Pod koniec czerwca 1945 r. zachorował na gruźlicę i został zwolniony z obozu. Zmarł w Niemczech 21 XI 1946 r. Spośród niemieckich księży, którzy po zakończeniu wojny przebywali w Elblągu, przetrwał jedynie ks. Paul Herrmann. Duchowny zmarł 21 VI 1998 r. na północy Niemiec. Por. Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny Dz. M., Grottaferrata, Roma (dalej: AGKath.), *Die letzten Tage vom St. Adalbert-Stift Elbing III, Westpr.*, w: *Fluchtberichte*, vol. II, s. 470–471; M. Józefczyk, *Elbląg i okolice...*, s. 80–84, 88; M. Andrzejewski, *Dramat miasta w 1945 r.*, w: *Historia Elbląga*, t. IV (1918–1945), red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 204–207; M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246–1945*, Elbląg 2005, s. 308–309, 311–313, 316–317; P. Herrmann, *Relacja o czasach polskich i rosyjskich w Elblągu od stycznia 1945 do maja 1946 roku*, red. M. Józefczyk, Gdańsk – Elbląg 2009, s. 52–55.

Na początku lutego 1945 r. zacięte walki przeniosły się do śródmieścia Elbląga, ale kościół św. Wojciech nawet wtedy był wielokrotnie ostrzelany przez niemiecką artylerię. Dziewięciokrotnie trafiony pociskami został także klasztor. Kiedy rosyjskie dowództwo wydało ludności cywilnej zakaz zamykania mieszkań i domów, do konwentu sióstr katarzynek nieustannie przychodzili rosyjscy żołnierze pod pretekstem poszukiwania broni i niemieckich żołnierzy. Przy okazji jednak okradano siostry i cywilów z pożywienia, zegarków, odzieży i wartościowych przedmiotów. Pewnego dnia wszyscy mężczyźni do sześćdziesiątego a nawet siedemdziesiątego roku życia, zostali wezwani do rosyjskiej komendantury pod pretekstem złożenia jakichś podpisów, ale już nie powrócili do klasztoru i słuch po nich zaginął. Podobny los spotkał młode kobiety i dziewczęta, które najpierw maltretowano na ulicy a potem gdzieś je wywieziono. Zbrodnie popełniane na cywilach trwały w Elblągu około trzy miesiące, przy czym stale zmieniały się rosyjskie oddziały wojskowe, które się ich dopuszczały. Przez ten czas siostry katarzynki wraz z księżmi, narażając własne życie, pogrzebały w masowych grobach wiele ofiar działań frontowych w mieście.

Siostra katarzynka w spisanej relacji odnotowała, że kapitulacja Elbląga nie zmieniła sytuacji w klasztorze. Zapamiętała, że pod eskortą Rosjan przez miasto przemaszzerowali wzięci do niewoli niemieccy żołnierze, którzy rozdawali po drodze cywilom resztki ocalonej żywności. Jedzenie to jednak natychmiast było ludzom odbierane.

Brak w relacji szczegółowych informacji o przemocy i brutalnym traktowaniu sióstr przez rosyjskich żołnierzy. Odnotowano tylko bardzo ogólnie, że jeszcze po dwóch latach niektóre katarzynki cierpiały i nie chciały wspominać krzywd, które im w Elblągu wyrządzili żołnierze. Długo udawało się zakonnicom ukrywać przed Rosjanami w różnych skrytkach na poddaszu, ale dochodziły do nich nocami przerażające krzyki niewiast maltretowanych w okolicach klasztoru. Trzy młode siostry przebywały nieustannie w ukryciu, podczas gdy siostra przełożona i siostra Crispina starały się zabezpieczyć i pilnować klasztor. W trakcie jednego z najść żołnierzy rosyjskich w klasztorze, siostra Crispina oznajmiła, że wojskowy komendant miasta wydał zakaz plądrowania i rabunków. Wówczas jeden z żołnierzy odparł, że to on jest komendantem, po czym zamknął się w pokoju z siostrą i zmasakrował ją kolbą karabinu i kopniakami. Zareagował wówczas inny żołnierz rosyjski, który w sąsiednim pokoju przesłuchiwał księdza i uwolnił zakonnicę z rąk oprawcy. Podobny los spotkał również inne siostry, w tym przełożoną klasztoru¹⁰.

Na początku czerwca 1945 r. zarządzanie miastem przejęły polskie władze. Siostry liczyły, że poprawie ulegnie traktowanie niemieckiej ludności cywilnej, ale tak się nie stało. Pierwszy prezydent miasta Waław Wysocki, wprawdzie okazywał życzliwość zakonnicom, ale bardzo źle traktował pozostałą w Elblągu niemiecką ludność

¹⁰ AGKath., *Die letzten Tage...*, s. 471–473; M. Józefczyk, *Elbląg i okolice...*, s. 84.

cywilną. Zresztą sam wkrótce został aresztowany przez partyjnych przeciwników i usunięty z miasta¹¹.

Pod koniec czerwca 1945 r. katarzynki otrzymały od polskich władz skromne racje żywnościowe, po 200 gramów chleba na osobę, potem jeszcze dodatkowo niewielką ilość mąki. Siostry wykorzystały też ukrytą wcześniej żywność, otrzymały datki od rozmaitych ludzi, wystarały się o koninę, na polach wybierały resztki kartofli a w spalonej fabryce zebrały sporą porcję wytopionego tłuszczu. Na rynku pojawiało się coraz więcej artykułów spożywczych, które można było nabyć za polskie złotówki. Aby je zdobyć katarzynki wyprzedzały resztę dobytku, którego nie rozkradli dotąd Rosjanie. Elbląskie władze miejskie zachęcały siostry do optowania za Polską, wskazywały, że taką decyzję podjęły już katarzynki w Olsztynie. Siostry z Kolonii Pangritz podpisały taki dokument z trzymiesięczną ważnością, ale ich sytuacja nie uległa poprawie, a nawet się pogorszyła. Klasztor przy kościele św. Wojciecha został skonfiskowany, niemieccy cywile zostali do reszty okradzeni i wyrzuceni na bruk. Siostronom pozostawiono wyłącznie prywatne rzeczy, pozbawiono je wszelkich uprawnień we własnym domu i często kontrolowano. Do klasztoru wprowadzono polski zarząd i dzieci w większości do trzeciego roku życia. Sytuacja ta trwała około dwa miesiące. Dnia 14 marca 1946 r. siostry katarzynki otrzymały nakaz opuszczenia klasztoru w ciągu jednej godziny i z walizkami w rękach wyruszyły w drogę do Olsztyna.

Jeszcze będąc w Elblągu siostry wystarały się o pozwolenie na wyjazd do Niemiec. Po dwutygodniowym pobycie w Olsztynie wyruszyły w podróż do Berlina. Pomocą przez ponad dwa dni służył im jakiś mężczyzna, który szczęśliwie towarzyszył im do granicy. Siostry zatrzymały się dwa tygodnie w berlińskim szpitalu św. Gertrudy, będącym własnością Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny, a następnie w transporcie przesiedleńców po długiej tułaczce dotarły do Daseburga¹².

Siostry Zgromadzenia św. Katarzyny kilkakrotnie w swych dziejach wykazały się umiejętnością odczytywania znaków czasu i adaptacji do zmieniających się realiów życia społecznego, politycznego i eklezjalnego. W takim kontekście powstało zgromadzenie w XVI w., gdy jego założycielka Regina Protmann zdecydowała o nadaniu mu profilu kontemplacyjno-czynnego, co wówczas było wyjątkową i nowatorską decyzją w skali całego Kościoła katolickiego. Do 1945 r. podejmowano kolejne ważne z punktu widzenia zgromadzenia i społeczeństwa decyzje, w tym o przeniesieniu

¹¹ Zapewne niemieckie zakonnice nie wiedziały o tym, ale zanim w Elblągu zorganizowano pierwsze polskie władze administracyjne, już pod koniec marca 1945 r. z Warszawy przybyła Morska Grupa Operacyjna, która rozpoczęła przygotowanie do przejścia Elbląga z rąk Rosjan. Por. *Historia Elbląga*, t. V (1945–1975). Część 1. *Historia polityczna i gospodarka Elbląga*, opr. M. Golon, Gdańsk 2006, s. 22–23; A. Groth, *Burmistrzowie i prezydenci Elbląga w latach 1286–1950*, Elbląg 2013, s. 99–101.

¹² AGKath., *Die letzten Tage...*, s. 473–476; M. Józefczyk, *Elbląskie duchowieństwo...*, s. 309, 312–313, 317; P. Herrmann, op. cit., s. 43–47.

katarzynek na tereny litewskie, angielskie i brazylijskie. W XIX w. siostry katarzynki czynnie włączyły się w realizację społecznej i charytatywnej misji Kościoła. Ubiegając przynajmniej o kilkanaście lat zalecenia encykliki Leona XIII *Rerum novarum* z 1891 r., z dużym rozmachem podjęły pracę socjalną w środowiskach robotniczych, małomiasteczkowych i wiejskich. W tym duchu prowadziły edukację dzieci i młodzieży, promowały kształcenie kobiet, podejmowały pracę ambulatoryjną i szpitalną oraz organizowały pomoc charytatywną. W ten sposób w drugiej połowie XIX w., zgromadzenie stało się użyteczne nie tylko Kościołowi katolickiemu, co jest oczywiste, ale również państwu niemieckiemu¹³.

Nowoczesny i progresywnie zorientowany żeński zakon został sprowadzony w 1887 r. do podelbąskiej Kolonii Pangritza, gdzie natychmiast zetknął się z biedą materialną i z wieloma problemami typowymi dla robotniczo-rolniczej dzielnicy miasta. Siostry doskonale odnalazły się w nowym środowisku i stały się rozpoznawalne w dużym mieście z przewagą ludności protestanckiej. W Kolonii Pangritza w ciągu 59 lat w kręgu charytatywnego i opiekuńczego oddziaływania katarzynek znalazło się całe lokalne społeczeństwo.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny Dz. M., Grottaferrata, Roma:
- *Die letzten Tage vom St. Adalbert-Stift Elbing III, Westpr.*, w: *Fluchtberichte*, vol. II.
- Archiwum Prowincjalne Sióstr św. Katarzyny w Braniewie:
- ZG-D-6. *St. Adalbertus-Stift. Elbing III (Abschrift der Chronik)*.
 - ZG-D-2. *Hausbuch des Jungfrauen Conventß zue Braunsberg. Anno 1615*.
 - ZG-E-b-1. *Schreiben des Herrn Landrath August 1888*.

Prasa

- „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” 1909, 9.
- „Pielgrzym”
- 1886, nr 84, s. [3] z 17 VII.
 - 1892, nr 98, s. [2] z 20 VIII, nr 112, s. [2], z 22 IX.

Opracowania

- Andrzejewski Marek, *Dramat miasta w 1945 r.*, w: *Historia Elbląga*, t. IV (1918–1945), red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002.
- Groth Andrzej, *Burmistrzowie i prezydenci Elbląga w latach 1286–1950*, Elbląg 2013.
- Herrmann Paulus, *Relacja o czasach polskich i rosyjskich w Elblągu od stycznia 1945 do maja 1946 roku*, red. M. Józefczyk, Gdańsk – Elbląg 2009.
- Historia Elbląga*, t. V (1945–1975). Część 1. *Historia polityczna i gospodarka Elbląga*, opr. M. Golon, Gdańsk 2006.
- In memoriam. Spis zmarłych Sióstr Zgromadzenia św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy od początku istnienia Zgromadzenia*, Münster 1980.

¹³ Syntezę dziejów Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny wydała w języku polskim siostra Barbara Gerarda Śliwińska. Autorka przedstawiła w niej m.in. genezę zgromadzenia, sylwetkę założycielki Reginy Protmann oraz charakterystykę duchowości katarzynek. Por. B.G. Śliwińska, *Dzieje Zgromadzenia Sióstr Świętej Katarzyny Dziewicy i Męczennicy w latach 1571–1772*, Braniewo 1996.

- Józefczyk Mieczysław, *Elbląg i okolice 1937-1956. Chryścijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998.
- *Elbląskie duchowieństwo katolickie na tle dziejów miasta 1246-1945*, Elbląg 2005.
- Meiwes Relinde, *Klosterleben in bewegten Zeiten. Die Geschichte der ermländischen Katharinenschwestern (1914-1962)*, Paderborn 2016.
- *Von Ostpreußen in die Welt. Die Geschichte der ermländischen Katharinenschwestern (1772-1914)*, Paderborn 2011.
- Napiórkowska Małgorzata, *Działalność wychowawcza i oświatowa Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w diecezji warmińskiej w latach 1870-1939*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1996, nr 4.
- Steinki Joseph, *Katholische Caritas und Katholisches Vereinswesen in der Diözese Ermland*. Braunsberg 1931.
- Śliwińska Barbara Gerarda, *Dzieje Zgromadzenia Sióstr Świętej Katarzyny Dziewicy i Męczennicy w latach 1571-1772*, Braniewo 1996.
- Zawadzki Wojciech, *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821-1945*, Olsztyn 2000.
- *Historia kościoła i parafii św. Wojciecha w Elblągu do 1945 roku*, „Studia Elbląskie” 2011, 3.
 - *Życie religijne w Elblągu w latach 1850-1918*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2 (1851-1920), red. A. Groth, Gdańsk 2001.

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Jerzy Przeracki

Towarzystwo Naukowe im, Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska
wydawnictwomarmia@poczta.fm

Lepnerowie – rodzina lekarzy warmińskich rodem z Królewca

The Lepners – a family of Warmian doctors from Königsberg

Die Lepners – eine ermländische Arztfamilie aus Königsberg

Słowa kluczowe: Franciszek Jerzy Lepner, Andrzej Stanisław Lepner, medycyna na Warmii, Lepnerowie: rodzina lekarzy pochodząca z Królewca, Jan Chrystian Lepner

Keywords: Franciszek Jerzy Lepner, Andrzej Stanisław Lepner, medicine in Warmia, the Lepners: a family of doctors from Königsberg, Jan Chrystian Lepner

Schlüsselwörter: Franciszek Jerzy Lepner, Andrzej Stanisław Lepner, Medizin im Ermland, Lepners: eine ursprünglich aus Königsberg stammende Arztfamilie, Jan Chrystian Lepner

STRESZCZENIE

W artykule zostały przedstawione losy członków rodziny lekarskiej Lepnerów. Jej pierwszy przedstawiciel Jan Chrystian wywodził się z Królewca, a po zmianie wyznania z luterańskiego na katolickie przybył w końcu XVII stulecia na Warmię, osiedlając się w Braniewie. Niebawem przeniósł się do Fromborka i został lekarzem kanoników tamtejszej kapituły katedralnej. Syn Jana Chrystiana, Andrzej Stanisław, absolwent medycyny Uniwersytetu w Lipsku i doktor medycyny, związał swoje życie z Lidzbarkiem Warmińskim. Z kolei jego syn, Franciszek Jerzy, absolwent medycyny Uniwersytetu Królewieckiego, miał być następcą Andrzeja Stanisława jako lekarz w stolicy Warmii, niestety zmarł w bardzo młodym wieku, co było wielkim ciosem dla ojca. Wskutek tego tragicznego wydarzenia tradycja dziedziczenia zawodu medycznego w rodzinie Lepnerów została przerwana. Autor zaprezentował także sylwetki braniewskich lekarzy miejskich, następców Jana Chrystiana Lepnera na tym stanowisku, do 1772 roku.

ABSTRACT

This article presents the fate of members of the Lepner medical family. Its first representative, Jan Chrystian, came from Königsberg, and after changing his religion from Lutheran to Catholic, he

arrived in Warmia at the end of the 17th century, settling in Braniewo. He soon moved to Frombork and became a physician to the canons of the local cathedral chapter. Jan Chrystian's son, Andrzej Stanisław, a medical graduate of the University of Leipzig and a doctor of medicine, associated his life with Lidzbark Warmiński. In turn, his son, Franciszek Jerzy, a medical graduate of the University of Königsberg, was to succeed Andrzej Stanisław as a doctor in the Warmian capital; unfortunately, he died at a very young age, which was a great blow to his father. As a result of this tragic event, the tradition of inheriting the medical profession in the Lepner family was broken. The author also presented profiles of Braniewo city doctors, successors of Jan Chrystian Lepner in this position, until 1772.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Artikel wird das Schicksal von Mitgliedern der Ärztefamilie Lepner vorgestellt. Ihr erster Vertreter, Jan Chrystian, stammte aus Königsberg und kam, nachdem er vom lutherischen zum katholischen Glauben übergetreten war, Ende des 17. Jahrhunderts nach Ermland und ließ sich in Braniewo nieder. Schon bald zog er nach Frombork und wurde Arzt der Domherren des dortigen Domkapitels. Der Sohn von Jan Chrystian, Andrzej Stanisław, Absolvent der Universität Leipzig und Doktor der Medizin, verband sein Leben mit Heilsberg. Sein Sohn Franciszek Jerzy, der an der Universität Königsberg Medizin studiert hatte, sollte die Nachfolge von Andrzej Stanisław als Arzt in der ermländischen Hauptstadt antreten, doch leider starb er sehr jung, was für seinen Vater ein schwerer Schlag war. Infolge dieses tragischen Ereignisses wurde die Tradition der Vererbung des Arztberufs in der Familie Lepner gebrochen. Der Autor stellte auch Profile der Stadtärzte von Braniewo vor, die bis 1772 Nachfolger von Jan Chrystian Lepner in diesem Amt waren.

Rodzina Lepnerów zaznaczyła się w historii Warmii kilkoma wybitnymi medykami, którzy swoje wykształcenie zdobywali na najlepszych uniwersytetach ówczesnej Europy: Lejdzie, Halle czy Królewcu. Swoją praktykę lekarską prowadzili oni głównie w Braniewie, Fromborku i Lidzbarku. Dzięki fromborskim i braniewskim księgom metrykalnym z zasobów Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie możliwe było ustalenie losów przedstawicieli tej rodziny, zawieranych przez nich związków i dzieci z tych małżeństw, czy wreszcie obecności medyków i ich żon na uroczystościach rodzinnych krewnych i przyjaciół w charakterze chrzestnych i świadków na ślubach.

Znaną postacią Lidzbarka Warmińskiego (Heilsberg) w drugiej połowie XVIII w. był doktor medycyny Andreas Stanislaus Lepner. Jego przodkowie wywodzili się z Królewca¹, skąd – po zmianie wyznania luterańskiego na katolickie – przeprowadzili się w 1694 r. do warmińskiego Braniewa. Tutaj, jego ojciec, Joannes Christian Lepner, objął stanowisko lekarza miejskiego². Z Braniewa zapewne na przełomie 1698/1699 r. rodzina przeniosła się do Fromborka, co miało związek z objęciem przez Joannesa Christiana Lepnera posady lekarza kapituły warmińskiej. Z czasem Andreas Stanislaus Lepner zamienił miejsce swojego urodzenia – Frombork na Lidzbark Warmiński.

¹ *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthums Ermland*, hrsg. von F. Hipler, Bd. I: *Abriss der ermländischen Literaturgeschichte nebst dem Spicilegium Copernicanum*, Braunsberg und Leipzig 1872, s. 217: „Von den Medicinern wurden katholisch: Professor Christian Lepner aus Königsberg (1694) und Dr. Johann Heinrich Pausing aus Preussisch Eylau, der als Kamaldulensermonch im Jahre 1724 starb”.

² *Ibidem*, s. 218: „[...] Lepner als Stadtarzt von Braunsberg [...]”.

*

Jak wspomniano, w 1694 r. Rada Starego Miasta Braniewa zatrudniła lekarza miejskiego Jana Chrystiana Lepnera, który ukończył studia medyczne na Uniwersytecie w Lejdzie. Do tamtejszej metryki uniwersyteckiej 1 września 1692 r. został wpisany: „Christianus Lepner, Regiomonto-Borussus, 23[annorum], M[edicina]”³. Z tej zapiski wynika, że był on z rocznika 1669.

W Braniewie doktor J.Ch. Lepner otrzymał wynagrodzenie w wysokości 150 guldenów/florenów, 15 fur drewna opałowego i wolne mieszkanie. Myślą przewodnią Rady miejskiej było zapewnienie mieszkańcom miasta opieki medycznej, żeby w tym celu nie musieli nadal jeździć do Elbląga i Królewca („[...] damit die Bürger nicht ferner nach Elbing und Königsberg reisen mussten”)⁴. W dniu 20 lipca 1697 r. doktor Lepner złożył rezygnację z pełnionej funkcji, zapewne zgadzając się pełnić swoje obowiązki do czasu znalezienia przez Radę miejską następcy⁵. W 1698 r. zwoleńnię się stanowisko lekarza kapituły fromborskiej w związku ze śmiercią doktora Łukasza Andrzeja Klingera⁶ i na przełomie 1698/1699 r. doktor Lepner przeprowadził się wraz z rodziną do Fromborka, obejmując wspomnianą posesję.

Jego następcą został w 1699 r. doktor Jan Benedykt Fischer, rodowity braniewianin, rajca w latach 1697–1712, od 1700 r. burmistrz Starego Miasta Braniewa. Został ochrzczony 11 marca 1650 r.⁷ i to zapewne jego dotyczy wpis do metryki gimnazjum reszelskiego z 1667 r.: „Joannes Fischer”⁸. Po ukończeniu tejże szkoły Fischer kontynuował edukację na poziomie średnim w Warszawie i studia medyczne

³ *Studenten aus Ost- und Westpreußen an ausserpreussischen Universitäten vor 1815*. Anhand der gedruckten Matrikeln bearb. und hrsg. von H. Kenkel, Hamburg 1981, s. 434. Można tu dodać, że 31 III 1704 r. na Wydział Prawa Uniwersytetu w Halle an der Salle został wpisany: Lepner Gothofredus, Regiom[ontanus], Borussus, Jur[a]. Być może był on spokrewniony z ww. medykiem (ibidem, s. 83)..

⁴ *Bibliotheca Warmiensis...*, s. 285.

⁵ Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), Archiwa miejskie (dalej: Am), Braniewo Magistrat 39, k. 180v.

⁶ *Bibliotheca Warmiensis...*, s. 284, przyp. 54; „Pastoralblatt für die Diöcese Ermland”, Jhg. 13, 1881, Nr 5, Inscriptionum sepulcralium in Ecclesia Cathedralis Warmiensis Centuria, s. 57: [Nr] 84. D.O.M. Lucas Andreas Klinger. Ven[erabilis] Capituli Varm[iensis] medicus [...]. Obiit A[nn]o D[omi]ni 1698, aetatis suae 67.

Łukasz Andrzej Klinger urodził się w Olsztynie w 1631 r., a ok. 1650 r. został studentem Uniwersytetu Krakowskiego, na którym uzyskał doktorat sztuk wyzwolonych – zob. T. Oracki, *Studenci i profesorowie z Prus Krzyżackich, Książęcych i Warmii na Uniwersytecie Krakowskim od XIV do XVIII wieku (Diecezje: pomezkańska, sambijska i warmińska)*, Gdańsk 2018, Nr 562, s. 229.

⁷ AAWO, Archiwa parafialne (dalej: Ap), Braniewo E 59, k. 104: „[Parentes] Bartholomaeus Fischer et Anna [uxor]. [Infans] Benedictus. Ta zapiska dotyczy niewątpliwie przyszłego lekarza-burmistrza, ponieważ w kulturze krajów niemieckojęzycznych nie tylko w czasach nowożytnych istotniejsze było drugie posiadane imię, a rzeczony braniewianin nosił imiona Joannes Benedictus (zresztą w latach 1635–1665 nie nadano tego imienia żadnemu braniewskiemu noworodkowi). Przed Benedictusem małżonkowie Bartholomaeus Fischer i Anna ochrztili dwoje dzieci: 23 III 1646 – Joannesa, a 7 XI 1647 – Elisabethę (ibidem, k. 83v i 92v).

⁸ *Die Schüler des Rösseler Gymnasiums nach dem Album der marianischen Kongregation. Erster Teil: 1631–1748*, hrsg. von G. Lühr, Braunsberg 1904, s. 70, nr 480 (do gimnazjum reszelskiego, szczególnie na początku jego działalności, przybywali uczniowie nieco lub dużo starsi niż do gimnazjum braniewskiego).

w Paryżu⁹. Najpewniej w 1695 r. ożenił się z Barbarą Konstancją (braniewska księga małżeństw z lat 1630–1699 zaginęła), z którą w latach 1696–1704 ochrzcił siedmioro dzieci (trzy córki i czterech synów). Jan Benedykt Fischer zmarł przed 30 czerwca 1712 r. (data pogrzebu)¹⁰.

Kolejnym medykiem miejskim został mianowany 17 grudnia 1725 r. Jan Gabriel Schwang, również rodowity braniewianin¹¹. Został on ochrzczony 1 stycznia 1694 r.¹², a 1 września 1702 r. w wieku – jak podano z ponad rocznym naddatkiem – dziesięciu lat, zapisał się do gimnazjum braniewskiego¹³. Wydaje się, że studia medyczne odbył na Uniwersytecie w Halle an der Saale. Tamtejsza metryka uczelniciana zawiera bowiem wpis z 17 października 1724 r.: „Gabriel Schwangi, Borussus Brunsberg[ensis], Theol[ogia]”¹⁴. Można domniemywać, że teologia była drugim fakultetem studiów tego braniewianina, pierwszym zaś była bez wątpienia medycyna. W dniu 19 stycznia 1728 r. J.G. Schwang ożenił się w Królewcu z Elżbietą Poinchewal, córką śp. Jana, obywatela Królewca¹⁵. W Braniewie Schwang otrzymał wynagrodzenie w wysokości 60 guldenów/florenów, trzy ćwiertnie drewna opałowego, a ponadto jego matkę zwolniono z kontrybucji i należności na rzecz miasta¹⁶. W latach 1730–1737 był członkiem Rady miejskiej, z czym wiązały się różne przywileje i udogodnienia. Wiosną 1737 r. kapituła fromborska – podobnie jak Jana Chrystiana Lepnera – także jego skusiła stanowiskiem medyka kanoników warmińskich. Biskup Krzysztof Andrzej Jan Szembek wyraził 6 kwietnia 1737 r. zgodę na dobrowolną rezygnację Schwanga z urzędu rajcy braniewskiego i jego przejście do Fromborka¹⁷. Jan Gabriel Schwang zmarł we Fromborku w wieku – jak podano w księdze zmarłych – 78 lat (faktycznie przeżył 77 lat) i pochowano go w kościele pw. św. Mikołaja 4 marca 1771 r.¹⁸

⁹ *Bibliotheca Warmiensis...*, s. 285.

¹⁰ AAWO, Ap, Braniewo E 86, k. 22v: „Sp[ec]t[ab]l[ilis] D[omi]nus Joannes Fischer Proconsul, ad Templum [sepultus]”. O J.J. Fischerze i kolejnych braniewskich lekarzach miejskich-rajcach – zob. D. Bogdan, J. Przeracki, *Urządnicy Starego i Nowego Miasta Braniewa do 1772 roku*, Olsztyn 2018, passim.

¹¹ AAWO, Am, Braniewo Magistrat 43, k. 135: „H[err] Doctor Medicinae Johan Gabriel Schwang wird Stadt Physikus”.

¹² AAWO, Ap, Braniewo E 60, k. 171v: „[Parentes] Michael Schwang, Dorothea [uxor]. [Infans] Joannes Gabriel.

¹³ *Die Schüler des Braunsberger Gymnasiums von 1694 bis 1776 nach dem Album Scholasticum Brunsbergense*, hrsg. von G. Lühr, Braunsberg 1932, s. 36, nr 657: „Schwang Joa[nnes] Gabr[iel], an[norum] 10, Bruns[ergensis], par[entes] Mich[ael], Dor[othea], inf[ima]”.

¹⁴ *Studenten aus Ost- und Westpreussen...*, s. 82.

¹⁵ AAWO, Ap, Braniewo E 77, k. 78: „Excellenz D[omi]nus Joannes Gabriel Schwang medicinae doctor et V[irgo] Elisabetha Nobilis D[omi]ni p[iae] d[efuncti] Joannis Poinchewal civis Regiomontani filia”.

¹⁶ *Bibliotheca Warmiensis...*, s. 285.

¹⁷ AAWO, Archiwum Biskupie (dalej: AB), A 31, k. 377v-378, 6 IV 1737 r.

¹⁸ AAWO, Ap, Frombork E 177, k. 32v: „Exel[ssimus] D[omi]nus Joannes Gabriel Schwang medicus an[norum] 78”. Już 15 III 1771 r. pochowano w teże świątyni żonę Schwanga: „Elisabeth p[iae] d[efuncti] Exel[ssimi] D[omi]ni Joannis Gabrielis Schwang medici consors an[norum] 68” (ibidem). Zmarli małżonkowie osierocili trzy córki, którym – ze względu na dobra pozostawione przez rodziców w Starym Mieście Braniewie – Rada braniewska przydzieliła kuratora w osobie rajcy Michaela Schorna (AAWO, Am, Braniewo 45, k. 267v).

W 1747 r. rajcą i lekarzem miejskim został w Braniewie kolejny syn tego miasta, Jan Józef Kaempff, który w Radzie zasiadał do 1772 r., a od 1762 r. był burmistrzem; przy przyjęciu do Rady musiał przyrzec, że nie będzie umniejszał rangi starych rajców ze względu na swój stopień akademicki¹⁹. Został ochrzczony 24 czerwca 1715 r. jako syn aptekarza (rajcy w latach 1718–1736) Andrzeja i Elżbiety²⁰. W 1722 r. w wieku siedmiu lat zapisał się do gimnazjum braniewskiego²¹. Studia medyczne odbył w Lipsku i Erfurcie. Do albumu Uniwersytetu Lipskiego wpisał się 8 grudnia 1740 r.²² Burmistrz doktor medycyny Jan Józef Kaempff zmarł przed 15 lipca 1774 r. (data pogrzebu) w wieku 69 lat²³.

Pierwszym urodzonym na Warmii doktorem medycyny promowanym na Uniwersytecie Królewieckim był Antoni Lüdich, następca Jana Gabriela Schwanga na stanowisku lekarza kapituły fromborskiej. Na przełomie XVIII/XIX w. na Wydziale Medycznym Albertyny byli również promowani: lekarz Johannes Reinhold z Braniewa (1766), farmaceuta Anton Gehrmann z Reszła (1801) oraz chirurdzy Friedrich Eckart z Lidzbarka Warmińskiego i Jakob Kuhn z Braniewa (1816)²⁴.

*

Jan Chrystian Lepner i Anna Zofia pobrali się prawdopodobnie w Braniewie, jednak to przypuszczenie mogłaby potwierdzić nieistniejąca dziś tamtejsza księga małżeństw z lat 1630–1699.

W dniu 12 maja 1696 r. „Excell[ssi]mus D[ominus] Joannes Christianus Lepner S. M[edicinae] doctor et Anna Zophia” ochrztili w Braniewie córkę Annę Zofię, którą do chrztu podawali: „Clarissimus D[omi]n[u]s Bernardus Homan archipresbyter P[arochus] Brunsbergensis et Elisabetha Sp[ectab]l[is] D[omi]ni Joan[nis] Lube uxor”²⁵. W dniu 6 lutego 1741 r. wyszła ona za rajcę Starego Miasta Braniewa, Andreasa Hintza²⁶. Ten zmarł przed 10 listopada 1751 r. (data pogrzebu)²⁷.

¹⁹ *Bibliotheca Warmiensis...*, s. 285.

²⁰ AAWO, Ap, Braniewo E 61, k. 89v: „[Parentes] Andreas Kämpf apothecarius et Elisabetha [uxor]. [Infans] Joannes Josephus.

²¹ *Die Schüler des Braunsberger Gymnasiums...*, s. 95, nr 2117: „Josephus Kempf 7 an[nor]um, Brunsb[ergensis], par[entes] Andr[eas], Elis[abetha], inf[ima].”

²² *Studenten von Ost- und Westpreussen...*, s. 190: „Johannes Josephus Kempf, Braunsberg[ensis] Borussiae, dp Erfurt”. Drukowane rejestry uczelni erfurckiej kończą się na 1636 r., dlatego nie możemy podać, kiedy tam studiował.

²³ AAWO, Ap, Braniewo E 87, k. 63v: „P[raenobilis] D[ominus] Josephus Kem[p]ff Proconsul, [sepultus in] Eccles[ia].”

²⁴ *Bibliotheca Warmiensis...*, s. 286.

²⁵ AAWO, Ap, Braniewo E 60, k. 186v.

²⁶ AAWO, Ap, Braniewo E 77, k. 105: „Praenob[ilis] D[omi]nus Andreas Hintz cons[ul] Vet[eris] Civit[atis], Anna Sophia p[iae] d[efuncti] Excell[enti]mi D[omi]ni Christiani Lepner medicinae doctoris filia.”

P. Anhuth podał omyłkowo datę ślubu: 6 II 1742 r. – zob. AAWO, AB, H 270/VI, s. 67 (tu także informacje na temat chrztów najstarszej córki i dwóch najstarszych synów Jana Chrystiana Lepnera i Anny Zofii).

²⁷ AAWO, Ap, Braniewo E 86, k. 140: „N[obilis] D[ominus] Andreas Hintz consul Vet[eris] Civitatis [Brunsbergensis].”

W dniu 18 listopada 1697 r. Lepnerowie ochrzczili w Braniewie syna Christiana Fridericusa²⁸, a 23 grudnia 1698 r. – także w Braniewie – kolejnego syna Joannesa Stanislausa (niestety, obok jego imion dopisano: „oedem [sic] die obit”)²⁹.

Jak wspomniano, na przełomie 1698/1699 r. Jan Chrystian Lepner przeprowadził się do Fromborka, zostając lekarzem tamtejszej kapituły katedralnej.

27 października 1700 r. „Christianus Joannes Lepner Venerabili Capituli Varmiensis medicinae doctor et Anna Sophia uxor” ochrzczili już we Fromborku córkę Johannę Catharinę, której chrzestnymi byli: „Reverendus et Perillustris D[omi]nus Joannes Georgius Kunig cantor, officialis generalis Varmiensis, canonicus Plocensis etc. et Catharina Praen[obilis] D[omini] Andreae Schuknecht uxor”³⁰. 2 czerwca 1717 r. chrzestną Jana, syna Michała Berendta i Katarzyny była właśnie: „Virtuosa Johanna Excellentissimi D[omini] Christiani Lepner virgo filia”³¹. Z kolei – co ciekawe – 20 września 1717 r. była chrzestną Johannę Catharinę, córki Józefa i Anny Gierkostowiczów, wraz ze swoim przysłym mężem: „[Patrini] Nobilis D[ominus] Paulus Bogdanski haeres in Sonneberg et Virtuosa Johanna Catharina Excellentissimi D[omini] Christiani Lepner virgo filia”³².

21 kwietnia 1702 r. Lepnerowie ochrzczili syna Georgiusa Josephusa, którego chrzestnym był „Georgius Wolf dec[anus] eccl[esi]ae Cath[edralis]” (danych chrzestnej nie zanotowano)³³, a 21 grudnia 1703 r. – córkę Christinę³⁴.

Po przeprowadzce do Fromborka Lepnerowie utrzymywali kontakty z Braniewem, o czym świadczy choćby fakt, że byli zapraszani na chrzestnych przez obywateli tego miasta. I tak 6 lutego 1703 r. jako chrzestna została zapisana: „D[omina] Zophia Excellentissimi Domini Joan[nis] Lepner med[icinae] doct[oris] de medici V[ene]rabilis Capituli Varm[iensis] ordinarii uxor”³⁵. Z kolei 24 marca 1703 r. chrzestnym został: „Excel[si]mus D[ominus] Joan[nes] Christ[ianus] Lepner medicinae doctor”³⁶.

Między 1703 a 1711 r. (raczej w 1709 lub 1710 r.) Anna Zofia, pierwsza żona J.Ch. Lepnera, zmarła (najstarsza zachowana fromborska księga zmarłych rozpoczęła się w 1715 r.) i zapewne w 1711 r. we Fromborku lekarz ożenił się po raz drugi. Jednak we fromborskiej księdze małżeństw zapiski dotyczące ceremonii ślubnych z pierwszego ćwierćwiecza XVIII w. są niekompletne, ponieważ prowadzono je nie na bieżąco, niestarannie i chaotycznie (niektóre są rozpoczynane kilkakrotnie, a i tak niekiedy kończą się na podaniu wyłącznie personaliów pana młodego, natomiast

²⁸ AAWO, Ap, Braniewo E 60, k. 195v.

²⁹ Ibidem, k. 199.

³⁰ AAWO, Ap, Frombork E 168, k. 77.

³¹ Ibidem, k. 131.

³² Ibidem, k. 133.

³³ Ibidem, k. 81v.

³⁴ Ibidem, k. 87.

³⁵ AAWO, Ap, Braniewo E 61, k. 18v.

³⁶ Ibidem, k. 19.

panna młoda bywa wymieniana jedynie z imienia). Niestety wśród tych wpisów nie ma informacji o drugim ślubie Jana Chrystiana Lepnera.

12 października 1711 r. we Fromborku i 27 marca 1712 r. w Braniewie chrzestną była: „Elisabeth Excellentissimi D[omi]ni Christiani Lepner uxor”³⁷/„Elisabeth Excel[l]simi D[omini] Christiani Lepner medicinae doctoris uxor”³⁸. Właśnie Elżbieta była drugą żoną Jana Christiana Lepnera i matką jego pięciorga kolejnych dzieci, ochrzczonych we Fromborku.

W dniu 2 listopada 1713 r. ochrzczono córkę Elżbietę³⁹, 18 listopada 1715 r. syna Andrzeja Stanisława (chrzestnymi przyszłego doktora byli: „P[erillustris] R[evere]nd[i]s[is]mus D[omi]nus Sienaenski Can[onicus] Varmiensis et Ursula S[pectabilis] D[omini] Davidis Mateblowski consularis Brunsbergensis derelicta vi-dua”⁴⁰, 28 maja 1718 r. córkę Annę Zofię⁴¹, 15 listopada 1720 r. córkę Rozalię Cecylię⁴² i 14 marca 1724 r. córkę Reginę Gertrudę⁴³ (zmarła 3 września 1725 r. w wieku „semi duorum annorum”⁴⁴). Rozalia Cecylia zaręczyła się 3 kwietnia 1745 r. w Reszlu z Janem Blochagenem, za którego 10 maja tegoż roku wyszła za mąż w Świętej Lipce⁴⁵.

Trzy córki Lepnerów należały do Bractwa Szkaplerza z Góry Karmel w Błudowie i wymieniono je w protokole wizytacji parafii z 1738 r. wśród innych członków tego bractwa religijnego⁴⁶.

Ochrzczona 27 października 1700 r. Johanna Catharina Lepner wstąpiła w związek małżeński 17 listopada 1721 r. we Fromborku: „Nobilis D[ominus] Paulus Bogdansky haeres in Sonnenberg et Virtuosa Virgo Johanna Excellentis D[omini] Christiani Lepner medici V[enerabili] C[apituli] V[armiensi] filia. [Testes] Nobilis D[ominus] Henericus Schorn proconsul [Brunsbergensis], Nobilis D[ominus] Joannes Schultz consularis Brunsb[ergensis], S[pectabilis] d[ominus] Christianus Tydmann proconsul [Frauenburgensis], S[pectabilis] D[ominus] Jacobus Zaneti consularis Fraunb[urgensis]”⁴⁷.

³⁷ AAWO, Ap, Frombork E 168, k. 109v.

³⁸ AAWO Ap, Braniewo E 61, k. 63v.

³⁹ AAWO, Ap, Frombork E 168, k. 117v. Zmarła ona 15 VI 1764 r. (AAWO, Ap, Reszel E 473, k. 75): „Elisabetha p[iae] d[efuncti] Christiani Lepner filia virgo 52 [annorum]” (wiek zmarłej zawyżono, ponieważ przeżyła 50 lat 6 miesięcy).

⁴⁰ Ibidem, k. 124v.

⁴¹ AAWO, Ap, Frombork E 169, k. 3v.

⁴² Ibidem, k. 18.

⁴³ Ibidem, k. 37 – jej chrzestnymi byli: Paulus [Christophorus] Bogdanski i Regina Weis[s], żona starosty olsztyńskiego, Paulusa Josephusa.

⁴⁴ AAWO, Ap, Frombork E 176, k. 15.

⁴⁵ AAWO, Ap, Reszel 7, k. 83 (zaręczyny); ibidem, Ap, Reszel E 471, s. 129: „Spectab[ilis] D[ominus] Joannes Blochagen consularis Rösse[liensis], Rosa consors. [Testes] Spect[abiles] DD[omini] Proconsules Rösse[liensis] [Joannes Rautenbergk et Jacobus Dittloff]” (ślub).

⁴⁶ AAWO, Ap, Błudowo 1, Album Confraternitatis Sacrissimi Scapularis Gloriosissim[a]e Deigenitricis de Monte Carmel 1739–1813, s. 8: „Virt[uosa] Virgo Elisabeth Lepnerin, Virt[uosa] Virgo Anna Sophia Lepnerin, Virt[uosa] Virgo Rosa Caecilia Lepnerin”.

⁴⁷ AAWO, Ap, Frombork E 168, k. 175.

Małżonkowie ci ochrztili dwoje dzieci: 19 listopada 1722 r. Johanę Elisabethę i 15 listopada 1725 r. Paulusa Christophorusa. Chrzestnymi córki byli: „N[obilis] D[ominus] Antonius Bogdanski haeres in Makolen et Virtuosa D[omina] Elisabeth Excellentissimi D[omini] Christiani Lepner medici V[enerabilis] C[apituli] V[armiensis] consors”, a syna trzymali do chrztu: „Nobilis D[ominus] Christianus Lepner medicinae doctor et Petri Magdenberg civis Brunsb[ergensis] Novae Civitatis consors”⁴⁸.

W dniu 18 października 1727 r. we fromborskiej księdze zmarłych zanotowano, że zmarł „Excellens D[ominus] Christianus Lepner Medicus Reverendissimi Capituli Varmiensis, annorum circiter 60”⁴⁹. Pochowano go 19 października 1727 r.⁵⁰ Wydaje się jednak, że Jan Chrystian Lepner (skoro – jak wynika z lejdejskiej metryki uniwersyteckiej – urodził się zapewne w 1669 r.) zmarł w wieku 58 lat.

Kapituła katedralna na posiedzeniu w dniu 8 listopada 1727 r., najwidoczniej w uznaniu zasług zmarłego lekarza dla swojego zgromadzenia, podjęła uchwałę o zwolnieniu wdowy Elisabethy Lepner od wszelkich opłat i powinności do końca jej życia⁵¹.

Wkrótce po teściu, 22 października 1727 r., zmarł Paweł Krzysztof Bogdański: „Nobilis D[ominus] Paulus Bogdanski indisposite mortuus, reqüescat in pace”⁵².

Jego córka zawarła związek małżeński 26 listopada 1739 r.: „Nobilis D[ominus] Antonius Badinski haeres [in] Mirunen et Nobilis Virgo Johanna Elisabeth p[ia]e d[efuncti] Pauli Bogdanski haeredis in Sonnenberg filia relicta. [Testes] M[agnificus] D[ominus] Paulus Weis[s] burgrabius Allensteinensis, M[agnificus] D[ominus] Petrus Kucharzewski burgrab[ius] Fraunb[urgensis], Nobilis D[ominus] Thomas Dopki proconsul Vet[eris] C[ivitatis] Brunsb[ergensis], S[pectabilis] D[ominus] Joannes [Casimirus] Schnigenberg proconsul Fraunburgensis”⁵³.

W dniu 17 kwietnia 1733 r. zmarła „Elisabeth p[ia]e d[efuncti] Christiani Lepner medicinae olim doctoris vidua relicta annorum 38”⁵⁴.

*

Syn Jana Chrystiana Lepnera, Andreas Stanislaus, poszedł w ślady ojca i został lekarzem. Dotychczas uważano, że jedynym miejscem jego studiów medycznych było Halle an der Saale, gdzie miał promocję doktorską.

⁴⁸ AAWO, Ap, Frombork E 169, k. 29 i 45v.

⁴⁹ AAWO, Ap, Frombork E 176, k. 19.

⁵⁰ AAWO, Ap, Frombork 4, k. 8v: „Herr Christianus Joannes Lepner gewesener Doctor Medicin[a]e”.

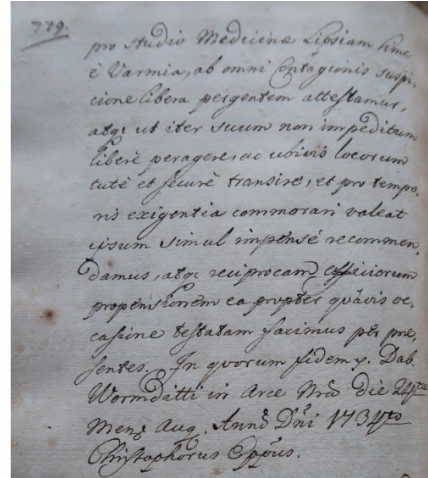
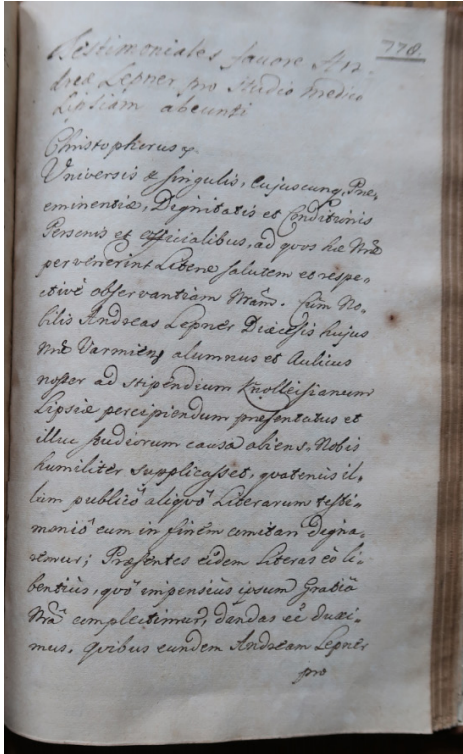
⁵¹ AAWO, Archiwum Kapituły (dalej: AK), Acta Cap. 15, k. 243–243v: „Vidua Lepnerin gaudet servitoratus jure. D[ominiae] Elisabethae, defuncti olim Chrystiani Lepneri doctoris medici capitularis ordinarii, derelictae viduae conceditur ius servitoratus seu libertas a quibusvis contributionibus et oneribus tam publicis quam municipalibus, quae ad vitalitē gaudere possit, prout antedictur olim ipsius maritus eadem, hac in parte gaudebat immunitate”.

⁵² AAWO, Ap, Frombork E 176, k. 19.

⁵³ AAWO, Ap, Frombork E 174, k. 20.

⁵⁴ AAWO, Ap, Frombork E 176, k. 31.

Okazuje się jednak, że tamtejsza uczelnia nie była pierwszą, na której przyszedł doktor zdobywał wykształcenie medyczne. W dniu 24 sierpnia 1734 r. biskup Szembek wystawił dokument zatytułowany „Testimoniales favore Andreae Lepner pro studio medico Lipsiam abeunti”, predestynujący Lepnera do uzyskania Stipendium Knolleisianum na studia medyczne w Lipsku⁵⁵. Po studiach w Lipsku Lepner udał się do Halle an der Saale, gdzie 10 czerwca 1739 r. odbyła się jego promocja na doktora medycyny⁵⁶.

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwum Biskupie, A 30, s. 778–779

⁵⁵ AAWO, AB, A 30, s. 778–779: „Christophorus etc. Universis et singulis, cujuscunque, Prae eminentiae, Dignitatis et Conditionis Personis et Officialibus, ad quos hae Nostrae pervenerint Literae salutem et respective observantiam Nostram. Cum Nobilis Andreas Lepner Diaecesis hujus Nostrae Varmiensis alumnus et aulicus noster ad Stipendium Knolleisianum Lipsiae percipiendum praesentatus et illuc studiorum causa aliens, Nobis humiliter supplicasset, quatenus illum publico aliquo literarum testimonio eum in inem cimitari dignaremur. Praesentes eidem literas eo libentius, quo impensius ipsum gratia Nostra complectimur dandas ee duximus quibus eundem Andream Lepner pro Studio Medicinae Lipsiam hinc e Varmia, ab omni contagionis suspitione libera pergentem attestamur, atque ut iter suum non impeditum libere peragere ac ubiariis locorum tute et secure transire et pro temporis exigentia commorari valeat ipsum simul impense recomonendamus, atque reciprocam officiorum propensionem ea propter quavis occasione testatam facimus per praesentes. In quorum fidem etc. Dab. Wormditti in Arce Nostrae die 24ta Mensis Augusti Anno Domini 1734to. Christophorus Episcopus.” AAWO, AK, Ab 34, k. 301, 30 VI 1746 r. wymienioną wyżej fundację stypendialną określono: „[...] Stipendium Knolleisianum, quod Allensteinense dicitur [...]”.

⁵⁶ AAWO, AB, H 270/VI, s. 67 (tu również informacje o obu małżeństwach Andreae Lepnera i dzieciach z tych związków).

Anno 1746° die 17 Martij coram Spectabilis
 Instantiam Herr Andree Lepner seindt
 vor E. E. Gericht persönlich erschienen, die Erb[ahren]
 Peter Braun von 70 und Christ[ian] Stanislawski
 von 69 Jahren, beyde hiesige glaubwürdige
 Bürger, welche wahrgemacht und geschworen,
 dass obbenanter Herr Andreas Lepner von
 seinen Eltern Christiano Physico olim An
 Capituli Varmiensi und Fr. Mutter Elisabetha
 Oheim Brum Papstlichen Physico, recht ehelich
 ehelich und ehelich allhier in Frauenburg
 gezeuget und geboren seyn. Actum
ante Natalis Franc[iscus] Joachimus Herder
 Notarius loci juratus

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwa miejskie, Frombork Magistrat 5, k. 217

Z 17 marca 1746 r. pochodzi świadectwo godnego urodzenia wystawione Lepnerowi w sądzie fromborskiej Rady miejskiej, potwierdzone przez pisarza miejskiego Franciszka Joachima Herdera⁵⁷. Być może było ono potrzebne Lepnerowi do okazania Radzie miejskiej Lidzbarka Warmińskiego dla uzyskania tam obywatelstwa miejskiego.

⁵⁷ AAWO, Am, Frombork Magistrat 5, k. 217: „Anno 1746° die 17 Martij coram Spectabilis Iudicio. Ad instantiam Herrn Andree Lepner seindt vor E. E. Gericht persönlich erschienen die Erb[ahren] Peter Braun von 70 und Christ[ian] Stanislawski von 69 Jahren, beyde hiesige glaubwürdige Bürger, welche wahrgemacht und geschworen, dass obbenanter Herr Andreas Lepner von seinen Herrn Vatter Christiano, Physico olim Reverendissimi Capituli Varmiensi und Fr[au] Mutter Elisabetha aus einem christlichen Ehebetto echt, recht, ehelich und ehrlich allhier in Frauenburg gezeuget und geboren seyn. Actum [ut supra]. Testor Franc[iscus] Joachimus Herder Notarius loci juratus m[anu] p[ro]pria”.

Ilustracje dotyczące studiów medycznych i świadectwa godnego urodzenia Andree Lepnera zawdzięczam uprzejmości dyrektora Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, ks. prof. dr. hab. Andrzeja Kopiczko.

W dniu 4 sierpnia 1746 r. Andreas Lepner był w Reszlu chrzestnym swego siostrzeńca, Kajetana Dominika Blochagena (syna Rozalii Cecylii), w parze – co ciekawe – ze swoją przyrodną, starszą siostrą Anną Sophią (rocznik 1696)⁵⁸.

Informacje o pierwszym małżeństwie Andreasa Lepnera i o jego dzieciach z obu małżeństw zawdzięczamy nieocenionemu i niestrudzonemu genealogowi warmińskiemu, proboszczowi Paulowi Anhuthowi, który wypisał je z olsztyńskiej księgi ślubów oraz z lidzbarskiej księgi chrztów (1750–1772), a obecnie księgi te są uważane za zaginione.

Pierwszą żoną Andreasa Lepnera została 29 września 1749 r. Barbara Berendt, córka śp. starosty melzackiego, Jana Berendta. W olsztyńskiej księdze małżeństw ceremonię odbyłą w Klewkach zapisano następująco: „Copulati in Kla[u]kendorf. Excell[si]mus Andreas Lepner celebris hujus provinciae doctor p[iae] d[efuncti] Excell[si]mi Christiani Lepner Re[veren]d[issi]mi Capituli Varmiensis medicinae doctoris filius Praenobilis et Virt[uosa] Virgo Barbara p[iae] d[efuncti] Praenob[ilis] ac Gen[erosi] D[omi]ni Joannis Berend olim burggrabii Me[e]lsacc[ensis] derelicta filia”. P. Anhuth podał też, że panna młoda urodziła się w Melzaku 4 listopada 1731 r., a ojciec pana młodego był wcześniej profesorem medycyny na Uniwersytecie Królewieckim.

Z Barbarą Andreas Lepner miał sześcioro dzieci, które zostały ochrzczone w Lidzbarku:

- 25 grudnia 1750 r. Barbara Regina⁵⁹ (21 listopada 1769 r. wyszła ona za Michała Gottlieba Blancka, syna śp. Ludwika, obywatela i kupca królewieckiego, a świadkami na ślubie byli burmistrzowie lidzbarscy Joannes Sachse i Antonius Berendt⁶⁰),
- 16 lutego 1752 r. Elisabeth Antonina (zmarła jako niezamężna na gruźlicę w Lidzbarku 3 września – pochowano ją 5 września – 1782 r.⁶¹),
- 3 kwietnia 1755 r. Georgius Franciscus⁶² (przyszły doktor medycyny i nadzieja ojca na kontynuację rodzinnej tradycji zawodowej, zmarły jednak 6 października 1777 r. w wieku 22 lat⁶³),

⁵⁸ AAWO, Ap, Reszel E 466, k. 50v: „[Patrini] Exellentissimus D[ominus] Andreas Stanislaus Lempner [sic] doctor medicinae Culmensis et Virtuosa Anna Sophia Nob[ilis] Andraeae Hintz consularis mercator[is] Brunsbergensis consors”.

⁵⁹ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 253, k. 347v.

⁶⁰ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 259, k. 144v.

⁶¹ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 264, k. 12: „Elisabeth filia p[iae] d[efuncti] And[reae] Lepner medicinae doctoris, disposita, sepulta in fornice Heinigkiana. Morbus: Hecktigit. Aetas: 27” (zmarła przeżyła jednak 30 lat 6 miesięcy).

⁶² *Die Schüler des Rösseler Gymnasiums nach dem Album der marianischen Kongregation. Zweiter Teil: 1749–1797*, hrsg. von G. Lühr, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” (dalej: „ZGAE”) 1910, Bd. 16, H. 1, s. 60–61 podaje taką datę chrztu na podstawie zaginionej lidzbarskiej księgi chrztów oraz wymienia chrzestnych: „Rev[erendus] D[ominus] Georgius Heide archipresbyter Heilsbergensis cum Sophia p[iae] d[efuncti] Andraeae Hintz olim consularis Brunsbergensis relicta vidua”. Natomiast P. Anhuth odnotował datę chrztu przyszłego doktora: 4 V 1755 r.; ostateczna wersja tej daty dziennej powstała po przeprowadzeniu przez niego trójki na czwórkę (AAWO, AB, H 270/VI, s. 67). Wydaje się jednak, że należy tu zdać się na informację G. Lühra, który dokładnie odpisał całą wzmiankę o tym chrzcie z księgi lidzbarskiej.

⁶³ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 263, k. 81.

- 6 maja 1756 r. Stanislaus Florianus Joannes (nie wiemy, kiedy zmarł, a podana przez P. Anhutha data 12 maja 1762 r. dotyczy jednak zgonu najstarszego dziecka z drugiego małżeństwa Andreasa Lepnera, Stanislausa Franciscusa Joannesa, na co wskazuje informacja, że żył on tylko jeden dzień),
- 20 stycznia 1758 r. Fabianus Sebastianus (zmarły 21 stycznia 1758 r.⁶⁴),
- 18 kwietnia 1759 r. Constantia Julianna.

W dniu 27 lutego 1775 r. wydano ją za mąż w Międzyzlesiu za Antoniego Rapierskiego⁶⁵. Gdy ten zmarł na gruźlicę 21 marca 1778 r.⁶⁶, wyszła po raz drugi 24 listopada 1783 r. za mąż za Franciszka Webera, gońca (cursora) sądu warmińskiego wójta krajowego⁶⁷.

Żona Andreasa Lepnera, Barbara, zmarła 20 lutego 1761 r. – jak napisano okrąglając lata jej życia – w wieku 30 lat⁶⁸.

Już 30 września 1761 r. „Heilsbergae in Capella S[anc]tae Crucis matrimonii sacramento copulatus est per Illustrem D[ominum] Archipresbyterum Georgium Heide Excellens D[ominus] Andreas Lepner Medicinae Doctor protunc viduus cum Honorata Virgine Constantia b[ene] m[emoriae] Sp[ectab]l[is] D[omini] Andreae Lunau proconsulis Heilsbergensis relicta filia. In duabus Bannis ex singulari gratia Celsissimi Principis Domini Episcopi dispensatum fuit. Testes: Nobilis D[ominus] Joannes Sachse secretarius Principis et Consiliarius a Comerciis, Sp[ectab]l[is] D[ominus] Florianus Gerigk oeconomiae notarius et consul Heilsbergensis”⁶⁹. Druga żona Lepnera miała w chwili ślubu 23 lata (rocznik 1738), jak wynika z informacji zamieszczonej obok zapiski o jej powtórnym zamążpójściu w 1778 r.

Andreas Stanislaus Lepner i Constantia ochrzcili w Lidzbarku ośmioro dzieci. Były to:

1. 11 maja 1762 r. Stanislaus Franciscus Joannes (zmarły już następnego dnia⁷⁰),

⁶⁴ Ibidem, k. 25.

⁶⁵ AAWO, Ap, Dobre Miasto E 224, s. 217: „In capella Schonvisensi hac die 27ma mensis Februarii [1775] matrimonio copulatus est D[ominus] Antonius Rapierski registrator iudicii advocatialis Ep[iscop]alis Varmiensis annorum 26 cum Virgine Constantia D[omi]ni Andreae Lepner doctoris et fisicis Varmiensis filia annorum 16, ambo paraeciani Heilsbergenses a Perillustri et Admodum R[evere]ndo D[omi]no Michaelae Łączynski archipresbytero Heilsbergensi, me Adalberto Treptau decano canonico Guttstadiensis consentiente, efunteque una cum Magnifico Generoso D[omi]no Francisco Badynski direttore iudicii advocatialis Ep[iscop]alis Varmiensis teste”.

⁶⁶ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 263, k. 82v: „Antonius Rapierski 33 an[norum] Registrator Vogtaeiae Episcopalis, Hecktik”.

⁶⁷ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 260, k. 5: D[ominus] Franciscus Weber Cursor Judicii Vogtatae Episcopalis cum Constantia p[ia]e d[efuncti] Antonii Rapierski Copistae Judicii ejusdem relicta vidua. Viduus 34 [annorum], Vidua 32 [annorum]. [Testes] D[ominus] Josephus Schultz consul Heilsbergensis, D[ominus] Carolus Gerstenkorn consul Heilsbergensis”; ibidem, AB, H 270/VI, s. 67.

⁶⁸ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 263, k. 34: „Barbara consors Exc[elsimi] D[omini] Andreae Lepner medicinae doctoris pie in D[omi]no obiit, aetatis suae 30 an[norum]”.

⁶⁹ AAWO, Lidzbark Warmiński E 259, k. 123. Godny odnotowania jest fakt przekazania w darze przez Konstancję jej sukni ślubnej klasztorowi w Stoczku. Zostały z niej sporządzone trzy antepedia do ołtarzy św. Antoniego, św. Franciszka i św. Anny – AAWO, AB, H 203, k. 35; A. Boenigk, *Kloster Springborn*, „ZGAE” 1917, Bd. 20, H. 1, s. 270.

⁷⁰ AAWO, Lidzbark Warmiński E 263, k. 38.

2. 10 września 1763 r. Anna Marianna Elisabeth,
3. 25 października 1764 r. Adamus Stanislaus Andreas,
4. 26 lutego 1766 r. Albertus Andreas Josephus (w 1808 r. jako kapitan ożenił się z Josephiną, wdową Mocki z domu Marquardt),
5. 15 lutego 1768 r. Constantia Elisabeth Walpurgis (zmarła 20 stycznia 1772 r.⁷¹),
6. 12 maja 1770 r. Josephus Joannes (zmarły także 20 stycznia 1772 r.⁷²),
7. 11 maja 1772 r. Stanislaus Joannes,
8. 28 kwietnia 1773 r. Catharina Elisabeth (zmarła na biegunkę 17 sierpnia 1774 r.⁷³).

Z racji niekwestionowanej fachowości i zamieszkiwania/praktykowania w stolicy dominium warmińskiego doktor Andreas Lepner pełnił stanowisko „lekarza biskupstwa”: 10 lutego 1752 r. określono go „Excellentissimus D[ominus] Doctor Medicinae Provinciae hujus Phisicus”⁷⁴, a 13 października 1755 r. napisano o nim „[...] N[o]b[i]li Medico Provinciali [...]”⁷⁵.

W Lidzbarku Warmińskim 9 listopada 1756 r. jednym ze świadków na ślubie Antoniego Nieswanda, syna Antoniego – starosty dobromiejskiego – z Elżbietą, córką śp. Józefa Homana, niegdyś obywatela i piekarza lidzbarskiego, był Andreas Lepner; jego osobę zapisano: „Excell[ssimus] D[omi]nus Andreas Lepner m[edicinae] d[oc]tor”⁷⁶.

5 listopada 1767 r. „Excellentissimus D[omi]nus Andreas Lepner doctor medicinae, P[er]illustris D[omi]nus Joannes Sachse proconsul Heilsbergensis” byli świadkami na ślubie, jaki zawarli: „Sp[ect]ab[i]lis D[omi]nus Franciscus Ritter mercator civis in Heilsberg, filius D[omi]ni Wilhelmi Ritter in Heydenkrug penes Tilsitt cum Virtuosa Eleonora Praenobilis D[omi]ni Floriani Gerigk oeconomiae Ep[isco]palis Notarii et consularis Heilsbergensis filia virgine”⁷⁷.

W 1768 r. Andreas Lepner został „conciliarius S[acr]ae R[e]g[iae] Ma[iestatis] Pol[oniae]”. Była to funkcja honorowa, stanowiąca wyraz uznania dla zasług Andreea Lepnera na polu jego działalności zawodowej na Warmii, a szczególnie w jej stolicy.

Jak wspomniano, w dniu 21 listopada 1769 r. w Lidzbarku doktor A.S. Lepner wydał za mąż swoją pierworodną córkę: „Sp[ect]ab[i]lis D[omi]nus Michael Gottlieb Blanck b[ene] m[emoriae] Praen[obili] Ludovici Blanck olim mercatoris civis Regiomontani derelictus filius cum Virtuosa Barbara [Regina] Excellen[tissimi] D[omi]ni

⁷¹ Ibidem, k. 63v: „Constantia infans 8 ann[orum] E[x]cellens D[omi]ni Andree Lepner Doctoris Medicinae”. To pomyłka, bo zmarła nie miała czterech lat (niesłusznie przypisano jej wiek urodzonej w 1763 r. Anny Marianny Elisabethy).

⁷² Ibidem: „Josephus infans 2 ann[orum]”.

⁷³ Ibidem, k. 70v: „Catharina 1 an[nus] inf[ans] Exc[el]ssimi D[omi]ni Andree Lepner Med[ic]inae Doct[oris], Durchfall”.

⁷⁴ AAWO, Ap, Barczewo 30, s. 116.

⁷⁵ AAWO, AB, A 50, k. 68.

⁷⁶ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 259, k. 111v.

⁷⁷ Ibidem, k. 138.

Andrae Lepner medicinae doctoris Heilsbergensis filia virgine. Testes: Praenob[iles] D[omi]ni Joannes Sachse, Antonius Berendt proconsules in Heilsberg⁷⁸.

Doktor Andreas Lepner został oczywiście uwzględniony w sporządzonym 27 października 1770 r. „Getryde Verzeichniss von der Stadt Heilsberg” oraz w podobnym zestawieniu z jesieni 1772 r. po zajęciu Warmii przez Prusy. W 1770 r. przy jego nazwisku podano, że gospodarstwo domowe doktora liczyło siedem osób⁷⁹.

W Kiwitach 8 czerwca 1773 r. „Excellens D[omi]nus Andreas Lepner medicinae doctor” był świadkiem na ślubie rajcy lidzbarskiego Antoniego Manfrosta z Heleną, córką śp. Karola Kaczyńskiego, niegdyś właściciela dóbr Szynowo (niem. Schönau) w komornictwie wartemborskim⁸⁰.

W dniu 15 lutego 1773 r. Andreas Lepner dokonał praktykowanego wówczas zwyczaju odnowienia „ius academicum” na Albertynie. W albumie Uniwersytetu Królewieckiego w 1772 r. napisano o nim: „Vir praeclarissimus et experientissimus Andreas Stanislaus Lepner, med[icinae] Dr. in Academia Halensi d[ie] 10. Juni 1739 rite promotus et Practicus Heilsbergensis, Frauenburgo-Varmiensis, ius academicum quod in Academia Fridericiana obtinuerat, in nostra repetit⁸¹”.

Syn doktora Andraea Stanislausa Lepnera zapisał się na Uniwersytet Królewiecki w semestrze zimowym 7 listopada 1771 r.: „Lepner Franciscus Georgius, Heilsbergensis Borussus, studiosus medicinae⁸²”.

Studia ukończył w 1775 r., co poświadczono następującym zapisem o jego promocji: „200. Lepner, Georgius Franciscus (Heilsberg/Preussen). Disertatio medica inauguralis, de aqua, eiusque usu medico 21.9.1775. Regiomonti: Hartung., 16 S[eite]. Gew.: Adalb[ertus] Treptau. Oppon[entes]: Bernh[ardus] Frid[ericus] Melhorn, Andr[eas] Lud[ovicus] Watzel⁸³”.

Niestety, młody lekarz zmarł niebawem, 6 października 1777 r., co odnotowano w lidzbarskiej księdze zgonów: „D[ominus] Franciscus Lepner 22 annorum, doctor medicinae⁸⁴”. Był to niewątpliwie wielki cios dla jego ojca, który pokładał w synu wielkie nadzieje na kontynuację profesji medycznej w rodzinie Lepnerów.

⁷⁸ Ibidem, k. 144v. P. Anhuth podał mylną datę miesięczną tej uroczystości: 21 X 1769 (AAWO, AB, H 270/VI, s. 67).

⁷⁹ J. Przeracki, *Gospodarka zbożowa Lidzbarka Warmińskiego w świetle wykazu z 1770 roku*, w: *Ad Fontes. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin ks. prof. Alojzego Szorca*, Olsztyn 2006, s. 317.

⁸⁰ AAWO, Ap, Kiwity E 286, k. 61.

⁸¹ *Bibliotheca Warmiensis...*, s. 285, przyp. 60; AAWO, AB, H 270/VI, s. 67.

⁸² *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg Pr.*, II. Band: *Die Immatrikulationen von 1657–1829*, hrsg. von G. Erler, Leipzig 1911/1912, s. 521. Informacja o rozpoczęciu przez F. G. Lepnera studiów medycznych już w październiku 1771 r.: „1771 Oktober Student der Medizin in Königsberg” (*Die Schüler des Rösseler Gymnasiums nach dem Album der marianischen Kongregation. Zweiter Teil: 1749–1797*, hrsg. von G. Lühr, „ZGAE” 1910, Bd. 16, H. 1, s. 60) nie wytrzymuje krytyki w konfrontacji z dokładnym wpisem w metryce Albertyny.

⁸³ M. Komorowski, *Promotionen an der Universität Königsberg 1548–1799. Bibliographie der pro-gradu-Dissertationen in den oberen Fakultäten und Verzeichnis der Magisterpromotionen in der philosophischen Fakultät*, London–New York–Paris 1988, s. 44. Swoją dysertację młody doktor zadedykował pochodzącemu z Tolkmicka kanonikowi dobromiejskiemu Adalbertowi Józefowi Treptauowi (późniejszemu kanonikowi fromborskiemu i kanclerzowi kapituły katedralnej).

⁸⁴ AAWO, Ap, Lidzbar Warmiński E 263, k. 81.

W dniu 21 kwietnia 1778 r. A.S. Lepner zmarł w Lidzbarku na suchoty/gruźlicę: „Excell[entissimus] D[omi]nus Andreas Lepner Doctor medicinae, dispo[situs], 63 an[norum]”⁸⁵. Już 17 lipca 1778 r. odbył się w Lidzbarku ślub: „D[ominus] Ernestus de Eücke officialis [porucznik] de Regimine Ingersleben et Honesta Vidua Constantia ab Andrea Lepner medico relicta. Sodalis 37 [annorum], Vidua 40 [annorum]. Testes: D[ominus] Franciscus Wegner ludirector et Josephus Schultz cives Heilsbergenses”⁸⁶.

Constantia zmarła 31 marca (pogrzeb 4 kwietnia) 1789 r. w wieku 51 lat (w księdze zmarłych podano błędnie: 56 lat)⁸⁷.

W spisie lidzbarzan z 1879 r., który podaje informacje o posiadaczach poszczególnych domów i działek, zapisano, że Andreas Lepner mieszkał przy ulicy Długiej (Langgasse. Nordseite von Hohen Tor bis zum Markt) nr 11: „Dr med. Andreas Lepner kauft es 1751 in der Subhaslation durch den Magistrat, verkauft es 2 VI 1775 an seinem Schwiegersohn Anton Rapierski † 21 III 1778 – 33 an[norum] – Frau Constantia g[e]b[orne] Lepner verkauft es 5 II 1782 an Barbara Rusten geb[orne] Rehag”⁸⁸.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie

Archiwum Biskupie

- A 30 (Acta Cancellariae Illustrissimi Christophori Joannis Szembek Episcopi Varmiensi 1729–1735),
- A 31 (Acta Cancellariae Illustrissimi Christophori Joannis Szembek Episcopi Varmiensi 1735–1740).
- Collectanea genealogica, H 270/V i H 270/VI.

Archiwa miejskie

- Braniewo Magistrat 39 (Acta praetoria 1694–1709), Braniewo Magistrat 45 (Acta praetoria 1759–1772).
- Frombork Magistrat 5 (Acta Judicii Civili Frauenburgensis 1684–1768).

Archiwa parafialne

- Braniewo E 59 (księga chrztów 1630–1665), E 60 (księga chrztów 1665–1699), E 61 (księga chrztów 1700–1734), E 77 (księga małżeństw 1700–1768), E 86 (księga zmarłych 1708–1755), E 87 (księga zmarłych 1756–1782).
- Błudowo 1 (Album Confraternitatis Sacrissimi Scapularis Gloriosissim[a]e Deigenitricis de Monte Carmel 1739–1813).
- Dobre Miasto E 224 (księga małżeństw 1741–1823).
- Frombork E4 (księga zmarłych członków Bractwa Różańcowego 1708–1929), E 168 (księga chrztów 1662–1663, 1667–1717 i księga małżeństw 1662–1695, 1700–1725), E 169 (księga chrztów 1718–1782), E 174 (księga małżeństw 1726–1792), Frombork E 176 (księga zmarłych 1715–1757), Frombork E 177 (księga zmarłych 1758–1846).

⁸⁵ Ibidem, k. 83.

⁸⁶ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 259, k. 172. Ibidem, k. 167v, 2 XII 1776 r. przy okazji innego ślubu z udziałem żołnierza zanotowano informację: „officialis vulgo Leütenant”. P. Anhuth podał błędną datę roczną tej ceremonii: 1780, ale przy okazji przekazał błędną datę roczną śmierci Konstancji: 31 III 1788 r. (AAWO, AB, H 270/VI, s. 67); właściwy jest rok 1789 (zob. niżej).

⁸⁷ AAWO, Ap, Lidzbark Warmiński E 264, k. 53v: „Constantia uxor D[omini] Ernesti Eicke Capita[nei] de Demut Bataillon v[on] Hohenstein 56 [annorum], Hectic”.

⁸⁸ AAWO, AB, H 270/V, s. 151.

- Kiwity E 286 (księga małżeństw 1682–1683, 1685–1790).
- Lidzbark Warmiński E 253 (księga chrztów 1682–1750), E 259 (księga małżeństw 1683–1778, 1780–1781), E 260 (księga małżeństw 1782–1843), E 263 (księga zmarłych 1751–1778), E 264 (księga zmarłych 1780–1798).
- Reszel 7 (księga zaręczonych 1700–1763), Reszel E 466 (księga chrztów 1737–1757), Reszel E 471 (księga małżeństw 1720–1796), Reszel E 473 (księga zmarłych 1735–1777), Reszel E 474 (księga zmarłych 1778–1829).

Opracowania

- Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthums Ermland*, hrsg. von F. Hipler, Bd. I: *Abriss der ermländischen Literaturgeschichte nebst dem Spicilegium Copernicanum*, Braunsberg und Leipzig 1872.
- D. Bogdan, J. Przeracki, *Urzednicy Starego i Nowego Miasta Braniewa do 1772 roku*, Olsztyn 2018.
- M. Komorowski, *Promotionen an der Universität Königsberg 1548-1799. Bibliographie der pro-gradu-Dissertationen in den oberen Fakultäten und Verzeichnis der Magisterpromotionen in der philosophischen Fakultät*, London–New York–Paris 1988.
- Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg Pr.*, II. Band: *Die Immatrikulationen von 1657–1829*, hrsg. von G. Erler, Leipzig 1911/1912.
- J. Przeracki, *Gospodarka zbożowa Lidzbarka Warmińskiego w świetle wykazu z 1770 roku*, w: *Ad Fontes. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin ks. prof. Alojzego Szorca*, Olsztyn 2006.
- Die Schüler des Braunsberger Gymnasiums von 1694 bis 1776 nach dem Album Scholasticum Brunsbergense*, hrsg. von G. Lühr, Braunsberg 1932.
- Die Schüler des Rösseler Gymnasiums nach dem Album der marianischen Kongregation. Erster Teil: 1631–1748*, hrsg. von G. Lühr, Braunsberg 1904.
- Die Schüler des Rösseler Gymnasiums nach dem Album der marianischen Kongregation. Zweiter Teil: 1749–1797*, hrsg. von G. Lühr, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1910, Bd. 16, H. 1.
- Studenten aus Ost- und Westpreußen an ausserpreussischen Universitäten vor 1815*. Anhand der gedruckten Matrikeln bearb. und hrsg. von H. Kenkel, Hamburg 1981.

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Radosław Gross

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska

radoslaw.gross@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0003-4190-5415>

Echa wypadków gryfickich i drawskich w 1951 roku na Warmii i Mazurach w świetle materiałów KW PZPR i WUBP w Olsztynie (część 2)

Echoes of the 1951 Gryfice and Drawsko incidents in Warmia and Mazury in the light of the materials of the KW PZPR and WUBP in Olsztyn (part 2)

Echos der Unfälle von Gryfice und Drawsko im Jahr 1951 in Ermland und Masuren im Lichte der Materialien der KW PZPR und WUBP in Allenstein (Teil 2)

Słowa kluczowe: kolektywizacja wsi, skup zboża, wypadki gryfickie, wypadki drawskie, Warmia i Mazury

Keywords: Warmia and Mazury, farming collectivization, grain purchase, Gryfice accidents, Drawsko accidents

Schlüsselwörter: Ermland und Masuren, Dorfkollektivierung, Getreideankauf, Unfälle in Gryfice, Unfälle in Drawsko

STRESZCZENIE

Ujawnienie w 1951 r. brutalnych metod stosowanych podczas skupu zboża i kolektywizowania wsi w powiecie gryfickim pociągnęło za sobą najpoważniejszy kryzys w polityce rolnej w okresie stalinowskim w Polsce. Zahamowanie procesu kolektywizacji nie uszło uwadze funkcjonariuszy policji politycznej. Wzbudziło również zaniepokojenie władz centralnych, które już latem 1951 r. zalecały ponowne przystąpienie do zdecydowanych metod kolektywizacji wsi i egzekwowania od chłopów świadczeń. Ujawnione we wrześniu 1951 r. przypadki siłowych metod kolektywizacji w powiecie drawskim, w założeniu władz partyjnych, nie mogły przeszkodzić w dalszej przebudowie wsi. Publikowane dokumenty (część 2) dotyczą reakcji wojewódzkiego aparatu partyjnego na nieprawidłowości zgłoszone podczas czerwcowego Plenum KW PZPR, skutków uchwały „gryfickiej” dostrzeżonych przez olsztyński aparat bezpieczeństwa, a także nowych „nastawień” wojewódzkich i powiatowych struktur PZPR wobec zahamowania procesu kolektywizacji.

ABSTRACT

The revelation in 1951 of the brutal methods used during the purchase of grain and the collectivization of villages in the Gryfice district resulted in the most serious crisis in agricultural policy during the Stalinist period in Poland. The halting of the collectivization process did not escape the attention of the political police. It also aroused the concern of the central authorities, who, as early as the summer of 1951, recommended resuming decisive methods of collectivizing the countryside and enforcing benefits from the peasants. The instances of forceful methods of collectivization in the Drawsko district, revealed in September 1951, could not, in the assumption of the party authorities, prevent further reconstruction of the countryside. The published documents (part 2) concern the reaction of the provincial party apparatus to irregularities reported during the June Plenum of the PZPR Central Committee, the effects of the "Gryfice" resolution noticed by the Olsztyn security apparatus, as well as the new "attitudes" of the provincial and district structures of the PZPR towards the halting of the collectivization process.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Enthüllung der brutalen Methoden beim Kauf von Getreide und der Kollektivierung der Dörfer im Bezirk Gryfice im Jahr 1951 führte zur schwersten Krise der Agrarpolitik während der stalinistischen Periode in Polen. Der Stillstand des Kollektivierungsprozesses blieb der politischen Polizei nicht verborgen. Sie erregte auch die Besorgnis der zentralen Behörden, die bereits im Sommer 1951 empfahlen, die Kollektivierung des ländlichen Raums wieder entschlossen anzugehen und den Bauern Leistungen abzuverlangen. Die im September 1951 aufgedeckten Fälle von gewaltsamen Kollektivierungsmethoden im Bezirk Drawsko (Dramburg) konnten nach Ansicht der Parteiführung den weiteren Wiederaufbau des Landes nicht verhindern. Die veröffentlichten Dokumente (Teil 2) betreffen die Reaktion des Parteiapparats der Provinz auf Unregelmäßigkeiten, die während des Juni-Plenums des Zentralkomitees der PZPR gemeldet wurden, die Auswirkungen der "Gryfice"-Resolution (Greifenbergerresolution). Der Sicherheitsapparat in Allenstein bemerkte dies ebenso wie die neue „Haltung“ der Provinz- und Kreisstrukturen der PZPR (Polnische Vereinigte Arbeiterpartei) gegenüber dem Stopp des Kollektivierungsprozesses.

„Myśmy wszyscy robili poważne przegięcia”¹.

Wydarzenia gryfickie odbiły się głośnym echem w całym kraju, w tym także na Warmii i Mazurach². Poważne zaniepokojenie partyjnych gremiów budziło przede wszystkim porzucanie spółdzielni produkcyjnych przez chłopów i zahamowanie tempa kolektywizacji³. Jednocześnie, wszelkie nieprawidłowości świadczące o „ła-

¹ Fragment przemówienia Józefa Baranowskiego I sekretarza KP PZPR w Morągu podczas Plenum KW PZPR w Olsztynie 30 IX 1951 r., Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KW PZPR), *Protokół z poszerzonego Plenum KW PZPR w Olsztynie*, 30 IX 1951 r., sygn. 1141/87, k. 255.

² Szerzej na temat wydarzeń gryfickich zob. P. Benken, *Wypadki gryfickie 1951*, Szczecin 2014; idem, *Aparat bezpieczeństwa a geneza wypadków gryfickich w 1951 r.*, *Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989*, 2013, nr 1(11), s. 107–127; K. Kozłowski, *Gryfickie metody skupu zboża i kolektywizacji wsi*, w: *Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, red. F. Gryciuk, Siedlce 1997, s. 63–74. Na temat skutków uchwały „gryfickiej” na Warmii i Mazurach zob. R. Gross, *Przemiany gospodarcze wsi na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2019, s. 270–274.

³ D. Jarosz, *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*, Warszawa 1998, s. 107. W. Ważniewski, *Forsowna kolektywizacja rolnictwa w Polsce (1948–1956)*, w: *Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, red. F. Gryciuk, Siedlce 1997, s. 36.

maniu linii partii” lub „praworządności” zgłoszone podczas czerwcowego Plenum KW PZPR w Olsztynie, gdy omawiano uchwałę „gryficką”, zostały odnotowane z tą myślą, aby w kolejnych dniach i tygodniach, z polecenia partyjnych władz wojewódzkich, zostały wyjaśnione, bądź naprawione. W tym celu na potrzeby Komitetu Wojewódzkiego PZPR sporządzono specjalny dokument, w którym dokonano zestawienia „załatwionych spraw dot. łamania praworządności na terenie woj. olsztyńskiego” (Dokument nr 3). Co ciekawe wśród wymienionych spraw dotyczących łamania praworządności przeważają zdecydowanie przypadki łamania prawa i nadużycia władzy przez funkcjonariuszy MO, członków aparatu partyjnego, a także członków rad narodowych. Oprócz nich wskazano również przypadki łamania praworządności w czasie akcji skupu zboża. Funkcjonariusze partyjni pojęcie „łamania linii partyjnej”, rozumieli więc bardzo szeroko, jako wszelkie przypadki nadużywania władzy, kradzieży, czynów karalnych, popełnianych przez członków PZPR. Czyny te miały oczerniać wizerunek partii w oczach „mas”. „Łamania linii partii” nie odnosili wyłącznie do przypadków dotyczących wsi. Z tego względu dokument jest interesujący, gdyż przedstawia szerzej zjawisko nadużywania władzy, nieprawidłowości i „wypaczeń” popełnianych przez członków PZPR. Co ciekawe wskazane przypadki negatywnych działań dotyczą nie tylko etatowych członków PZPR lub osób stanowiących jej tzw. aktyw, ale także członków partii zatrudnionych w instytucjach i urzędach, co świadczy o powszechnym charakterze zjawiska.

Zachowaniu członków spółdzielni produkcyjnych i chłopów gospodarujących indywidualnie przyglądali się funkcjonariusze Urzędu Bezpieczeństwa, szczególnie uważnie po opublikowaniu uchwały „gryfickiej”⁴. Obserwacje ich opisano w sprawozdaniu szefa olsztyńskiego WUBP do ministra bezpieczeństwa publicznego z sierpnia 1951 r. (Dokument 4). Funkcjonariusze UB, podobnie do członków aparatu PZPR, przyczyn niechęci chłopów do kolektywizacji wsi i powodów porzucania spółdzielni produkcyjnych przez ich członków upatrywali w nieumiejętnym zakładaniu kolektywów spółdzielczych. Ich zdaniem bezpodstawne obietnice składane chłopom, dotyczące daleko idących korzyści z przystąpienia do spółdzielni, po ogłoszeniu uchwały „gryfickiej”, prowadziły przez tak skuszonych ich członków, do „rozbijania” istniejących wspólnot. Słabymi spółdzielniami były także te, które zakładane były przy użyciu nacisku administracyjnego. Ciekawą informacją

⁴ O działaniach aparatu bezpieczeństwa wobec kolektywizacji wsi zob. m.in.: P. Majer, *Instrukcja specjalna nr 1 Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego z września 1948 roku o zadaniach organów bezpieczeństwa w walce klasowej na wsi*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1998, nr 30, s. 215–227; A. Kura, *Aparat bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, Warszawa 2006; G. Majchrzak, *Wytyczne dla funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa dotyczące wsi i ruchu ludowego*, w: *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1956). Materiały z konferencji naukowej 5–6 grudnia 2002 r. w Rzeszowie*, t. 1, red. J. Gmitruk, Z. Nawrocki, Warszawa 2003, s. 199–207. W działania na rzecz kolektywizacji włączono także funkcjonariuszy MO. Szerzej zob. P. Majer, *Milicja Obywatelska 1944–1957. Geneza, organizacja, działalność, miejsce w aparacie władzy*, Olsztyn 2004, s. 295–301.

wyłaniającą z analizy materiałów olsztyńskiego aparatu bezpieczeństwa jest to, że służba ta w połowie 1951 r. nie posiadała jeszcze dostatecznie rozbudowanej sieci agenturalnej w spółdzielniach produkcyjnych, w związku z czym dysponowała niedostatecznymi informacjami o nastrojach panujących w kolektywach. Jak zaznaczał szef WUBP w Olsztynie, trudno było funkcjonariuszom UB podejmować odpowiednio wcześniej działania zapobiegawcze, mające na celu uchronienie spółdzielni przed ich rozwiązaniem. Możemy domyślać się, że działania te miały być wymierzone przeciwko tzw. rozbijaczom, czyli tym członkom spółdzielni, którzy najgłośniej nawoływali do występowania z kolektywów. Z opublikowanego dokumentu dowiadujemy się również, że tak jak w przypadku struktur partyjnych, które zorganizowały „gryfickie” plenum KW PZPR, także w strukturach UB, po ogłoszeniu uchwały „gryfickiej”, struktury wojewódzkie (WUBP) zorganizowały odprawę zastępców szefów powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego (PUBP), która miała być swoistą formą „zwarcia szeregow”, zaostrezenia działań policji politycznej na olsztyńskiej wsi wobec zahamowania kolektywizacji. Podczas odprawy dano funkcjonariuszom odpowiednie „nastawienia” w związku z próbami rozwiązywania spółdzielni produkcyjnych (co nazywano „wrogą działalnością”) przez dotychczasowych spółdzielców (których nazywano „wrogimi elementami”)⁵.

Kolejna dyskusja dotycząca nieprawidłowości w egzekwowaniu od chłopów skupu zboża i stosowania administracyjnych nacisków podczas kolektywizacji wsi odbyła się w regionalnych ogniwach partyjnych we wrześniu 1951 r., po przyjęciu „uchwały drawskiej”⁶, choć jej ton odbiegał już nieco od dyskusji „gryfickich”. Zdecydowały o tym przede wszystkim nowe okoliczności, w jakich się one odbywały. Obawa władz centralnych przed całkowitym załamaniem kolektywizacji wsi, wynikająca z masowego porzucania kolektywów rolnych przez ich dotychczasowych członków, a także wynikająca z braku chętnych do zakładania nowych spółdzielni, spowodowała reakcję partyjnej centrali. Już w lipcu 1951 r. Roman Zambrowski wyraźnie instruiował sekretarzy KW PZPR podczas odprawy w Warszawie, aby nie zaprzestawano wysiłków zmierzających do kolektywizacji wsi. Po zahamowaniu akcji tworzenia spółdzielni produkcyjnych wywołanym uchwałą „gryficką”, jednoznacznie zachęcał ich do ponownych, bardziej odważnych działań w tym zakresie⁷.

⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku (dalej: AIPN Bi), *Sprawozdanie szefa WUBP w Olsztynie od dnia 31 VII 1951 do dnia 31 VIII 1951 r.*, 14 IX 1951 r., sygn. 084/7, k. 68–69.

⁶ Zob. *Uchwała KC w sprawie wypaczeń linii partii przez Komitet Powiatowy w Drawsku*, w: *Uchwały Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 1951 r.*, Warszawa 1952, s. 114–118. Szerzej na temat tzw. wypadków drawskich i białogardzkich zob.: K. Kozłowski, „Cały powiat jest uspołdzielony”. *Wydarzenia drawskie (1951 r.) z perspektywy współczesnej*, w: *Drawsko Pomorskie i okolice poprzez wieki. Studia i szkice*, red. E. Krasucki, Szczecin 2010, s. 129–145; idem, *Źródła do dziejów kolektywizacji rolnictwa w powiatach Drawsko i Białogard (1950–1951)*, Szczecin 1992.

⁷ Zob. *Fragmenty stenogramu dotyczącego wystąpienia członka Biura Politycznego, sekretarza KC PZPR Romana Zambrowskiego na odprawie w KC PZPR dla sekretarzy KW PZPR, przewodniczących PWRN i części aparatu KC PZPR*, 7 VII 1951 r., w: K. Kozłowski, *Materiały archiwalne do „wydarzeń gryfickich” z 1951 r.*, Szczecin 1992, s. 354–365. Na temat

Podobne działania zalecała partyjna centrala kilka tygodni później. W sierpniu 1951 r. KC PZPR wydał specjalną instrukcję w sprawie zadań organizacji partyjnych w umacnianiu spółdzielni produkcyjnych i rozwiązywaniu spółdzielni niezdolnych do funkcjonowania⁸. Za zaistniały kryzys w postęпах kolektywizacji wyraźnie obwiniano terenowe organizacje PZPR. Według treści instrukcji wiele lokalnych komórek partyjnych „nie uświadomiło sobie konieczności wzmocnienia pracy politycznej w słabych spółdzielniach” i nie wykazało „dostatecznej czujności wobec działalności wroga”. W dokumencie stwierdzono też, że nastąpił „całkowity zanik zarówno propagandy za spółdzielczością produkcyjną jak i wysiłków organizacyjnych w kierunku tworzenia spółdzielni produkcyjnych”⁹. W związku z tym przed strukturami wojewódzkimi i powiatowymi PZPR postawiono „zadanie skoncentrowania całej uwagi na umocnieniu najsłabszych spółdzielni produkcyjnych”¹⁰. Miało to, zdaniem partyjnej centrali, zahamować proces rozwiązywania kolejnych kolektywów. Instrukcja wyraźnie więc zalecała lokalnemu aparatowi partyjnemu, aby jego członkowie zintensyfikowali działania zmierzające do dalszej kolektywizacji wsi, po swoistym marazmie, w jaki popadli po „uchwale gryfickiej”.

W województwie olsztyńskim Plenum KW PZPR poświęcone omówieniu uchwały „drawskiej” zostało poprzedzone posiedzeniem Egzekutywy KW PZPR, odbytym 28 września 1951 r., podczas którego jej członkowie zostali zapoznani z treścią uchwały (Dokument 5). Zwrócono przede wszystkim uwagę na to, że „wypadki drawskie” były skutkiem braku reakcji KW PZPR w Koszalinie na sygnały łamania „linii partii” w powiecie drawskim. Podkreślono jednocześnie przypadki stosowania przymusu administracyjnego na terenie województwa olsztyńskiego, w tym szczególnie na terenie powiatu morąskiego. Egzekutywa postanowiła powołać trzyosobową komisję, która miała zwrócić „uwagę na fakty wypaczeń przy zakładaniu spółdzielni” i opracować „wnioski zmierzające do uzdrowienia istniejącej sytuacji”¹¹.

Właściwe Plenum KW PZPR poświęcone omówieniu uchwały „drawskiej” odbyło się 30 września 1951 r. (Dokument 6). Wobec wymienionych wyżej „nastawień” centrali partyjnej, miało więc już inny wydźwięk, niż plenum czerwcowe KW. Zresztą porządek obrad nie zawierał punktu sformułowanego wprost, jako zapoznanie z uchwałą w sprawie łamania linii partyjnej w powiecie drawskim i jej przedyskutowanie. Zdecydowano się natomiast, w kontekście uchwały „drawskiej”, poruszyć kwestie

stosunku Zambrowskiego do kolektywizacji zob. M. Szumiło, *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2014, s. 291–305.

⁸ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KC PZPR), *Instrukcja KC PZPR w sprawie bieżących zadań organizacji partyjnych na odcinku umocnienia spółdzielni produkcyjnych i rozwiązania spółdzielni niezdolnych do życia*, sierpień 1951 r., sygn. 237/XII–4, k. 107–109v.

⁹ Ibidem, k. 107.

¹⁰ Ibidem, k. 108.

¹¹ Zob. Dokument nr 5.

dotyczące „pracy partyjno-politycznej aparatu partyjnego”, co nie było odwoływaniem się bezpośrednio do wspomnianej uchwały, ale treści poruszone w tym punkcie porządku obrad pośrednio jej dotyczyły, gdyż odnosiły się przede wszystkim do pracy lokalnych ogniw partyjnych na wsi, podjęcia „właściwych” działań nad przerwany proces kolektywizacji, tzn. takich, które miały być bardziej skuteczne i nie łamać „linii partii”. Sekretarze powiatowi, którzy jeszcze „w duchu” uchwały „gryfickiej” skłonni byli do zbyt głębokiej samokrytyki i krytyki polityki partii wobec chłopów, np. Józef Baranowski – I sekretarz KP PZPR w Morągu, zostali szybko napiętnowani przez kolejnych mówców. I sekretarz KW PZPR w Olsztynie, podsumowując posiedzenie, zachęcał jego uczestników do tego, aby wdrażając zapisy „uchwały drawskiej” stosowali „bolszewicką taktykę”. Miała ona pomóc lokalnym strukturom PZPR „we właściwym prowadzeniu roboty politycznej”. Posiedzenie to było początkiem końca „odwilży pogryfickiej” w procesie kolektywizacji wsi na Warmii i Mazurach¹².

Jak już wspomniano w pierwszej części zbioru, opublikowanej w poprzednim numerze czasopisma, z uwagi na ograniczenia objętościowe przygotowane materiały postanowiono podzielić na dwie części. Materiały prezentowane w bieżącym numerze są więc ciągiem dalszym wyboru dokumentów z wcześniejszego numeru pisma. W części drugiej, poza krótkim wprowadzeniem, postanowiono opublikować: Dokument 3 – *Zestawienie załatwionych spraw dotyczących łamania praworządności na terenie województwa olsztyńskiego, wyłonionych w toku dyskusji na Plenum KW PZPR i plenach komitetów powiatowych PZPR w województwie olsztyńskim w sprawie uchwały BP KC PZPR o organizacji gryfickiej z 4 sierpnia 1951 r.*; Dokument 4 – *Sprawozdanie szefa WUBP w Olsztynie za okres: 31 VII – 31 VIII 1951 r. z 14 września 1951 r. (fragmenty)*; Dokument 5 – *Protokół z posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Olsztynie z 28 września 1951 r. (fragmenty)*; Dokument 6 – *Protokół z poszerzonego Plenum Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Olsztynie z 30 września 1951 r. (fragmenty)*. Prezentowane materiały dotyczą przede wszystkim reakcji wojewódzkiego aparatu partyjnego na nieprawidłowości zgłoszone podczas czerwcowego Plenum KW PZPR, skutków uchwały „gryfickiej” dostrzeżonych przez olsztyński aparat bezpieczeństwa na olsztyńskiej wsi, a także nowych „nastawień” wojewódzkich i powiatowych struktur PZPR wobec zahamowania procesu kolektywizacji.

Ze względów objętościowych część dokumentów postanowiono przedstawić w obszernych fragmentach. Stąd treści bezpośrednio nie dotyczące tematu wyboru pominięto. Przygotowując teksty do publikacji starano się zachować styl oryginału, stąd ograniczono interwencję jedynie do interpunkcji, błędów ortograficznych, oczywistych literówek itp.

¹² R. Gross, op. cit., s. 274.

Wszelkie inne konieczne ingerencje w treść dokumentów podano w nawiasach kwadratowych. Poszczególne dokumenty posiadają numer porządkowy, nagłówek, legendę oraz ewentualne przypisy. W nagłówkach podano datę, miejsce wystawienia, informację określającą rodzaj dokumentu oraz jego wystawcę. Zamieszczona na końcu każdego dokumentu legenda zawiera nazwę archiwum, nazwę zespołu, sygnaturę akt, numerację kart, a także określa formę zewnętrzną dokumentu. Dokumenty ułożono w porządku chronologicznym.

Wykaz skrótów

AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie
AIPN – Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
AL – Armia Ludowa
APO – Archiwum Państwowe w Olsztynie
BP – Biuro Polityczne
CRS – Centrala Rolnicza Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”
CUSiK – Centralny Urząd Skupu i Kontraktacji
CUSZ – Centralny Urząd Szkolenia Zawodowego
FJN – Front Jedności Narodu
GL – Gwardia Ludowa
GOM – Gminne Ośrodki Maszynowe
GRN – Gminna Rada Narodowa
GS – Gminna Spółdzielnia [„Samopomoc Chłopska”]
KC – Komitet Centralny
KG – Komitet Gminny
KM – Komitet Miejski
KP – Komitet Powiatowy
KP MO – Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej
KW – Komitet Wojewódzki
KW MO – Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej
KZMP – Komunistyczny Związek Młodzieży Polskiej
MO – Milicja Obywatelska
NIK – Najwyższa Izba Kontroli
PGR – Państwowe Gospodarstwa Rolne
PGRN – Prezydium Gminnej Rady Narodowej
POM – Państwowe Ośrodki Maszynowe
POP – podstawowa organizacja partyjna
PPR – Polska Partia Robotnicza
PPRN – Prezydium Powiatowej Rady Narodowej
PPS – Polska Partia Socjalistyczna

PRL – Polska Rzeczpospolita Ludowa
PRN – Powiatowa Rada Narodowa
PUBP – Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
PWRN – Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
PZGS – Powiatowy Związek Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”
PZPR – Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
SFOR – Społeczny Fundusz Oszczędnościowy – fundusz B (rolnictwo)
SOM – Spółdzielczy Ośrodek Maszynowy
TRZZ – Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich
UB – Urząd Bezpieczeństwa [Publicznego]
UPA – Ukraińska Powstańcza Armia
WK FJN – Wojewódzki Komitet Frontu Jedności Narodu
WKKP – Wojewódzka Komisja Kontroli Partyjnej
WSR – Wyższa Szkoła Rolnicza
WUBP – Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
WUdsBP – Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
ZMP – Związek Młodzieży Polskiej
ZPP – Związek Patriotów Polskich
ZSCh – Związek Samopomocy Chłopskiej
ZW ZMP – Zarząd Wojewódzki Związku Młodzieży Polskiej

Dokument 3

4 sierpnia 1951 r., Zestawienie załatwionych spraw dotyczących łamania praworządności na terenie województwa olsztyńskiego, wyłonionych w toku dyskusji na Plenum KW PZPR i plenach komitetów powiatowych PZPR w województwie olsztyńskim w sprawie uchwały BP KC PZPR o organizacji gryfickiej

Olsztyn, dnia 4 VIII 1951 r.

Z e s t a w i e n i e

załatwionych spraw dot. łamania praworządności na terenie woj. olsztyńskiego, wyłonionych w toku dyskusji na Plenum KW i KP w sprawie uchwały BP KC o organizacji gryfickiej

Wypadki łamania praworządności funkc. MO

Powiat Morąg

1/ W gminie Myślice w majątku PGR Jestlin dwaj funkcjonariusze MO, a mianowicie: Jerzykowski z posterunku MO Myślice i Mendrygał oficer śledczy KP MO

napuszczeni przez kobietę i zaalarmowani, że w majątku jest awantura, po przybyciu na miejsce wyciągnęli odpoczywających robotników z łóżek i ciągnąc na posterunek, maltretowali ich, dopuszczając się czynów nieliczących z godnością milicjanta. Po zbadaniu powyższej sprawy, Jerzykowski i Mendrygał zostali wydaleny z szeregów partii przez WKKP¹³ i zatrzymani przez Wydział Specjalny KW MO do dyspozycji Sądu Wojskowego¹⁴. Natomiast komendantowi posterunku Myślice tow. Hirnemu udzielono ostrej nagany z ostrzeżeniem i postanowiono przenieść na mniej odpowiedzialne stanowisko.

2/ Podobny wypadek zaistniał również w gromadzie Janiki Wielkie, gmina Boreczno, gdzie przedstawiciel KP MO Błaszczyk stosował niedozwolone metody śledztwa przy przesłuchaniu podejrzanych o kradzież. W/w został wydany z szeregów partii i zatrzymany przez Wydział Specjalny KW MO.

3/ W gminie Stary Dzierżoń funkc. MO Jarzyłko Henryk, który w stanie nietrzeźwym zatrzymał bezprawnie idących do spółdzielni chłopów, został ukarany 14-dniowym aresztem przez KW MO.

4/ Komendant posterunku MO w Zalewie tow. Jarka zatrzymywał bezprawnie ludzi w dni świąteczne, co wykorzystywał wróg rozsiewając propagandę, że zamyka się specjalnie, aby dni świątecznych nie spędzali w domu. Po zbadaniu sprawy przez KP i KP MO w/w został zdjęty ze stanowiska i wydany z szeregów MO. Wnioski organizacji po linii partyjnej w stosunku do w/w będą wyciągnięte w najbliższym czasie.

5/ W związku z wyżej wspomnianymi wypadkami łamania praworządności przez funkcjonariuszy MO na terenie pow. Morąg WKKP udzieliła również ostrej nagany z ostrzeżeniem komendantowi powiatowemu MO tow. Sobczakowi i nagany I-szemu sekretarzowi KP tow. Baranowskiemu¹⁵. Po linii służbowej komendant powiatowy tow. Sobczak rozkazem Komendanta Głównego MO został ukarany 2-tygodniowym aresztem domowym, potrąceniem 50% poborów oraz zdjęciem ze stanowiska komendanta na mniej odpowiedzialne.

6/ Powiat Górowo – w gminie Wojciechy komendant posterunku MO Walentynowicz Bronisław przesłuchiwał świadków na niekorzyść pobitego człowieka, ponieważ sprawcami pobicia go byli krewni wyżej wspomnianego komendanta. Komendant Walentynowicz wezwał świadków i kiedy ci zeznawali tak, jak było, to komendant powiedział, że jest nie prawdą zatrzymując ich w areszcie. Jednego ze świadków straszył biciem i także zatrzymał. W gminie tej trwa pijaństwo od kilku lat, którego inicjatorem był w/w komendant. Po zbadaniu sprawy na miejscu – komendant posterunku i jego z-ca zostali aresztowani i przekazani do dyspozycji KW MO.

¹³ Wojewódzka Komisja Kontroli Partyjnej.

¹⁴ Chodzi o Wojskowy Sąd Rejonowy (WSR) w Olsztynie. Szerzej na temat olsztyńskiego WSR – zob. B. Łukasiewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Olsztynie. Szkice do monografii*, Olsztyn 2000.

¹⁵ Józef Baranowski (ur. 1911) – w PPR od 1945 r., później PZPR, I sekretarz KP PZPR w Morągu (1950–1953).

Sprawę wyjaśniono pokrzywdzonym, że władza ludowa nie toleruje podobnych występków, a takie zdemoralizowane jednostki jak Walentynowicz i jego z-ca Santor będą ukarani z całą surowością prawa.

7/ Powiat Kętrzyn – w gminie Skandawa komendant posterunku Jabłoński Wacław pobił robotnika sezonowego z PGR. W/w został wydalony z szeregów partii, a sprawę powyższą przekazano do KW MO w celu wyciągnięcia dalszych konsekwencji.

8/ Powiat Ostróda – w gminie Pietrzwałd komendant posterunku tow. Majewski Ryszard zabrał autochtonowi 2 kwintale zboża, które tenże otrzymał za pracę i oddał do GS. Po zbadaniu powyższej sprawy przez KP zboże zwrócono właścicielowi, a komendantowi udzielono ostrzeżenia. W późniejszym okresie [komendant] zajął samowolnie mieszkanie temu autochtonowi, które przydzielił jednemu z funkcjonariuszy. Za wyżej wymienione postęпки – KP MO w porozumieniu z KW MO postanowiła przenieść go dyscyplinarnie na inny teren.

9/ Powiat Nidzica – w gminie Jagarzewo komendant posterunku Paczyński będąc w stanie nietrzeźwym pobił aresztowanego. Poza tym miał również i szereg mniejszych podobnych wypadków. W/w został ukarany po linii służbowej i przeniesiony dyscyplinarnie na inny teren.

Wypadki łamania praworządności przez pracowników aparatu part.

10/ Powiat Morąg – tow. Banaszkiwicz b. pracownik KP, który autorytetem partii chciał zmusić świadka przeciwko jego szwagrowi do fałszywych zeznań, został wydalony z aparatu partyjnego i wykluczony z szeregów partii

11/ Tow. Kiszko Zygmunt również b. pracownik KP wykorzystywał autorytet pracownika KP starając się dla wielu swoich przyjaciółek o różne towary. Poza tym w/w obraził funkcjonariusza MO będącego w służbie. Kiszkę zwolniono również z pracy w aparacie partyjnym i wydalono z szeregów partii.

12/ Powiat Kętrzyn – tow. Dudek sekretarz KG Srokowo w czasie akcji wymiany waluty – zmusił prac. GS do łamania zarządzeń w tej sprawie, kupując dla siebie 2 tony węgla i 500 sztuk papierosów. Po zbadaniu sprawy przez KP w/w zdjęto ze stanowiska sekretarza KG i wydalono z szeregów partii.

Wypadki łamania praworządności przez aparat Rad Narodowych

13/ Powiat Kętrzyn – w gminie Różana przew. GRN w czasie akcji skupu zboża wysłał w teren komisję przeciwpożarową, której zlecił przeprowadzić kontrolę u poszczególnych chłopów w celu ustalenia ilości posiadanego przez nich zboża. W wypadkach odmowy odstawy zboża przez chłopów nie obeszło się również bez zastraszenia, spisywania protokołów o nieprzestrzeganiu przepisów przeciwpożarowych itp. Sprawę powyższą przekazano PPRN, która po dokładnym zbadaniu

wyciągnęła wnioski w stosunku do przew. GRN zdejmując go ze stanowiska za bezduszny i biurokratyczny stosunek do załatwionych spraw.

14/ W gminie Barciany przew. PGRN tow. Haber do wymiaru podatku gruntowego w gromadzie Suchawa – połączył 4 gospodarstwa 9 ha w jedno gospodarstwo. Na interwencję ze strony KP i PRN gospodarstwa te rozdzielono i podatek gruntowy wymierzono z każdego indywidualnie.

15/ Powiat Nidzica – w gminie Kozłowo PGRN poleciło zorać ziemię uprawną należącą do ob. Świdnickiego z gromady Napiórki włączając ją do zespołu likwidacji odłogów. Posunięcie to GRN tłumaczyła tym, że w/w nie chciał przystąpić do likwidacji odłogów. Po zbadaniu tej sprawy przez PPRN i KG [PZPR] Kozłowo oraz instruktora rolnego KP [PZPR] – ziemia zazona przez POM¹⁶ została zwrócona ob. Świdnickiemu, a PGRN zwrócono uwagę.

16/ Powiat Olsztyn – w gromadzie Tuławki gmina Dywity ob. Zawistowski prac. PGRN b. sierżant żandarmerii sanacyjnej będąc na zebraniu gromadzkim w sprawie wiosennej akcji siewnej – straszył chłopów, że jeżeli nie przyjmą narzuconego planu przez GRN to zostaną wszyscy zamknięci. Ob. Zawistowski został zwolniony z pracy dyscyplinarnie.

17/ Powiat Węgorzewo – komisja rolna przy GRN w Burdach pobierała po 54 zł i łapówki za przeprowadzenie pomiarów ziemi. Po zbadaniu powyższej sprawy przew. Komisji Rolnej tow. Tatarczuk Władysław został wykluczony z szeregów partii i zdjęty ze stanowiska, a członków komisji Dąbka Józefa instr. rolnego GRN i Moczułę Jana zdjęto z zajmowanych stanowisk.

Wypadki łamania praworządności w czasie akcji skupu zboża

18/ W gminie Zalewo gromada Witaszewo – opierając się na opinii sekr. POP tow. Raniszewskiego Bogusława dokonano bezprawnie rewizji u średniorolnego chłopca ob. Hanosa Jerzego. Po zbadaniu tej sprawy przez KP okazało się, że tow. Raniszewski kierował się jedynie osobistymi względami, chcąc się zemścić na ob. Hanosie, z którym miał zatargi. Tow. Raniszewskiego zdjęto z sekr. POP i udzielono nagany z ostrzeżeniem.

19/ W gminie Małdyty, gromada Marowo u rolnika Kajmera Władysława – przedstawiciel z ramienia KP tow. Rudnik Czesław wraz z sołtysem i trójką¹⁷ z teje

¹⁶ POM-y były wzorowane na radzieckich MTS-ach, zostały utworzone w 1949 r. dla obsługi spółdzielni produkcyjnych. Miały zapewnić obsługę spółdzielni produkcyjnych. W rzeczywistości spółdzielnie zostały uzależnione pod względem technicznym i ekonomicznym od POM-ów, co pozwalało państwu wpływać na sytuację w spółdzielniach. Chroniczny barak odpowiednio przygotowanych kadr w POM-ach i niegospodarność prowadziły do wysokich kosztów usług, którymi obciążano spółdzielnie produkcyjne. Szerzej na temat POM na Warmii i Mazurach zob. R. Gross, op. cit., s. 585–599.

¹⁷ Chodzi o tzw. trójkę gromadzką. Plan skupu zboża ustalony dla gminy GRN rozdzielają poszczególnym gromadom. W gromadach zwoływano zebrania, podczas których wybierano tzw. czynnik społeczny – „trójki gromadzkie” (m.in.: sołtys, członek GRN, członek KG PZPR, członek ZSch). Ich zadaniem było rozdysponowanie planu skupu ustalonego dla gromady poszczególnym chłopom. Do zadań „trójek” należało także włączenie się w egzekucję nałożonych na chłopów zobowiązań.

gromady dokonali rewizji podczas nieobecności Kajmera. Przy tym oderwali kłódkę od magazynu i zabrali w/w 400 kg zboża mimo, że Kajmer wywiązał się z planowego skupu, jak również z podatku gruntowego. W stosunku do tow. Rudnika KP [PZPR] wyciągnął wnioski organizacyjne wydalając go z partii, a sprawę skierował do MO.

20/ W gminie Klebark, gromada Trynkusek dokonano przymusowego omłotu u ob. Chodowskiego, średniorolnego chłopa miejscowego pochodzenia. W tymże dniu, kiedy przybyto do niego dokonać przymusowego omłotu ob. Chodowskiego i rozpoczęto omłot maszyną SOM-u¹⁸. Z wymłóconych 25 kwintali zboża na polecenie tow. Cieślaka połowę odstawiono do punktu skupu. Ob. Chodowski posiadający liczną rodzinę składającą się z 7-miu osób – w okresie wiosennym zmuszony był kupować zboże dla własnych potrzeb.

Po zbadaniu powyższej sprawy przew. GRN tow. Cieślaka wykluczono z szeregów partii i zdjęto ze stanowiska.

21/ W gromadzie Stare Miasto gm. Dąbrówno zaliczono za kułaka chłopa, który posiada 7 ha ziemi i liczną rodzinę /7/ osób, u którego projektowano dokonać przymusowego omłotu. Dzięki interwencji KP w Ostródzie omłot nie został dokonany.

22/ Powiat Kętrzyn – w gminie Winda sekretarz GRN w czasie akcji skupu zboża dokonywał bezprawnie rewizji u chłopów zabierając im zboże na podatek. Sekretarza GRN zdjęto ze stanowiska i poczyniono kroki w celu wyciągnięcia dalszych konsekwencji.

23/ Inne

GS „Samopomoc Chłopska” nie wypłacała po dwa tygodnie czasu należności chłopom za dostarczany żywiec. Sprawą tą zajął się PZGS¹⁹ i została ona uregulowana. Chłopi otrzymują pieniądze przy dostawie żywca.

24/ W powszechnej Spółdzielni „Ostoja” prezes tow. Kozłowski polecił zwolnić personalnemu ob. Anusiewicz Jana, który pracując w charakterze furmana upominał się o płaszcz przeciwdeszczowy. Na interwencję KP [PZPR] ob. Anusiewicza pozostawiono nadal na tym stanowisku.

25/ Powiat Giżycko – na Plenum KP [PZPR] poruszono sprawę tow. Borzęckiej Jadwigi vice dyr. Szpitala Powiatowego, która urządziła przyjęcie dla pracowników na

¹⁸ SOM tworzone od 1947 r., były placówkami GS „Sch”. Zajmowały się wypożyczaniem maszyn i narzędzi rolniczych traktacji konnej, świadczyły usługi w zakresie prac polowych sprzętem mechanicznym, wykonywały remonty maszyn i narzędzi. Zasięg działalności pojedynczej placówki SOM obejmował na ogół jedną gminę. W szczytowym okresie rozwoju (1949–1950) na terenie województwa olsztyńskiego istniały 183 SOM-y. Od 1952 r. były przejmowane przez POM-y i przekształcane w Gminne Ośrodki Maszynowe (GOM), które na przełomie 1956 i 1957 r. zaczęto likwidować. Szerzej zob.: R. Gross, op. cit., s. 576–585; B. Wilamowski, *Rozwój mechanizacji gospodarki chłopskiej w województwie olsztyńskim*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1965, nr 2, s. 248–249.

¹⁹ PZGS powołano w 1948 r. w celu nadzoru i koordynacji nad pracą gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Na szczeblu wojewódzkim PZGS-y podlegały Oddziałowi Okręgowemu Centrali Rolniczej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, później Wojewódzkiemu Związkowi Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”.

swoje imieniny, biorąc produkty z magazynu szpitala, oraz jej niewłaściwego stosunku do pracowników, których nakłaniała do nadużyć.

Po zbadaniu sprawy przez KP – Borzęcką wykluczono z szeregow partii, zdjęto ze stanowiska, a sprawę skierowano do prokuratora.

26/ Powiat Węgorzewo – dyrektor Zespołu PGR Mioduszniki²⁰ polecił zaorać pole należące do chłopów /8 ha/, które chłopci wykorzystywali jako pastwisko – ponieważ brakowało mu odłogów do wykonania planu. Po zbadaniu sprawy – pastwiska zaorane przez zespół zostały zwrócone chłopom, którzy zasiali na nich trawy i obecnie żadnej pretensji nie wnoszą do zespołu, jak również do Władzy Ludowej.

Tenże dyrektor Zespołu Mioduszniki zaniedbywał się w pracy zawodowej, dopuścił się rozluźnienia dyscypliny i pijaństwa w majątkach, oraz nie dbał o zaopatrzenie w żywność robotników sezonowych, w związku z czym wśród robotników zaczęło się przejawiać niezadowolenie i brak chęci do pracy.

Po zbadaniu sprawy na miejscu – dyrektor, główny księgowy zostali zawieszeni w czynnościach, a 3-ch kierowników gospodarstw zdjęto ze stanowiska, na których miejsce awansowano brygadzystów polowych cieszących się zaufaniem i autorytetem wśród robotników i dają gwarancję, że wywiążą się z powierzonych obowiązków.

27/ Powiat Ostróda – w gminie Biesal przew. GRN tow. Bagiński wydzierżawił łąkę należącą do autochtonki tow. Sujkowskiemu. Wypadek ten zlikwidował KP [PZPR], który polecił zwrócić autochtonce łąkę, a tow. Sujkowskiemu pieniądze wypłacono do kasy²¹ GRN.

28/ Powiat Olsztyn – w gromadzie Szczęšno sołtys tow. Słowiński, który pełnił jednocześnie funkcję sekretarza POP – brał łapówki za sołectwo, a ob. ob. niezgadających się z nim oskarżał fałszywie do władz pow[iatowych] i woj[ewodzkich].

Słowiński został zdjęty z sołtystwa i wykluczony z szeregow partii, a sprawę skierowano do sądu.

Referent Sprawozdawczy KW PZPR
w Olsztynie²²

Źródło: APO, KW PZPR, sygn. 1141/270, k. 187–191, maszynopis–kopia

²⁰ W dokumencie błędna nazwa, właśc. Mioduniszki

²¹ Prawdopodobny błąd. Powinno być: „pieniądze wypłacono z kasy”

²² Dokument niepodpisany.

Dokument 4

14 września 1951 r., Sprawozdanie szefa WUBP w Olsztynie za okres: 31 VII – 31 VIII 1951 r. (fragmenty)

WOJEWÓDZKI URZĄD
BEZPIECZEŃSTWA PUBLICZNEGO
W OLSZTYNIE
B-44/51

14 września
Ścisłe Tajne
Egz. 2

DO
OB. MINISTRA BEZPIECZEŃSTWA PUBL.
W WARSZAWIE

S P R A W O Z D A N I E

Szefa WUBP w Olsztynie²³ od dnia 31 VII 1951
do dnia 31 VIII 1951 r.

[...]

SPÓŁDZIELNIE PRODUKCYJNE

Na tym odcinku stwierdzono poważną wrogą działalność, szczególnie przez elementy kułackie, a także ze strony byłych członków różnych organizacji podziemnych i sanacyjnego aparatu ucisku, przejawiające się w rozbijaniu istniejących spółdzielni. Trzeba stwierdzić, że częściowo wrogowi udaje się szczególnie tam, gdzie zakładanie odbywało się niewłaściwie /obiecanki/ lub pod bądź jaką formą nacisku administracyjnego. Te formy niedołęstwa wróg stara się postawić przed społeczeństwem w świetle uchwały KC w sprawie Gryfic, a tym samym pobudzić²⁴ członków, aby występowali do rozwiązania i pracy indywidualnej, do niewychodzenia do pracy w pole. W ten sposób wrogowi udało się podważyć rozwój w 16 spółdzielniach produkcyjnych.

– Spółdzielnia produkcyjna III-go typu²⁵ Będzie pow. Górowo, czł. 18/4 czł. PZPR/ między innymi znalazły się wrogie elementy jak Szczerba służył w policji

²³ Pełniącym obowiązki szefa WUBP w Olsztynie był w tym czasie Franciszek Szlachcic (1920–1990) – gen. bryg. MO, członek PPR, później PZPR, szef PUBP w Olkuszu (1947–1948), z-ca szefa WUBP w Krakowie (1949–1950), p.o. szefa WUBP w Olsztynie (1950–1953), szef WUBP w Rzeszowie (1953–1954), kierownik WUdsBP w Stalinogrodzie (Katowice) (1955–1956), wiceminister (1962–1971) i minister spraw wewnętrznych (II–XII 1971), wicepremier (1974–1976), członek KC PZPR (1968–1975), członek Biura Politycznego KC (1971–1975), członek Rady Państwa (1972–1974), poseł na Sejm PRL VI kadencji. Sprawozdanie to, w zastępstwie Szlachcica, przygotował jego zastępca mjr Mikołaj Maszara, zob. przypis nr 33.

²⁴ Wyraz nadpisany ręcznie.

²⁵ Spółdzielnie produkcyjne funkcjonowały wówczas w oparciu o cztery rodzaje statutów: spółdzielnie typu I, typu Ib, typu II i typu III. Wyższy stopień spółdzielni oznaczał większy stopień usamodzielnienia ziemi, środków produkcji i podziału dochodów. Szerzej zob.: *Statuty spółdzielni produkcyjnych*, Warszawa 1951; R. Gross, op. cit., s. 240–246.

niemieckiej, sprzyjający UPA, przesiedleniec akcji „W” prowadząc wrogą propagandę antyludową i antyspółdzielczą, a także wykorzystując, że był nacisk administracyjny ze strony czynników powiatowych – spowodował, że członkowie nie chcą być w spółdzielni, czynią starania do rozwiązania [jej], nie wychodzą w pole do zbiorów. Tu także pomocne były czynniki klerykalne.

W tej chwili prowadzone jest dochodzenie przygotowując sprawę do realizacji w/w.

– Spółdzielnia produkcyjna typu II-go Lubomino pow. Lidzbark na skutek wrogiej propagandy antyspółdzielczej, a jednocześnie gloryfikującej²⁶ gospodarkę indywidualną jak za sanacji, zostało podważone poważnie jej istnienie. Członkowie zaczęli nie wychodzić do pracy przy zbiorach, a dążących do rozwiązania i pracy indywidualnej. W rozbijackiej robocie bierze tu udział niejaki Urban Adolf były urzędnik Ministerstwa Spraw Zagranicznych do 1939 r. /czł. spółdz./.

Niebezpieczna sytuacja na odcinku spółdzielń produkcyjnych tut. urząd spostrzegł i w tym kierunku poczynił przedsięwzięcia operacyjne. Odbyto odprawę z z-cami szefów PUBP i kierownikami referatów IV-tych PUBP²⁷, gdzie zanalizowano stan pracy w stosunku do wrogiej działalności. Tu ujawniły się poważne braki, jak w szeregu wypadkach nieposiadanie sieci²⁸ należytej w spółdzielni i wokół jej nie było²⁹ zabezpieczenia³⁰ i nie rozpracowywano wrogich elementów w spółdzielni i wokół spółdzielni. Z tychże przyczyn PUBP nie posiadało dostatecznych informacji o nastrojach w spółdzielniach, co za tym idzie, dowiadywało się wówczas, gdy spółdzielnie były już w krytycznym położeniu. Ważny również czynnik nie został dostatecznie rozpracowany, jak instytucje zaopatrujące spółdzielnie w towary i kredyty. Po zanalizowaniu postawiono zadanie usunięcia tych braków.

Analiza ta pomogła na poinformowaniu partii. W szeregu spółdzielni z 16 zagrożonych sytuacja została uzdrowiona, lub częściowe uzdrowienie pomoże pełnemu uzdrowieniu [poprzez] rozpracowanie elementów wrogich [i] ich usunięcie. Zaplanowano przekontrolowanie wykonania wytycznych.

Akcja skupu zboża przebiega pomyślnie, plan na miesiąc sprawozdawczy został wykonany z nadwyżką /114%/. Tu uwidoczniło³¹ się ciekawe zjawisko, że w tych powiatach gdzie w roku ubiegłym skup zboża szedł opornie /Pisz, Kętrzyn, Olsztyn/ obecnie przebiega lepiej aniżeli powiaty przodujące³².

²⁶ Wyraz nadpisany ręcznie.

²⁷ Referaty IV PUBP – ekonomiczne, zajmowały się m.in. zabezpieczeniem obiektów przemysłowych, zakładów rzemieślniczych, rolnictwa, w tym spółdzielni produkcyjnych i majątków państwowych.

²⁸ Chodzi o sieć agenturalną.

²⁹ W oryginale omyłkowo „niebito”.

³⁰ Wyraz dopisany ręcznie.

³¹ Wyraz dopisany ręcznie.

³² Dalsza część zdania nieczytelna.

Wrogie elementy starały się podważyć plan skupu zboża przez propagandę, że zboże idzie za granicę, a sprzedając [je] będziemy głodni, że nie należy przyjmować planu na gromadach, jednak to nie potrafiło zahamować przebiegu [skupu]. [...]

Z-ca Szefa Wojewódzkiego Urzędu
Bezpieczeństwa Publicznego
w Olsztynie
/–/ M a s z a r a M.³³ mjr

Źródło: AIPN Bi, sygn. 084/7, k. 63–73, maszynopis–oryginał

Dokument 5

28 września 1951 r., Protokół z posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Olsztynie (fragmenty)

P r o t o k ó ł Nr 44/51
z posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Olsztynie
odbytego w dniu 28 XI 1951 roku

Obecni członkowie Egzekutywy – ttow.: BENDEK³⁴, STACHURKA³⁵, PATEK³⁶, OPALIŃSKI³⁷, MEDYŃSKI³⁸, SASIN³⁹, BARTNIKOWSKI⁴⁰

³³ Mikołaj Maszara (ur. w 1919) – absolwent Szkoły Oficerów Bezpieczeństwa Publicznego w Kujbyszewie (1944), mjr UB, naczelnik Wydziału III WUBP w Olsztynie (1947–1950), z-ca szefa WUBP w Olsztynie (1950–1952).

³⁴ Bolesław Bendek (ur. 1907) – w l. 1933–1939 w PPS, od 1943 r. w PPR, a następnie w PZPR. I sekretarz KM w Sosnowcu (1948–1949), kierownik Wydziału Organizacyjnego w Katowicach (1949–1950), I sekretarz KW PZPR w Olsztynie (1950–1952), kierownik Wydziału Ogólnego w KC (1954–1971).

³⁵ Roman Stachurka – do 1945 r. w GL i AL, czł. PPR (od 1942 r.), później PZPR, sekretarz KW PZPR w Olsztynie ds. organizacyjnych (1951–1954), członek Egzekutywy KW PZPR w Olsztynie (1951–1954). Od 1954 r. sekretarz ds. organizacyjnych KW PZPR w Łodzi. W l. 1958–1965 sekretarz ds. rolnych KW PZPR w Lublinie, członek Egzekutywy KW PZPR w Lublinie (1958–1967). W latach 1947–1948 słuchacz Centralnej Szkoły Partyjnej w Warszawie, a w l. 1954–1958 Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR w Warszawie.

³⁶ Witold Patek – I sekretarz KP PZPR w Bartoszycach (1950), czł. KW PZPR w Olsztynie, (1950–1952), czł. Egzekutywy KW PZPR (1950–1952).

³⁷ Henryk Opaliński (ur. 1921) – czł. PPR od 1947 r., następnie w PZPR, kierownik Urzędu Informacji i Propagandy w Żyrardowie (1946–1947), czł. Plenum i czł. Egzekutywy KW PZPR w Olsztynie (1950–1952), sekretarz ekonomiczny KW PZPR w Olsztynie (1952), z-ca kierownika Wydziału Zagranicznego KC PZPR (1952–1956), attaché handlowy ambasady PRL w Bułgarii (1958–1961), doradca w Urzędzie Rady Ministrów (1962–1966).

³⁸ Wiaczesław Medyński (ur. 1917) – członek PPS (1945–1948), następnie PZPR, członek Plenum, Egzekutywy i II sekretarz KM PZPR Olsztyn (od 1948 r.), członek Plenum KW PZPR w Olsztynie (1950–1954), członek Egzekutywy KW PZPR w Olsztynie (1950–1953), kierownik Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Olsztynie (1953–1954), członek Rady Wojewódzkiej TRZZ w Olsztynie (od 1957 r.), członek WK FJN w Olsztynie, sekretarz PWRN w Olsztynie (1954–1971).

³⁹ Eugeniusz Sasin – I sekretarz KM PZPR w Olsztynie (1950–1952), czł. KW PZPR (1950–1953), czł. Egzekutywy KW PZPR w Olsztynie (1950–1953), w latach 1951–1953 szef Wydziału Rolnego KW PZPR.

⁴⁰ Aleksander Bartnikowski – czł. KW PPR w Olsztynie (1946–1948), czł. KW PZPR w Olsztynie (1949–1954), czł. Egzekutywy KW PZPR w Olsztynie (1949–1953).

Obecni na Egzekutywie: ttow.: GUTKOWSKI⁴¹, KUC⁴², MASZARA⁴³, WOJAKIEWICZ⁴⁴, BARTNIKOWSKI⁴⁵, MALEWSKI⁴⁶, WYSZYŃSKI⁴⁷, DUSZYŃSKI⁴⁸, SZCZERSKI⁴⁹, WRZESZCZ⁵⁰

[...]

Porządek dzienny

1/ Praca KP PZPR Szczytno z kandydatami – ref. tow. MACHEL⁵¹ – I sekretarz KP
2/ Informacja odnośnie siewów, wykopek, skupu zboża, skupu żywca i kontraktacji trzody chlewnej – ref. tow. SZCZERSKI – instr. Wydz. Rolnego KW

3/ Zapoznanie z uchwałą Sekretariatu KC w sprawie KP PZPR w Drawsku – ref. tow. STACHURKA – sekretarz organizacyjny KW

4/ Sprawy personalne – ref. tow. DUSZYŃSKI – Z-ca Kier. Wydz. Kadr KW
Posiedzenie rozpoczęło o godz. 13-tej – zakończono o godz. 20.30.

[...]

Tow. S T A C H U R K A – zapoznał Egzekutywę KW z uchwałą Sekretariatu KC PZPR w sprawie KP PZPR w Drawsku, po czym podkreślił, że KP w Drawsku zaistniały podobne wypadki jak w Gryficach, lecz były tendencje zatajania.

Należy podkreślić, że przy przenoszeniu uchwały KC w sprawie Gryfic Plenum KW i KP wykryły wypadki łamania linii partii i praworządności. KP do tej sprawy podeszły krytycznie, lecz w toku dalszej pracy wychodziły fakty łamania linii partii i praworządności, do których to nasze organa często niewłaściwie się ustosunkowały.

W związku z uchwałą KC w sprawie Gryfic nastąpiło niezrozumienie naszej polityki w stosunku do chłopstwa przez część naszego aparatu, co wróg wykorzystał szerząc propagandę na wsi. Na to myśmy w porę zareagowali.

⁴¹ Tadeusz Gutkowski – czł. KW PZPR w Olsztynie (1954–1955).

⁴² Julian Józef Kuc (ur. 1912) – kier. Wydziału Organizacyjnego KW PPR w Olsztynie (1945–1947), czł. KW PZPR (1948–1953), czł. Egzekutywy KW PZPR (1948–1950), kier. WKPP (1952).

⁴³ Zob. przypis nr 33.

⁴⁴ Zbigniew Wojakiewicz – czł. KW PZPR w Olsztynie (1951–1953), czł. Egzekutywy KW PZPR (1951–1953), redaktor naczelny „Głosu Olsztyńskiego” (1951–1953).

⁴⁵ Witold Bartnikowski – z-ca kierownika Wydziału Propagandy KW PZPR w Olsztynie.

⁴⁶ Juliusz Malewski (1899–1981) – członek PPS, następnie PZPR, działacz narodowy na Warmii i Mazurach, członek Związku Polaków w Niemczech. Podczas wojny więziony w obozach koncentracyjnych: Sachsenhausen i Dachau. Zastępca (1950–1952), a następnie przewodniczący (1952–1956) PWRN w Olsztynie. Członek Plenum KW PZPR (1950–1956 i 1959–1981), członek Egzekutywy KW (1952–1956 i 1959–1971). Przewodniczący Wojewódzkiego Komitetu FJN w Olsztynie. Poseł na Sejm PRL I, III, IV i V kadencji.

⁴⁷ Bolesław Wyszyński – czł. KW PZPR (1951–1956), komendant KW KZMP w Olsztynie.

⁴⁸ Zygmunt Duszyński – I sekretarz KP PZPR w Iławie (1949–1951), czł. KW PZPR w Olsztynie (1951–1954), czł. Egzekutywy KW PZPR (1950–1954).

⁴⁹ Franciszek Szczerski – instruktor Wydziału Rolnego KW PZPR (1951), p.o. kier. Wydziału Rolnego KW PZPR w Olsztynie (1952).

⁵⁰ Helena Wrzeszcz – instr. Wydziału Propagandy KW PZPR w Olsztynie.

⁵¹ Marian Machel (ur. 1922) – w 1946 r. wstąpił do PPS, od 1948 r. w PZPR, I sekretarz KP PZPR w Mrągowie (VI–IX 1951 r.), później I sekretarz KP PZPR w Szczytnie (od IX 1951–1953).

Uchwała Sekretariatu KC w sprawie KP w Drawsku stwierdza, że kluczem, który pozwolił na zaistnienie takowych faktów był KW [PZPR] w Koszalinie, gdyż nie reagował na sygnały łamania linii partii, ale tuszował je, nie pracował kolektywnie.

Tow. G U T O W S K I – na podstawie bytności na 2 sp-niach produkcyjnych w pow. Morąg stwierdza, że przy zakładaniu tychże był stosowany przymus, a KP [PZPR] w Morągu analizując pracę spółdzielni nie wnika głęboko w źródła braków.

W związku z tym należy przeanalizować kilka spółdzielń na terenie tego powiatu i wy badać źródła braków oraz na jakich podstawach były one budowane.

Tow. W Y S Z Y Ń S K I – po uchwale gryfickiej w naszym aparacie nastąpiło pewne załamanie i w dalszym ciągu milicjanci nie zawsze reagują na łamanie praworządności, a przede wszystkim częste wypadki występują na terenie pow. Morąg, gdzie są objawy złej pracy aparatu bezpieczeństwa, MO i partyjnego.

Tow. B E N D E K⁵² – z uchwały Sekretariatu KC w sprawie KP w Drawsku wynika, że tam nastąpiło zatracenie czujności, tak przez aparat partyjny, jak UB, czy MO. Poza tym z uchwały wynika, że KC nie będzie tolerował łamania linii partii, a będzie wyciągał daleko idące konsekwencje.

Uchwała ta nakazuje nam wzmocnienie naszej czujności i kontroli wykonywania uchwał, nakazuje, żeby sygnały z Morąga były przeanalizowane i sprawdzone.

P o s t a n o w i o n o :

1/ Powołać Komisję z ramienia Egzekutywy w składzie: ttow.: Kuca, Bartnikowskiego, Szczerskiego, która przeanalizuje sp-nie produkcyjne. Komisja zwróci uwagę na fakty wypaczeń przy zakładaniu spółdzielń i opracuje wnioski zmierzające do uzdrowienia istniejącej sytuacji. Termin wykonania 12 X [19]51.

Źródło: APO, KW PZPR, sygn. 1141/272, k. 110–122, maszynopis–kopia

Dokument 6

30 września 1951 r., *Protokół z poszerzonego Plenum Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Olsztynie (fragmenty)*

P r o t o k ó ł

z poszerzonego Plenum Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Olsztynie odbytego w dniu 30 września 1951 r.

⁵² Zob. przypis nr 34.

O b e c n y c h: członków Komitetu Wojewódzkiego – 42, z-ców członków Kom. Wojewódzkiego – 6, zaproszonych gości – 105, w tym: sekretarzy KP – 15, przedstawicieli ZW ZMP – 3, WSR – 3, POM⁵³ – 10, PWRN – 4, KW MO – 2, WUBP – 3, wojska – 2, Prokuratury Wojewódzkiej – 1, CRS – 2, NIK – 1, instruktorów i kier. wydz. KW – 39, dyrektorów placówek gastronomicznych – 17.

Z ramienia Komitetu Centralnego partii obecny był tow. Gordon⁵⁴ – kierownik Wydziału Komunikacyjnego.

P o r z ą d e k d z i e n n y

Referat „O pracy partyjno-politycznej aparatu partyjnego – tow. B e n d e k⁵⁵
I sekretarz KW.

Sprawy organizacyjne – tow. Stachurka⁵⁶ – sekretarz organizacyjny KW.

Posiedzenie rozpoczęło o godz. 10-tej – zakończono o godz. 23.35

Tow. S t a c h u r k a – po zagajeniu posiedzenia oddał głos tow. Bendkowi I sekretarzowi KW, celem wygłoszenia referatu odnośnie pracy partyjno-politycznej /zał. 1/⁵⁷.

W dyskusji zabrali głos:

Tow. Z a r e m b a⁵⁸: I sekretarz KP Kętrzyn – omówił pracę z kadrą instruktorską oraz z K[omitetami] Gminnymi, podkreślając, że KP długo szukał stylu pracy. [...]

Zmiana stylu pracy z instruktorami przyniosła pokaźne wyniki np. dawniej w spółdz. produkcyjnych chłopie nie chcieli w ogóle z instruktorami rozmawiać, a obecnie instruktor K. Powiatowego cieszy się autorytetem wśród spółdzielców, gdyż potrafi pomagać POP w rozwiązywaniu problemów gospodarczych i organizacyjnych. Jako przykład tego może świadczyć fakt, że kiedy w jednej ze spółdz. produkcyjnych zdarzył się wypadek pijaństwa i pobicia oraz zarysował się podział wśród członków na dwa obozy, instruktor Kom. Powiatowego braki te pomógł usunąć, doprowadzając spółdzielców do zgody. [...]

W związku z trudnościami na rynku mięsnym mieliśmy różnego rodzaju przejawy wrogiej propagandy. Tam gdzie w porę ustawiono właściwie agitatorów wróg miał mniejsze pole do działania. Szczególnie wroga propaganda prowadzona była na

⁵³ Zob. przypis nr 16.

⁵⁴ Julian Gordon – kierownik Wydziału Komunikacyjnego KC PZPR, wykładowca w Szkole Partyjnej przy KC PZPR.

⁵⁵ Zob. przypis nr 34.

⁵⁶ Zob. przypis nr 35.

⁵⁷ Załącznika brak.

⁵⁸ Ludwik Zaremba – I sekretarz KP PZPR w Lidzbarku Warmińskim (1949–1950), I sekretarz KP PZPR w Kętrzynie (1950–1952), I sekretarz KP PZPR w Pasłęku (1955–1956), czł. KW PZPR w Olsztynie (1951–1953 i 1954–1956).

terenie wsi, na skutek której chłopci młócili zboże, a nie oddawali do punktu skupu, gdyż kułacy agitowali, że „zboże to idzie do Zw. Radzieckiego”. Kom. Powiatowy tą wrogą propagandę zwalczał, kiedy skup zboża został zahamowany. Kom. Powiatowy przeanalizował to zjawisko i wytoczył odpowiednią linię działania dla organizacji partyjnej, co poważnie przyczyniło się do zlikwidowania rozsiewanej plotki i skup zboża uległ poprawie. [...]

Odnosnie podziału jaki zaistniał w spółdz. produkcyjnej tow. Zaremba wyjaśnił, że utworzyły się tam dwie grupy ludzi, z których jedna chciała pracować, a druga nie i tylko na skutek bytności przez dwa dni instruktora Kom. Powiatowego sytuacja uległa zmianie i doprowadzono do zgody w spółdzielni.

Tow. Baranowski⁵⁹ – sekretarz KP Morąg – ażeby zrozumieć sytuację w spółdz. produkcyjnych na naszym powiecie należy cofnąć się wstecz i omówić ich powstawanie.

Na terenie naszego powiatu jest 7 spółdz. produkcyjnych, z których 3 pracują dobrze. Pozostałe spółdzielnie nie mają przed sobą jasnej perspektywy rozwoju. Po przeanalizowaniu sytuacji na spółdz. produkcyjnych okazało się, że tam gdzie nie było wielkiego nacisku przy zakładaniu spółdzielń, gdzie brano pod uwagę warunki i możliwości oraz chęć chłopów do wstąpienia spółdz. produkcyjne rozwijają się dobrze, tj. w Zdrężku, Piaskach, Karnele oraz Pozortach. W pozostałych spółdzielniach, gdzie był wywierany nacisk na chłopów praca jest trudna, np. w spółdz. produkcyjnej w Leśnicy przy zakładaniu oparto się na przymusie fizycznym i zastraszaniu, nie brano pod uwagę warunków i możliwości założenia spółdz. produkcyjnych, zapisywano kaleki i nie rolników, tak że spośród 17-tu, którzy weszli do spółdz. produkcyjnej tylko 3-ch było rolnikami. Nie zwrócono uwagi na to, że tow. Głuszczak, z którego członków rodziny składała się prawie cała POP, był nierobem i pasożytem. Przy rejestracji spółdzielni nie posłuchano głosów większości, aby założyć I-szy typ, a nie II-gi⁶⁰. Kom. Powiatowy w tym wypadku posłuchał Głuszczaka, na skutek czego odeszło 7-iu członków. Większa część członków tej spółdzielni to koszykarze⁶¹. Przy zakładaniu spółdzielni obiecywano stworzyć im warunki dla koszykarstwa. Mimo dużego wkładu dniówek społecznych⁶² nie pozostaje w tej spółdzielni ani grosza na dniówki obrachunkowe⁶³.

⁵⁹ Zob. przypis nr 15.

⁶⁰ Zob. przypis nr 25.

⁶¹ Tu Baranowskiemu prawdopodobnie chodzi o osoby, które chciały przede wszystkim czerpać zyski z koszykarstwa, czyli wyplatania koszy, przy minimalnym wkładzie pracy własnej na rzecz spółdzielni.

⁶² Praca społeczna w spółdzielni przedstawiciele zakładów produkcyjnych z miast i pracowników różnych urzędów i instytucji.

⁶³ Dniówki obrachunkowe – dniówki pracy spółdzielców na rzecz spółdzielni. Ich obliczanie budziło wiele kontrowersji. Do 1951 r. spółdzielcy dysponowali jedynie niedoskonałymi „Wytycznymi dla ułożenia tabeli przeliczenia pracy na dniówki obrachunkowe”. Bardziej szczegółowe zasady obliczania dniówek – „Wzorcowe normy pracy i zasad zaliczania dniówek obrachunkowych w spółdzielniach produkcyjnych”, opracował Instytut Ekonomiki Rolnej dopiero w latach

Jeszcze mniej liczono się z głosem większości w Jarondowie⁶⁴. Prawdopodobnie nękaną i straszono chłopów, że o ile nie wstąpią do spółdzielni zostaną wysłani na białe niedźwiedzie. Na skutek przymusu 2/3 chłopów pozostało poza spółdzielnią. Odepchnięto 37 chętnych do wstąpienia do I-go typu, a założono II-gi typ. Po przeanalizowaniu teje spółdzielni postanowiono, ażeby przeszła ona po usunięciu kilku członków na typ I-szy.

W myśl instrukcji KC⁶⁵ spółdz. produkcyjną w Leśnicy należałoby rozwiązać, lecz to nie rozwiązuje zagadnienia, gdyż po uregulowaniu długów nie zostałyby nic dla członków, a powiat zyskałby jedynie kilka trupów gospodarczych. Obecnie zostanie założony w Leśnicy Zespół Uprawowy⁶⁶.

Na terenie naszego powiatu część chłopów w ostatnim okresie poważnie zaktywizowała się. Duży wpływ na zaktywizowanie się chłopów wywarła uchwała KC w sprawie Gryfic. Przestali bać się kacykostwa niektórych sekretarzy POP i KG i przeciwstawiają się niesłusznym posunięciom. Chłopi dyskutują nad artykułami z gazet, pokątnie czytają i dyskutują nad statutami spółdz. produkcyjnych. Krytykują POP i rady narodowe. Mają wiarę w dobre załatwienie skarg i zażaleń przez naszą partię i często piszą listy do prezydenta RP Bolesława Bieruta. Ostatnio chłopi z Jonkowa zdemaskowali klikę POP i zmanifestowali to odstawą planowego skupu zboża.

Kom. Powiatowy w Morażu za mało był wrażliwy na głosy z terenu, na głosy mas bezpartyjnych. Za słaba była kontrola, zbyt małą uwagę kładziono na pracę POP, na kacykostwo, za mało szkoliliśmy się, niezbyt mocno staliśmy na straży praworządności, za mało wciągano biednego, małorolnego i średniorolnego chłopca do naszej partii.

Chłopi w pow. morąskim są słabo związani z ziemią, na skutek czego chłop gospodarzy źle, niszczy budynki, a nasza ślamazarność dopuszcza do tego, że chłop wykorzystuje i gospodarstwo, a gdy się ono wali dostaje inne. Poza tym wieś nie poczuwa się do płacenia podatków⁶⁷, jest pod tym względem słabo uświadomiona, takie same trudności są ze skupem zboża.

1951–1952. Uwzględniały one 486 rodzajów prac a także różnicowały niektóre normy w zależności od ich efektów. Dotyczyło to przede wszystkim zespołowej hodowli. W 1955 r. zostały one rozszerzone, zob. *Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w Polsce Ludowej*, Warszawa 1988, s. 226–227; J. Frąk, *Osiągnięcia i doświadczenia spółdzielczości produkcyjnej na odcinku organizacji pracy i opłaty za pracę*, Materiały i Przyczynki IER, 1956, z. 7, s. 3–11; D. Jarosz, op. cit., s. 133.

⁶⁴ Prawdopodobny błąd w zapisie. Być może chodzi o Jarnołtowo w gminie Małdyty.

⁶⁵ AAN, KC PZPR, *Instrukcja KC PZPR w sprawie bieżących zadań organizacji partyjnych na odcinku umocnienia spółdzielni produkcyjnych i rozwiązania spółdzielni niezdolnych do życia*, sierpień 1951 r., sygn. 237/XII–4, k. 107–109v.

⁶⁶ Zespoły uprawowe – zbiorowe formy uprawy ziemi, najczęściej odlogów, mające zachęcać chłopów do kolektywnej pracy. Obok nich tworzone także zespoły hodowlane. W myśl ówczesnych władz rolnych formy te miały być pierwszym krokiem w kierunku kolektywizacji. Szerzej zob. R. Gross, *Proste formy kooperacji rolnej jako ukryte metody kolektywizacji wsi na Warmii i Mazurach w latach 1948–1956*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2020, nr 1, s. 82–97.

⁶⁷ Obciążenia ekonomiczne nałożone na gospodarstwa chłopskie miały stać się jednym z głównych narzędzi kolektywizacji wsi. Bardzo wysoki podatek gruntowy, a także składki na Społeczny Fundusz Oszczędnościowy – fundusz B (rolnictwo; SFOR), z bardzo wysoką progresją opłat i składek, uderzały głównie w gospodarstwa większe powierzchniowo. Na Warmii i Mazurach, gdzie w strukturze rolnej dość duży odsetek stanowiły gospodarstwa przekraczające 10 ha powierzchni użytków rolnych, były one bardzo uciążliwe, nierzadko rujnujące. Szerzej zob. R. Gross, *Obciążenia gospodarstw chłopskich na Warmii i Mazurach w latach 1948–1956*, „Echa Przeszłości” 2015, t. XVI, s. 195–221.

Poważną winę za ten stan ponoszą rady narodowe, które źle pracują i boją się uświadomić chłopą. Poza tym twierdzą, że na terenie powiatu brak jest aktywistów, a województwo zabiera najlepsze kadry. [...]

Uchwałę KC w sprawie Gryfic przeniesiono na wszystkie nasze POP. Gdyby przeanalizować w świetle uchwały gryfickiej naszą pracę, to tylko 20% obecnych na sali konferencyjnej byłoby bez winy. Myśmy wszyscy robili poważne przegięcia. [...]

Tow. B i d z i ń s k i⁶⁸ – I sekretarz KP Bartoszyce – omówił zagadnienie pracy Kom. Gminnych [PZPR] i POP w spół. produkcyjnych, a następnie o pomocy Kom. Powiatowego oraz pracy KP z instruktorami [...].

Członkowie Kom. Gminnych [PZPR] odpowiedzialni za pracę w spółdzielniach nie docierali do nich systematycznie, stąd też wynikły niedociągnięcia i braki w spółdzielni Michałowo i Rykawy. POP nie umiały zmobilizować członków spółdzielni do wykonania zadań produkcyjnych wskutek czego zaistniały poważne trudności w sprzędzie zbóż oraz w akcji przygotowawczej do siewów jesiennych.

Kom. Powiatowy o złej pracy Kom. Gminnych dowiedział się za późno, bo wtedy, gdy brak pracy politycznej poważnie zaciążył na spółdz. produkcyjnych. Kom. Powiatowy mało udzielał pomocy dla Kom. Gminnych, które nie mając wytycznych nie zawsze dawały sobie radę z pracą w spółdz. produkcyjnych. Na skutek tego stanu rzeczy nawet niektórzy członkowie partii, jak np. w Michałowie sekretarz POP, zaczęli prowadzić w spół. produkcyjnych destrukcyjną robotę, nie wychodzili do pracy, a pracowali w PGR-ach, co wywierało zły wpływ na innych. [...]

Tow. G o r d o n⁶⁹ – Kierownik Wydz. Komunikacyjnego KC – mimo szeregu słusznych uwag w dyskusji nie wyczuwa się jeszcze by aktyw woj. olsztyńskiego czuł z całą powagą sytuację polityczną w kraju, którą w ostatnim czasie przeżywalismy i wynikających stąd zadań dla org. partyjnych. Tylko zrozumienie ich pozwoli należycie wyciągnąć wnioski.

Podstawowym źródłem trudności to sprzeczności między szybkim rozwojem przemysłu, a zacofaną jeszcze gospodarką rolną, która nie nadąża za rozmachem budownictwa przemysłowego.

Te trudności będą istniały tak długo, dopóki nie wprowadzimy gospodarki zespołowej na wsi, na co trzeba dużo czasu by cierpliwie, lecz nieugięcie, przekonywać chłopów o słuszności gospodarki kolektywnej i korzyściach jakie płyną z niej dla chłopą. Wszelkie kroki przymusu mogą przynieść jedynie szkodę naszej partii, mogą poderwać sojusz robotniczo-chłopski, który jest podstawą naszego ustroju.

⁶⁸ Seweryn Bidziński (ur. 1924) – od 1948 r. czł. PZPR, I sekretarz KP PZPR w Bartoszycach (1950–1952), Iławie (1953–1960), Kętrzynie (1963–1971), czł. KW PZPR Olsztyn (1965–1976), czł. Egzekutywy KW PZPR (1971–1976), sekretarz KW PZPR w Olsztynie (1975–1976).

⁶⁹ Zob. przypis nr 54.

Te trudności przezwyciężymy, gdyż mamy na to warunki, gdyż Państwo Ludowe pomaga chłopom mało i średniorolnym w celu podniesienia produkcji rolnej. [...]

Tow. Nowek⁷⁰ – I sekretarz KP z Pasłęka – mówi o pracy w spółdz. produkcyjnych na własnym terenie. Nie zgadza się jednak z wypowiedziami tow. Baranowskiego, jakoby wszędzie spół. produkcyjne były budowane przy pomocy nacisku i przymusu. Omawiając pracę KP [PZPR] w Pasłęku nad założeniem 7 spół. produkcyjnych podkreśla, że początkowo praca nad nimi była prowadzona przez cały aktyw Kom. Powiatowego. Systematycznie obsługiwaliśmy zebrania POP i na miejscu reagowaliśmy na wszelkie braki zaistniałe w spółdzielniach. W późniejszym okresie praca jednak osłabła. Wówczas postawiliśmy odpowiedzialność członków egzekutywy za stan w spółdz. produkcyjnych, którzy jednak nie całkowicie wywiązywali się ze swych zadań. I tak np. o ile na początku żniw praca spółdzielców była dobra, to przy końcu zdarzały się wypadki nie wychodzenia członków spółdzielni do pracy.

Kom. Powiatowy nie zauważył także łamania obowiązków statutowych spółdz. produkcyjnych, niektórzy członkowie wycofywali swój wkład. Dopiero dzięki pomocy K. Centralnego i Kom. Wojewódzkiego okazało się, że źródła braków w pracy spółdzielni tkwią w słabej opiece ze strony KP, przez co samo sąd koleżeńskie spółdzielni nie wyciągał wniosków w stosunku do łamiących statut spółdzielni. Zarządy tych spółdzielń zostały zreorganizowane i w tej chwili sytuacja spółdz. produkc. w Rychlikach i Kroniewie polepsza się. Spółdzielcy podjęli zobowiązanie, że do 3 października zakończą siewy jesienne.

Następnie tow. Nowek wskazał na zwolnienie tempa pracy nad spółdz. produkcyjnymi przez KP⁷¹, co zostało wykorzystane przez wroga. I obecnie kobiety mówią „spółdzielnie się nie będą organizować, bo zebrania się nie odbywają na gromadach” i żądają one rozwiązań spółdz. produkcyjnych. Na skutek zebrań w gromadach sytuacja zmienia się. W celu wzmocnienia pracy politycznej KP wytypował opiekunów po linii gospodarczej i aktywistów partyjnych po linii politycznej oraz w jednej ze spółdzielń zmuszeni będą zwolnić szereg członków za prowadzenie złej roboty.

Tow. Masewicz⁷² – Przedstawiciel Wojew. Prokuratury – [...] zdarzają się często wypadki wycofywania samowolnie przez członków spółdz. produkcyjnych

⁷⁰ Roman Nowek – I sekretarz KP PZPR w Górowie Iławeckim (1948–1950), I sekretarz KP PZPR w Pasłęku (1950–1952), czł. KW PZPR (1950–1953).

⁷¹ Był to efekt przyjęcia przez Biuro Polityczne KC PZPR tzw. uchwały gryfickiej.

⁷² Wacław Masewicz – prawnik, absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, czł. ZPP, czł. PPR. Od 1946 r. w Delegaturze Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Olsztynie, po 1950 r. przeniesiony do Prokuratury Wojewódzkiej w Olsztynie na stanowisko p.o. Prokuratora Wojewódzkiego. Później został dyrektorem Biura Kadr w Prokuraturze Generalnej w Warszawie, a następnie, na krótko, Prokuratorem Wojewódzkim w Gdańsku, zob. R. Tomkiewicz, *Olsztyńska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954*, Olsztyn 1995, s. 82.

swoich wkładów. Takie postępowanie prowadzi do dezorganizacji pracy. Przeciw temu są jednak środki zaradcze. Musi być szeroko prowadzona praca profilaktyczna i polityczna, a o ile one okażą się niedobre, wówczas należy odwołać się do Prokuratury, która wyciągnie odpowiednie wnioski. [...]

Tow. K o z a r z e w s k i⁷³ – Przewodniczący PPRN w Lidzbarku stwierdza, że na terenie tegoż powiatu nie jest dobrze, gdyż są poważne braki w skupie zboża, kontraktacji oraz budowie spółdz. produkcyjnych.

Przyczyny tego stanu rzeczy leżą nie w braku gotówki, nie w braku zboża przez chłopa i nie wierzy w to, że chłopci nie mają zboża czym młócić. Przyczyny leżą w tym, że partia nasza pracuje z za biurka, że nastąpiło samouśpienie w partii, które przyczyniło się do wytworzenia takiej, a nie innej sytuacji. Plan skupu zboża nie jest duży i można go wykonać, tym bardziej, że mamy do pomocy CUSZ⁷⁴, jednakże wielka ilość podań odwołujących wpływa od chłopów. Podania te w większości wypadków zostały odrzucone, gdyż brak było odpowiednich motywów.

Dalej stwierdza tow. Kozarzewski, że wróg wykorzystuje nasze uśpienie. Spółdz. produkcyjne na wiosnę przystąpiły dobrze do pracy zasiewając wszystko wg planu. Zdawało się nam, że nie trzeba pracy i myśmy się tym zadowolili, nie pracowaliśmy systematycznie w spółdz. produkcyjnych, co spowodowało rozłożenie się pracy w spółdz. produkcyjnych, tym bardziej, że wróg ani na chwilę nie zasnął i zawsze prowadził swoją wrogą robotę. Partia nasza zatraciła czujność, nie wiedziała o tym, że kler zrobił wycieczkę do Częstochowy zabierając na nią 150 osób, a między innymi i członków partii pracujących w Gm. Radzie Narodowej. Poza tym urządzono różne misje na gminach bez zezwolenia miejscowych czynników, na które odciąga się chłopów od pracy.

Bardzo często na terenie naszych spółdzielni występuje łamanie dyscypliny i statutu przez członków spółdzielni. Członkowie ci wyjeżdżają do innych miast, gdzie otrzymują pracę, a my otrzymujemy pisma polecające, ażeby zwolnić takiego, czy innego ze spółdz. produkcyjnej.

Nawiązując do referatu tow. Bendka I sekretarza KW podkreśla, że jeszcze dzisiaj mamy w partii andersowców i AK-owców, którzy nie mogą pracować razem z nami, a ponieważ oni są w naszych szeregach, z tego powodu napotykałyśmy na opór w przeprowadzanych akcjach. [...]

⁷³ Walerian Kozarzewski (ur. 1892) – czł. PPR od 1942 r., następnie w PZPR, starosta lidzbarski (1949–1950), przewodniczący PPRN w Lidzbarku Warmińskim (1950–1952), czł. KW PZPR w Olsztynie (1950–1953).

⁷⁴ CUSZ powołano w 1949 r. Przejął on od Ministerstwa Oświaty obowiązki w zakresie prowadzenia szkolnictwa zawodowego. W protokole być może popełniono błąd i powinno być: CUSiK – Centralny Urząd Skupu i Kontraktacji, który utworzono na podstawie ustawy z 25 V 1951 r. Do zadań urzędu należało: planowanie, organizowanie i nadzorowanie kontraktacji, skupu i dostawy zbóż, roślin strączkowych, ziemniaków konsumpcyjnych, pasz i zwierząt rzeźnych, ustalanie norm, koordynowanie i nadzorowanie działalności podległych przedsiębiorstw, współdziałanie z zainteresowanymi resortami i CRS „Sch”. CUSiK istniał do 1953 r., zakres jego działalności przejęło Ministerstwo Skupu.

Dyskusje podsumował:

Tow. B e n d e k – I sekretarz KW – w podsumowaniu pragnę zwrócić uwagę towarzyszy na cztery zagadnienia, na które będziemy specjalnie zwracać uwagę, aż do skutku. Niemniej jednak zastanowię się nad niektórymi wystąpieniami w dyskusji.

Trzeba powiedzieć, że tow. Baranowski⁷⁵ tak określił teren, jak go widzi własnymi oczyma i podał przykłady, że wzmożenie roboty politycznej daje pozytywne rezultaty, przełamuje ludność. [...]

O ile dziś tow. Baranowski wysuwa sprawę dewastacji części gospodarstw na terenie pow. Morań to ma to również swoje źródła, które tkwią przede wszystkim we wrogiej propagandzie, która z naszej strony nie napotyka na odpór na atak, na ofensywę. Stąd też wroga plotka napotyka na pochwyty wśród chłopów i chłopcy nie wierzą w trwałość naszego ustroju.

Stąd też wniosek dla całego terenu to umocnienie roboty politycznej z aparatem partyjnym i masami bezpartyjnymi.

Nie wszyscy towarzysze zrozumieli instrukcję KC w sprawie umocnienia spółdzielni produkcyjnych⁷⁶, gdyż tow. Baranowski mówi o przymusie stosowanym przy zakładaniu spółdz. produkcyjnych, a tow. Nowek mówi, że wszystkie spółdzielnie były budowane nie na przymusie.

Należy zaznaczyć, że w budowaniu spółdz. produkcyjnych były nieraz poważne wypaczenia przez nasze org. partyjne, lecz nie można powiedzieć, że wszystkie spółdzielnie były założone na takich podstawach.

Uchwała BP KC z m-ca grudnia⁷⁷ ustawiła naszą organizację do dalszej przebudowy wsi i wskazała, że łamanie praworządności będzie karane, że budowa musi być na bazie głębokiej długiej pracy uświadamiającej.

Dalej tow. Bendek mówi o dobrych i silnie umocnionych spółdz. produkcyjnych, które na pewno nie zostały założone pod przymusem. Przede wszystkim idziemy obecnie na odpowiednie umocnienie już istniejących spółdzielni, gdyż te poważnie mogą przyczynić się do powstania innych spółdzielni.

Po uchwale gryfickiej wyciągnięto szereg faktów, że na różnych odcinkach naszego życia były fakty łamania praworządności, za co nasza org. partyjna wyciągnęła należyte wnioski w stosunku do tych, którzy ją łamali. Jednakże uchwała ta, stwierdza tow. Bendek, nie została przez wszystkich należycie zrozumiana, tak przez Kom. Pow., jak i przez tow. Baranowskiego, gdyż fakty używania przymusu

⁷⁵ Zob. przypis nr 15.

⁷⁶ AAN, KC PZPR, *Instrukcja KC PZPR w sprawie bieżących zadań organizacji partyjnych na odcinku umocnienia spółdzielni produkcyjnych i rozwiązania spółdzielni niezdolnych do życia*, sierpień 1951 r., sygn. 237/XII-4, k. 107-109v.

⁷⁷ Zob. *Uchwała BP KC PZPR o zadaniach partii w dziedzinie rozwoju ruchu spółdzielczości produkcyjnej i wzmożenia politycznego, gospodarczego i organizacyjnego oddziaływania POM* [grudzień 1950 r.], w: *O budownictwie partyjnym. Uchwały KC PZPR 1949-1953*, Warszawa 1954, s. 154-155.

fizycznego przy zakładaniu spół. produkcyjnych na terenie pow. Morąg wychodzą dopiero obecnie. W związku z tym, że w/w sprawa jest znana Egzekutywie KW, na ostatnim posiedzeniu Egzekutywy KW powołano komisję, która pomoże wyciągnąć braki i nastawić Kom. Powiatowy do właściwej pracy rozbudowy spół. produkcyjnych⁷⁸. Niezależnie od tego należy na wszystkich KP [Komitetach Powiatowych PZPR – R.G.] przeanalizować sytuację na spółdz. produkcyjnych i dać taką pomoc, jaka jest konieczna i dla nas nie może być sytuacji bez wyjścia, wszystkie trudności musimy pokonać.

Nawiązując do wypowiedzi tow. Noweka tow. Bendek stwierdza, że tow. Nowek trafił w sedno rzeczy, że nasze odizolowanie się od wsi sprawiło, że kobieta mówiła, że nie będzie już więcej spółdz. produkcyjnych, gdyż nie robią zebrań. Prawdą jest, że odbywanie zebrań to nie jest jeszcze wszystko, ale kobieta w ten sposób zrozumiała naszą robotę. Należy stwierdzić, że nasza linia partii nie zmieniła się lecz my nie robiliśmy nic po linii rozbudowy spółdz. produkcyjnych. Zgodnie z instrukcją KC⁷⁹ mobilizujemy się do wyciągnięcia na odpowiedni poziom pracy spółdz. produkcyjne. Wykonując uchwałę KC w gospodarczym i politycznym umocnieniu spółdz. produkcyjnych i dalszej rozbudowie powinna nas cechować bolszewicka taktyka wzmocnienia działalności, kiedy wróg stara się nam przeszkodzić, musimy wzmóc naszą robotę, aby przez to uodpornić masę na wrogą propagandę. Stosowanie tej zasady pomoże KP we właściwym prowadzeniu roboty politycznej. [...]

Poza tym należy wzmocnić czujność na wszystkich szczeblach i odcinkach, a przede wszystkim w naszych szeregach partyjnych. Nie można jednak doprowadzić do czystki jako akcji, ale wrogie elementy należy usunąć. Wzmocnienie czujności to przede wszystkim zabezpieczenie naszej partii przed dywersją wroga zewnętrznego i wewnętrznego. Ważną rzeczą jest jeszcze to, ażeby każdy z członków partii zdał sobie sprawę z odpowiedzialności, jaka ciąży na nim w uświadamianiu mas, że tylko droga industrializacji może poprawić nasz byt i z tej obranej drogi nie może zejść, gdyż poddalibyśmy się w ręce wroga, nie możemy zrzec się budowy socjalizmu za 20 dkg kielbasy. Trudności będziemy mieli poważne, ale z drogi nie zejdziemy i o tym musi wiedzieć klasa robotnicza, cały naród, każdy członek naszej partii. Musimy obserwować sytuację międzynarodową, jeszcze z większą zawziętością mobilizować masy do wykonania zadań, bo tylko wykonanie zadań gwarantuje pokój i podniesienie stopy życiowej całego narodu.

Te zadania jesteśmy zdolni wykonać, ale trzeba żebyśmy sami uwierzyli w to co robimy i tym przekonaniem i wiarą zarazili cały nasz polski naród.

⁷⁸ Zob. Dokument nr 5.

⁷⁹ Zob. przypis nr 76.

O ile te zadania wykonamy, walkę wygramy. [...]

Protokołowała:

/SZCZESNA Zofia/

Przewodniczył:

Sekretarz Organizacyjny KW PZPR

(nieczytelny podpis)

/STACHURKA Roman⁸⁰/

Źródło: APO, KW PZPR, sygn. 1141/87, k. 250–278, maszynopis–oryginał

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

– Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, sygn. 237/XII–4.

Archiwum Państwowe w Olsztynie

– Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Olsztynie, sygn. 1141: 87, 270.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku

– Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie, sygn. 084:7.

Źródła drukowane

Kozłowski Kazimierz, *Materiały archiwalne do „wydarzeń gryfickich” z 1951 r.*, Szczecin 1992.

– *Źródła do dziejów kolektywizacji rolnictwa w powiatach Drawsko i Białogard (1950–1951)*, Szczecin 1992.

O budownictwie partyjnym. Uchwały Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 1949–1953, Warszawa 1954.

Statuty spółdzielni produkcyjnych, Warszawa 1951.

Uchwały Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 1951 r., Warszawa 1952.

Opracowania

Benken Przemysław, *Aparat bezpieczeństwa a geneza wypadków gryfickich w 1951 r.*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2013, nr 1(11).

– *Wypadki gryfickie 1951*, Szczecin 2014.

Frańk Józef, *Osiągnięcia i doświadczenia spółdzielczości produkcyjnej na odcinku organizacji pracy i opłaty za pracę*, „Materiały i Przyczynki IER” 1956, z. 7.

Gross Radosław, *Obciążenia gospodarstw chłopskich na Warmii i Mazurach w latach 1948–1956*, „Echa Przeszłości” 2015, t. XVI.

– *Proste formy kooperacji rolnej jako ukryte metody kolektywizacji wsi na Warmii i Mazurach w latach 1948–1956*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2020, nr 1.

– *Przemiany gospodarcze wsi na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2019.

Jarosz Dariusz, *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopi*, Warszawa 1998.

Kozłowski Kazimierz, „Cały powiat jest uspołdzielczony”. *Wydarzenia drawskie (1951 r.) z perspektywy współczesnej*, w: *Drawsko Pomorskie i okolice poprzez wieki. Studia i szkice*, red. E. Krasucki, Szczecin 2010.

– *Gryfickie metody skupu zboża i kolektywizacji wsi*, w: *Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, red. Franciszek Gryciuk, Siedlce 1997.

Kura Antoni, *Aparat bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, Warszawa 2006.

Łukaszewicz Bohdan, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Olsztynie. Szkice do monografii*, Olsztyn 2000.

⁸⁰ Zob. przypis nr 35.

- Majchrzak Grzegorz, *Wytyczne dla funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa dotyczące wsi i ruchu ludowego*, w: *Reprezje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1956). Materiały z konferencji naukowej 5–6 grudnia 2002 r. w Rzeszowie*, t. 1, red. Janusz Gmitruk, Zbigniew Nawrocki, Warszawa 2003.
- Majer Piotr, *Instrukcja specjalna nr 1 Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego z września 1948 roku o zadaniach organów bezpieczeństwa w walce klasowej na wsi*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1998, nr 30.
- *Milicja Obywatelska 1944–1957. Geneza, organizacja, działalność, miejsce w aparacie władzy*, Olsztyn 2004.
- Rolnicze spółdzielnie produkcyjne w Polsce Ludowej*, red. Eugeniusz Mazurkiewicz i in., Warszawa 1988.
- Szumiło Mirosław, *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2014.
- Tomkiewicz Ryszard, *Olsztyńska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954*, Olsztyn 1995.
- Ważniewski Władysław, *Forsowna kolektywizacja rolnictwa w Polsce (1948–1956)*, w: *Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, red. Franciszek Gryciuk, Siedlce 1997.
- Wilamowski Bohdan, *Rozwój mechanizacji gospodarki chłopskiej w województwie olsztyńskim*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1965, nr 2.

ŹRÓDŁA / SOURCES / QUELLEN

Robert Syrwid

Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Polska
rosyrwid11@wp.pl • <https://orcid.org/0000-0001-7090-0352>

Duchowieństwo Kościoła katolickiego na Warmii i Mazurach wobec wyborów do Sejmu PRL I kadencji z 26 X 1952 r. w ocenie aparatu bezpieczeństwa

The clergy of the Catholic Church in Warmia and Mazury in the presence of
the elections to the Sejm of the People's Republic of Poland for the first term of
26 October 1952 as assessed by the security apparatus

Der Klerus der katholischen Kirche in Ermland und Masuren im
Hinblick auf die Wahlen zum Sejm der Volksrepublik Polen für die
erste Legislaturperiode am 26. Oktober 1952 nach Einschätzung des
Sicherheitsapparates

Słowa kluczowe: Kościół katolicki, stalinizm, Warmia i Mazury, aparat bezpieczeństwa,
wybory parlamentarne w 1952 r.

Keywords: Catholic Church, Stalinism, Warmia and Mazury, security apparatus,
parliamentary elections in 1952

Schlüsselwörter: Katholische Kirche, Stalinismus, Ermland und Masuren, Sicherheitsapparat,
Parlamentswahlen im Jahr 1952

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono ocenę postaw duchownych Kościoła katolickiego na terenie województwa olsztyńskiego wobec kampanii wyborczej i wyborów do Sejmu PRL I kadencji z 26 października 1952 r., dokonaną przez aparat bezpieczeństwa. Analizie został poddany dokument opracowany przez pracowników Wydziału V Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie na potrzeby Wydziału V Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie. Zostały w nim zamieszczone wybrane charakterystyki duchownych świeckich i zakonnych, jak i ogólne zakonów żeńskich i męskich – sporządzone pod kątem ich stosunku

do udziału w akcie wyborczym. W prezentowanym materiale – przy zastosowanym w nim dychotomicznym podziale na kler „pozytywny” i „wrogi” – istotne znaczenie posiadają zwłaszcza informacje o zachowaniach tzw. księży-patriotów oraz dotyczące represji zastosowanych wobec duchownych kontestujących postępujący proces stalinizacji systemu ustrojowego państwa.

ABSTRACT

This article presents an assessment by the security apparatus of the attitudes of the clergy of the Catholic Church in the Olsztyn province towards the election campaign and the elections to the Sejm of the Polish People's Republic of the first term of 26 October 1952. The analysis was made on the basis of a document prepared by the employees of Department V of the Voivodeship Office of Public Security in Olsztyn for the needs of Department V of the Ministry of Public Security in Warsaw. It contains selected characteristics of lay and religious clergy, as well as general characteristics of female and male religious orders – drawn up in terms of their attitude to participation in the electoral act. In the presented material – with its dichotomous division into “positive” and “hostile” clergy – the information on the behavior of the so-called “patriotic priests” and on the repressions applied to the clergy contesting the progressing process of Stalinisation of the state system is of particular importance.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Artikel wird eine Bewertung der Haltung des Klerus der katholischen Kirche in der Woiwodschaft Allenstein gegenüber dem Wahlkampf und den Wahlen zum Sejm der Volksrepublik Polen der ersten Wahlperiode vom 26. Oktober 1952 durch den Sicherheitsapparat vorgestellt. Die Analyse wurde auf der Grundlage eines Dokuments durchgeführt, das von Mitarbeitern der Abteilung V des Woiwodschaftsamtes für öffentliche Sicherheit in Allenstein für die Bedürfnisse der Abteilung V des Ministeriums für öffentliche Sicherheit in Warschau erstellt wurde. Sie enthält ausgewählte Merkmale von Laien- und Ordensklerikern sowie allgemeine Merkmale von weiblichen und männlichen Ordensleuten – erstellt im Hinblick auf ihre Einstellung zur Teilnahme am Wahlakt. In dem vorgelegten Material – mit seiner dichotomen Einteilung in „positive“ und „feindliche“ Geistliche – sind die Informationen über das Verhalten der so genannten „patriotischen Priester“ und über die Repressionen gegen Geistliche, die den fortschreitenden Prozess der Stalinisierung des Staatswesens bestritten, von besonderer Bedeutung.

Wybory do Sejmu PRL I kadencji z 26 X 1952 r. były jedną z kolejnych wielkich akcji masowych okresu stalinizmu, zmierzających do pełnej legitymizacji systemu władzy komunistycznej w Polsce. Przygotowanie i zabezpieczenie pożądanego dla siebie przebiegu kampanii wyborczej, jak i samego aktu wyborczego, wymagało ze strony czynników rządzących uruchomienia nie tylko potężnej maszyny administracyjnej i propagandowej, ale także ścisłego zaangażowania wszystkich struktur aparatu represji¹.

¹ Ustawę – *Ordynacja wyborcza do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* – uchwalił Sejm Ustawodawczy I VIII 1952 r. (Dziennik Ustaw PRL, dalej: Dz.U. 1952, nr 35, poz. 246). 5 VIII 1952 r. Rada Państwa podjęła uchwałę o *zarrządzeniu wyborów do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* – wraz z kalendarzem czynności wyborczych (Dz.U. 1952, nr 35, poz. 247). Podstawową publikacją poświęconą wyborom do Sejmu PRL I kadencji w wymiarze ogólnopolskim jest monografia Andrzeja Zaćmińskiego, *Kampania wyborcza i wybory do Sejmu PRL I kadencji w 1952 r. Studium totalitarnej elekcji parlamentarnej*, Bydgoszcz 2020 (tam też szczegółowa bibliografia przedmiotu).

Za formalny początek udziału aparatu bezpieczeństwa w „akcji wyborczej” przyjmuje się naradę w gabinecie ministra bezpieczeństwa publicznego, zorganizowaną 11 VIII 1952 r. Zostały tam sformułowane ogólne zadania „aparatu w związku z wyborami”, określanymi mianem „wielkiej akcji politycznej” i „wielkiej bitwy klasowej”, w których „wróg klasowy” miał być „rozbity i obezwładniony”².

W szerokim katalogu „wrogów” władzy komunistycznej poczesne miejsce – jako główny przeciwnik ideologiczny, podlegający bezwzględnemu zwalczaniu – zajmował Kościół katolicki³.

Szczegółowe wskazania dotyczące zwalczania „reakcyjnego kleru” zawierał materiał instruktażowy, opracowany w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) na potrzeby jednostek terenowych, prawdopodobnie w sierpniu lub we wrześniu 1952 r.⁴

Uznano w nim arbitralnie, że Kościół katolicki w okresie przedwyborczym, „ze względu na swoje szerokie możliwości, będzie czołową figurą w obozie reakcji”⁵. Oczekiwano także wzrostu aktywności duchownych – postrzeganych jednoznacznie jako „znanych wrogów” – w szeregu kontestujących wybory „wrogich akcjach i faktach”⁶.

W tym celu nakazano intensyfikację działań operacyjnych oraz „ulepszenie” pracy agenturalnej w szeroko rozumianym środowisku duchownych, zwłaszcza poprzez pogłębienie nasycenia agentami i informatorami instytucji kościelnych, w tym dekanatów i kurii⁷. Wszelkie spodziewane próby, odczytane przez władze komunistyczne, jako wyraz jawnej wrogiej działalności księży miały być udaremniane, a ich organizatorzy pociągani do odpowiedzialności karnej. Planowano także „słuszne” aresztowania księży, które, jako „dobrze przygotowane” – na podstawie „dowodów”,

² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów w Warszawie (dalej: AIPN BU), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie [1944] 1954–1990. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Wybory – Materiały Rady Państwa i Gabinetu Ministra Bezpieczeństwa Publicznego 1952. „Gabinet Ministra. Odprawa dotycząca ust. zadań aparatu w związku z wyborami”, sygn. 00231/86, t.91, k.50-61. Szczegółowe omówienie dokumentu przedstawił A. Zaćmiński, op. cit., s. 322–324.

³ Szerzej na temat polityki władz komunistycznych wobec Kościoła katolickiego w powojennej Polsce – zob. H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990*, Warszawa 2000; A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006; B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1: 1944–1956, Olsztyn 1999; t. 2, cz. 1: 1956–1963, Olsztyn 2000; t. 2, cz. 2: 1964–1970, Olsztyn 2001; *Stosunki między państwem a Kościołem rzymskokatolickim w czasach PRL*, red. A. Chojnowski, M. Kula, Warszawa 1998; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003; J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997. W odniesieniu do obszaru diecezji warmińskiej podstawową publikacją w tym przedmiocie jest rozprawa Andrzeja Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996.

⁴ Por. *Opracowanie na temat metod zwalczania „wrogiej działalności reakcyjnego kleru oraz innych środowisk w okresie przedwyborczy (sierpień lub wrzesień 1952 r.)*, w: *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950–1952. Taktyka, strategia, metody*, oprac. A. Dudek, A. Paczkowski, Warszawa 2000, s. 222–227 (dokument nr 21). Materiał ten został również opublikowany – we fragmencie – w edycji źródłowej *Instrukcje, wytyczne, okólniki dyrektor Departamentu V dotyczące działań przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 1945–1953*, wybór i oprac. A. Dziurok, J. Mirecki, F. Musiał, Kraków–Katowice 2012, s. 379–383 (Aneks – dokument nr 97).

⁵ Ibidem, s. 225.

⁶ Ibidem, s. 223.

⁷ Ibidem, s. 225–226.

zebranych w wyniku prowadzonej stałej inwigilacji, potwierdzających wrogie wypowiedzi czy działania w rodzaju organizacji uroczystości religijnych bez zgody władz – miały w założeniu zyskiwać aprobatę społeczeństwa⁸.

Osobną rolę w trakcie kampanii wyborczej przewidziano dla tzw. księży-patriotów, skupionych w prorządowej Komisji Księży przy Zarządzie Głównym Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, Komisji Intelktualistów i Działaczy Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Obrońców Pokoju i Zrzeszeniu Katolików Caritas⁹. Mieli oni być wykorzystywani w ramach struktur Frontu Narodowego – poprzez udział w jego komitetach terenowych wszystkich szczebli – w kampanii propagandowej na rzecz programu tej swoistej platformy wyborczej, będącej pod całkowitą kontrolą kierownictwa Sekretariatu Biura Organizacyjnego Komitetu Centralnego PZPR i mającej wywoływać wrażenie konstrukcji zbudowanej w oparciu o szeroką reprezentację społeczną¹⁰.

Niezależnie od tej grupy duchownych, w materiałach instruktażowych MBP nakazywano również „wciąganie” do działań na rzecz wspierania programu Frontu Narodowego zarówno tych księży, którzy, jakkolwiek formalnie niezaangażowani, byli „przychylnie ustosunkowani do obecnej rzeczywistości” – oraz dali już temu wyraz w poprzednich akcjach propagandowych – a także i dotychczas uznawanych za „neutralnych”¹¹.

Na terenie nazywanym potocznie Warmią i Mazurami, ograniczonym administracyjnie do obszaru ówczesnego województwa olsztyńskiego¹² – podobnie zresztą do

⁸ Ibidem, s. 226.

⁹ Tzw. księża-patrioci – potoczne określenie grupy duchownych Kościoła katolickiego, współpracujących z władzami komunistycznymi. Pierwsza delegacja tzw. księży-patriotów uczestniczyła w zjeździe połączeniowym organizacji kombatanckich, który odbył się 2 IX 1949 r. w Warszawie. Doszło tam do utworzenia Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD). Główna Komisja Księży (GKK) przy Zarządzie Głównym ZBoWiD została powołana 28 II 1950 r. Część tzw. księży-patriotów wchodziło także w skład Komisji Intelktualistów i Działaczy Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Obrońców Pokoju, powołanej w listopadzie 1950 r. We wrześniu 1953 r. została ona przemianowana na Komisję Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich przy Ogólnopolskim Komitecie Frontu Narodowego i połączona z GKK przy ZBoWiD. W lipcu 1955 r. GKK przy ZBoWiD uległa rozwiązaniu – por. B. Bankowicz, *Ruch księży-patriotów 1949-1955, czyli „koń trojański” w polskim Kościele katolickim*, w: B. Bankowicz, A. Dudek, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996, s. 5–24; J. Żaryn, „Księża patrioci” – geneza powstania formacji duchownych katolickich, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały” 1995, nr 1, s. 123–150.

Zrzeszenie Katolików Caritas – prorządowa organizacja powstała w styczniu 1950 r., po zawłaszczeniu kościelnej organizacji charytatywnej „Caritas” przez władze komunistyczne poprzez wprowadzenie jej zarządu przymusowego. W skład zarządu głównego i zarządów okręgowych wchodziłi zarówno katolicy świeccy, jak tzw. księża-patrioci – por. D. Zamiatała, *Caritas. Działalność i likwidacja organizacji 1945–1950*, Lublin 2000, s. 312–316.

¹⁰ Ogólnopolski Komitet Frontu Narodowego – z przewodniczącym Bolesławem Bierutem na czele – został powołany na ogólnopolskiej konferencji zorganizowanej 30 VIII 1952 r. w Warszawie. Szerzej na temat organizacji, działalności i programu Frontu Narodowego w okresie kampanii wyborczej – por. np. R. Skobelski, „Kto pragnie Polski silnej i szczęśliwej – głosuje na kandydatów Frontu Narodowego”. *Wybory do Sejmu PRL z 26 października 1952 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 2(28), s. 453–459; M. Siedziako, *Bez wyboru. Głosowania do Sejmu PRL (1952–1989)*, Warszawa 2018, s. 129–138; A. Zaćmiński, op. cit., s. 73–205.

¹¹ *Opracowanie na temat metod zwalczania...*, s. 226.

¹² Województwo olsztyńskie zostało utworzone na mocy rozporządzenia Rady Ministrów 29 V 1946 r. Liczyło

innych regionów kraju – szersze działania operacyjne aparatu bezpieczeństwa wobec duchowieństwa katolickiego rozpoczęły się około połowy września 1952 r. Związane to było nie tylko z przyspieszeniem tempa prac organizacyjnych wynikających z kalendarza wyborczego – i tym samym nasilenia akcji propagandowej – ale także stanowiło niejako wyraz reakcji MBP i jej terenowych struktur na odbiór wśród księży i wiernych treści Deklaracji Episkopatu Polski z 19 IX 1952 r. w sprawie wyborów¹³.

Potwierdza to ściśle tajna notatka MBP z 1 X 1952 r. – „w sprawie zabezpieczenia akcji wyborczej” – skierowana do wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego. Zawarto w niej ogólne zalecenia dotyczące działań aparatu represji wobec kleru katolickiego: „Bacznie obserwować krecią robotę kleru w czasie kampanii wyborczej, biorąc pod uwagę, że są oni oficjalnie za udziałem w wyborach. Skrupulatnie dokumentować postawę każdego księdza, każde jego wrogie wystąpienie, każdą wrogą wypowiedź, skrzętnie zbierać materiały o antywyborczej robocie każdego z nich. Wciąganie postępowej części kleru do pozytywnego udziału w akcji wyborczej, w agtacji na listę Frontu Narodowego. Neutralizować i paraliżować aktywność mniej zdecydowanej i chwiejnej części reakcyjnego kleru. Z miejsca przecinać wszelkie próby prowokacyjnych wystąpień religijnych”¹⁴.

W województwie olsztyńskim, w planie pracy Sekcji V Wydziału V Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie „po linii zabezpieczenia wyborów” – w okresie od 28 VIII do 30 IX 1952 r. – znalazły się bezpośrednie wskazania dotyczące działań operacyjnych wobec duchownych Kościoła katolickiego.

W ramach akcji likwidacji tzw. czarnych plam¹⁵, planowano dokonanie wer-

ono 18 powiatów, o łącznej powierzchni 18 832 km². Powiaty: bartoszycki, braniewski, giżycki, iławski, kętrzyński, lidzbarski, morąski, mrągowski, nidzicki, olsztyński, ostródzki, pasłęcki, piski, reszelski, suski, szczycki, węgorszewski i Olsztyn – powiat grodzki (miejski) – por. *Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziemi Odzyskanych* (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, dalej: Dz.U. RP 1946, nr 28, poz. 177 – utworzenie województw: olsztyńskiego, szczecińskiego i wrocławskiego – obowiązywało od 28 VI 1946 r.). Po wejściu w życie Ustawy o zmianach podziału administracyjnego państwa z 28 VI 1950 r., obszar województwa powiększył o dwa kolejne powiaty: działowski z województwa warszawskiego i nowomiejskiego z województwa bydgoskiego. Zostały one administracyjnie wcielone do województwa olsztyńskiego 6 VII 1950 r. (Dz.U. RP 1950, nr 28, poz. 255) – por. *Rocznik statystyczny 1950*, Warszawa 1951, s.13.

¹³ Deklaracja Episkopatu Polski w sprawie wyborów została przyjęta podczas obrad jego Konferencji Plenarnej 19 IX 1952 r. Wzywano w niej wiernych do spełnienia obowiązku obywatelskiego i wzięcia udziału w wyborach, bez odnoszenia się do programu Frontu Narodowego. Duchowni zostali poinformowani o treści deklaracji przez dziekanów, wraz z zaleceniem nieodczytywania jej z ambon. Tekst deklaracji został opublikowany w prasie katolików świeckich – zob. np. „Tygodnik Powszechny” 28 IX 1952, nr 39, s. 1; „Słowo Powszechne” 1 X 1952, nr 234. Szczegółowe omówienie tekstu deklaracji przedstawił A. Zaćmiński, op. cit., s. 435–440.

¹⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku (dalej: AIPN Bi), Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Olsztynie [1945] 1983–1990. Materiały dotyczące wyborów do Sejmu [w] 1952 r. na terenie woj. olsztyńskiego. Ściśle tajna notatka Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) w sprawie zabezpieczenia akcji wyborczej (bez podpisu), z 1 X 1952, sygn. 087/170, k. 33–34.

¹⁵ W cytowanym już dokumencie z odprawy w MBP z 11 VIII 1952 r. likwidacja tzw. czarnych plam została zdefiniowana jako „rozszyfrowanie, wyjawienie i unieszkodliwienie tych elementów, które prowadzą wrogą robotę na terenach tych powiatów i gmin, gdzie jaskrawie występuje wroga robota podczas ogólnopństwowych akcji” – cyt. za: AIPN BU, sygn. 00231/86, t. 91, k. 54.

bunków pośród duchownych, w: Kurii Biskupiej w Olsztynie, zakonie redemptorystów w powiecie braniewskim¹⁶ oraz środowisku księży wywodzących się z ludności rodzimej. Zamierzano ponadto pozyskać do współpracy konfidencjonalnej jednego z pracowników świeckich w zakonie salezjanów we Fromborku¹⁷. Ogółem planowano zawerbowanie w okresie kampanii wyborczej sześciu informatorów, w tym pięciu spośród kleru zakonnego oraz jednego z duchownych świeckich, a także dodatkowo, „trzy osoby świeckie, mające dotarcie do kleru”¹⁸.

O stosunku duchownych Kościoła katolickiego na Warmii i Mazurach do sprawy wyborów parlamentarnych informowano regularnie w sprawozdaniach dekadowych przesyłanych przez WUBP do MBP w okresie całej kampanii wyborczej.

W oparciu o ustalenia sieci agenturalnej, wnioskowano, że kler katolicki nie otrzymał żadnych instrukcji dotyczących zachowania się wobec aktu wyborczego ze strony Kurii Biskupiej¹⁹. Podkreślano też brak możliwości określenia jakie konkretnie stanowisko zajmie kler wobec sprawy wyborów, sugerując postawę obojętną, chociaż „daleką od całkowitej pozytywności”.

Hierarchia kościelna – na podstawie materiałów pozyskanych od informatorów – miała natomiast oceniać wybory jako sprawę mniej istotną w ich działalności i zwracać uwagę księżom na potrzebę zainteresowania się raczej pracą duszpasterską, aniżeli polityką. Akcentowano również, że dominujące wśród hierarchów było przekonanie o potrzebie wzięcia udziału w głosowaniu, pomimo narzuconych odgórnie kandydatur²⁰.

Niezależnie od dość jednolitej w przekazie tonacji tych sprawozdań, pojawiła się jednak też i informacja, że księża – pomimo wyczuwalnej obojętności oraz unikania oficjalnych wypowiedzi na temat wyborów – będą jednak dążyć do „odciągnięcia społeczeństwa od zainteresowania wyborami swą wzmoczoną pracą duszpasterską”²¹.

¹⁶ Chodzi tu o Dom Zakonny Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela (redemptorystów) w Braniewie św. Klimenta Marii Hofbauera, założony w 1923 r. oraz parafię św. Krzyża (od 2009 r. Archidiecezjalne Sanktuarium Podwyższenia Krzyża Świętego) – zob. <https://www.redemptor.pl/redemptorysci/braniewo/>, dostęp: 22.07.2022.

¹⁷ Zakład Towarzystwa św. Franciszka Salezego (salezianie) prowadzony we Fromborku w latach 1946–1952. Por. J. Pietrzykowski, *Działalność salezjanów w diecezji warmińskiej w latach 1946–1992*, w: *Serwis Sanctae Hedvigis Fidelis. Księga dedykowana księdzu Antoniemu Kielbasie SDS*, red. J. Swastek, M. Piela, Wrocław 2011, s. 263–276; idem, *Salezianie w Polsce 1945–1989*, Warszawa 2007.

¹⁸ AIPN Bi, Plan pracy Wydziału V WUBP w Olsztynie po linii zabezpieczenia wyborów na okres od 28 VIII do 30 IX 1952, z 3 IX 1952, sygn. 087/170, k. 23–25.

¹⁹ AIPN BU, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Gabinet Ministra BP. WUBP Olsztyn. Materiały dotyczące wyborów 1952 r., Sprawozdanie ppłk. Franciszka Szlachcica szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie do ppłk. Michała Drzewieckiego dyrektora Gabinetu Ministra Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie, dotyczące przebiegu akcji wyborczej za okres od 19 VIII do 11 IX 1952, z 11 IX 1952, sygn. 00231/86, t. 104, k. 12.

²⁰ Ibidem. Sprawozdanie ppłk. Franciszka Szlachcica szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie do ppłk. Michała Drzewieckiego dyrektora Gabinetu Ministra Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie, z przebiegu akcji wyborczej za okres od 11 do 20 IX 1952, z 22 IX 1952, k. 22.

²¹ Ibidem. Sprawozdanie ppłk. Franciszka Szlachcica szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie do ppłk. Michała Drzewieckiego dyrektora Gabinetu Ministra Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie, dotyczące przebiegu akcji wyborczej za okres od 21 do 30 IX 1952, z 1 X 1952, k. 35–36.

Ten stan pewnego uspokojenia aparatu bezpieczeństwa stanowiskiem kleru katolickiego, zauważalny w okresie samej kampanii, zmienił się zdecydowanie tuż po wyborach. W sprawozdaniu zbiorczym, podsumowującym jej przebieg oraz efekty działań struktur aparatu represji na Warmii i Mazurach, stwierdzono, że duchowni katolicycy „poważnie zaktywizowali działalność antyludową, antypolską i antywyborczą” Wyrazem tego miało być ich szereg „prowokacyjnych wypowiedzi” odnotowanych przez powiatowe urzędy bezpieczeństwa publicznego, a także próby organizacji ceremonii religijnych w dniu wyborów, postrzeganych jako celowe działanie służące „oderwaniu ludności wierzącej od głosowania”. W sprawozdaniu wymieniono ponadto nazwiska pięciu duchownych, którzy – według funkcjonariuszy WUBP – mieli swoją działalnością „poważnie zagrozić prowadzeniu akcji wyborczej”. W następstwie zastosowanych represji czterech z nich zostało aresztowanych, a jeden pozostał „w aktywnym rozpracowaniu”²².

Zaatakowano również rządcę diecezji warmińskiej ks. Wojciecha Zinka, któremu zarzucano zajęcie wrogiego stanowiska wobec wyborów, powołując się na wydany przezeń list pasterski na 1 XI 1952 r., uznany za „oczerniający władzę ludową”²³.

W publikowanym dokumencie, przedstawiającym „ocenę” postaw i zachowań kleru katolickiego wobec kampanii wyborczej i wyborów do Sejmu PRL I kadencji w województwie olsztyńskim – skonstruowaną według prostej, dychotomicznej konstrukcji podziału księży na „pozytywnych” i „wrogich” wobec władzy ludowej – funkcjonariusze Wydziału V WUBP w Olsztynie z całą pewnością pragnęli wykazać się przed zwierzchnikami z MBP skutecznością poczynań lokalnego aparatu przymusu. Trzymając się ściśle założeń materiałów instruktażowych, starali się oni zatem wypełnić ich zalecenia w zakresie pracy operacyjnej oraz zastosowanych form represji, ze szczególnym uwzględnieniem przeprowadzonych aresztowań. Z tych przyczyn zawarta w „ocenie” analiza postaw duchownych wydaje się być interesująca i wartościowa w sensie poznawczym, nie tyle w odniesieniu co do samych wniosków sformułowanych przez jej autorów – z łatwo zauważalnym przeświadczeniem o całkowitej pacyfikacji wyimaginowanych lub rzeczywistych przejawów oporu duchowieństwa katolickiego na Warmii i Mazurach wobec wyborów – ale informacji o rzeczywistych

²² AIPN BU, Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Gabinet Ministra BP. WUBP Olsztyn. Materiały dotyczące wyborów 1952 r., sygn. 00231/86, t. 104, k. 43; R. Syrwid, „O konieczności i celowości represji świadczy wynik wyborów”. *Aparat bezpieczeństwa w „akcji wyborczej” i wyborach do Sejmu PRL I kadencji 26 października 1952 r. na Warmii i Mazurach świetle sprawozdania ppłk. Franciszka Szlachcica szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2021, nr 1, s. 161–162.

²³ Ibidem. Przedmiotem oskarżeń był list pasterski wystosowany przez ks. W. Zinka na 1 XI 1952 r. Wikariusz generalny diecezji warmińskiej zwrócił się w nim z apelem do wiernych o zbiórkę ofiar na seminarium duchowne. List nawiązywał przy tym do sprawy likwidacji przez władze komunistyczne niższego seminarium duchownego we Fromborku w lipcu 1952 r. oraz represji stosowanych wobec księży w diecezji warmińskiej – por. S. Brewczyński, *Ks. Adalbert (Wojciech) Zink. Rządca diecezji warmińskiej w latach 1951–1953*, Olsztyn 2006; A. Kopiczko, *Rządca diecezji warmińskiej ks. Wojciech Zink a władze partyjno-państwowe (1951–1953). Zarys problematyki*, „Studia Elbląskie” 2019, t. 20, s. 115–116.

zachowaniach zarówno tzw. księży-patriotów czy duchownych „neutralnych”, jak i restrykcji zastosowanych wobec kapłanów kontestujących postępujący proces stalinizacji systemu ustrojowego państwa.

Z perspektywy hierarchii Kościoła katolickiego, wybory – nie mające przecież zupełnie nic wspólnego z elementarnymi zasadami demokratycznej elekcji parlamentarnej – nie mogły być i nie były też płaszczyzną do eskalowania i tak napiętych stosunków z władzami komunistycznymi. Wezwanie wiernych do udziału w głosowaniu, płynące z treści Deklaracji Episkopatu Polski, miało bowiem wyłącznie wymiar obywatelski, bez jakiegokolwiek odwołania do aspektu politycznego wyborów, wyrażonego w programie Frontu Narodowego.

Oznaczało to w istocie chęć uniknięcia oskarżeń ze strony władz o dystansowanie się od samego aktu wyborczego, ale co istotniejsze było nade wszystko przejawem odpowiedzialności za los Kościoła i jego wiernych w konfrontacji z aparatem władzy państwa komunistycznego.

W wymiarze praktycznym, księża głosując w wyborach wypełnili zatem – w ogromnej większości – formalnie swój obywatelski obowiązek, bez jednoczesnego zaangażowania się w działalność *stricte* polityczną czy nawet oficjalnie społeczną na ich rzecz, jak np. uczestnictwo w pracach komitetów Frontu Narodowego czy składach komisji wyborczych. Zaangażowanie tzw. księży-patriotów w kampanię wspierającą program Frontu Narodowego, nie wywołało natomiast oczekiwanego wydźwięku w odbiorze społecznym pomimo propagandowych wysiłków podejmowanych ze strony władz administracyjnych i partyjnych, z szerokim wykorzystaniem prasy i radia.

Mając na uwadze znaczenie podsycanego przez władze konfliktu ideologicznego w okresie kampanii propagandowej przed wyborami parlamentarnymi – przeprowadzonymi w szczytowym okresie stalinizmu – należy jednak pamiętać, że stanowił one zaledwie element planowej i zaostrej się ofensywy państwa komunistycznego przeciwko Kościołowi katolickiemu, której apogeum nastąpiło w chwili aresztowaniu prymasa Polski kardynała Stefana Wyszyńskiego w 1953 r.²⁴

Publikowany dokument – przechowywany w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów w Warszawie – pochodzi z zasobów zespołu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1954–1990. Zachował się on w postaci oryginalnego maszynopisu, z odciskami pieczęci oraz podpisami wystawców.

²⁴ Ks. Kardynał Stefan Wyszyński (1901–1981), Prymas Polski (1948–1981), został aresztowany przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa 25 IX 1953 r. w Pałacu Arcybiskupim w Warszawie. Był przetrzymywany w odosobnieniu w obiektach klasztornych w Rywałdzie, Stoczku Klasztornym, Prudniku i Komańcu. Zwolniony 28 X 1956 r. – por. P. Raina, *Kardynał Wyszyński. Losy więzienne*, Warszawa 1993; *Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w dokumentach aparatu bezpieczeństwa PRL (1953–1956)*, oprac. B. Piec, Warszawa 2001. S. Wyszyński, *Pro memoria*, t. 3: 1953–1956, red. I. Czarcińska, A. Galka, Warszawa 2018.

W przygotowaniu do druku starano się zachować pierwotny charakter źródła, kierując się wyłącznie założeniem poprawy czytelności i przejrzystości samego przekazu. Ingerencje wydawcy w tekście – ograniczone w zasadzie do usunięcia niedoskonałości składniowych i stylistycznych – zostały zaznaczone w nawiasach kwadratowych. Ujednolicono również interpunkcję i ortografię wedle współcześnie obowiązujących zasad.

Przypisy tekstowe, oznaczone numeracją literową, zawierają uwagi odnoszące się przede wszystkim do cech formalnych samego dokumentu.

W przypisach rzeczowych, z numeracją liczbową, zamieszczono informacje dotyczące szeregu kwestii szczegółowych, odnoszących się bezpośrednio lub pośrednio do zakresu omawianej problematyki.

Przytoczone w nich dane biograficzne o osobach wymienionych w dokumencie pochodzą – w głównej mierze – z licznych publikacji autorstwa Andrzeja Kopiczko, opracowań słownikowych oraz dostępnych tematycznych stron internetowych (zob. Bibliografia).

ŹRÓDŁO

1952 listopad 5, Olsztyn – Ścisłe tajne pismo kpt. Stanisława Madeja²⁵ naczelnika Wydziału V i ppor. Józefa Hejmanowskiego²⁶ kierownika Sekcji V Wydziału V Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie do płk. Józefa Dziemidoka²⁷ naczelnika Wydziału V Departamentu V Ministerstwa

²⁵ Stanisław Wojciech Madej (ur. w 1923 r.) – kpt. (od 1950 r.), ppłk Milicji Obywatelskiej (od 1962 r.). M.in. słuchacz kursu szefów Powiatowych Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego (w 1947 r.) i Szkoły Oficerskiej Bezpieczeństwa Publicznego (w 1948 r.) w Centrum Wyszkożenia MBP w Legionowie. Zastępca szefa PUBP w Braniewie (1948–1949) i szef PUBP w Węgorzewie (1949–1952). Od 1952 r. służba w WUBP w Olsztynie: naczelnik Wydziału V (1952–1953) i Wydziału XI (w 1953 r.). Później inspektor w Inspektoracie Kierownictwa Wojewódzkiego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie (w 1956 r.) oraz naczelnik Wydziału Ewidencji Operacyjnej/Wydziału „C” Służby Bezpieczeństwa KW MO w Olsztynie (1956–1973). Zwolniony ze służby w 1973 r. – zob. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1. 1944–1956, red. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005, s. 314, 316, 324, 333; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 2. 1956–1975, red. P. Piotrowski, Warszawa 2006, s. 114; *Twarze olsztyńskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Olsztynie. Informator personalny*, red. P. Kardela, Białystok 2007, s. 50–51, 59, 131–132; <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/28818>, dostęp: 12.07.2022.

²⁶ Józef Hejmanowski (ur. w 1924 r.) – ppor. (od 1951 r.), mjr MO (od 1965 r.). W 1945 r. m.in. służył w 6 Pułku Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego w Krakowie. Później, m.in. referent Wydziału V PUBP w Mrągowie (1948–1949) i słuchacz rocznej Szkoły CW MBP (w 1949 r.). W latach 1950–1954 służba w WUBP w Olsztynie, kolejno jako: referent, kierownik Sekcji II i Sekcji V Wydziału V (1950–1953) oraz zastępca naczelnika (1953–1954) i p.o. naczelnika (w 1954 r.) Wydziału XI. W 1954 r. przeniesiony służbowo do WU ds. BP w Gdańsku, gdzie był kolejno: zastępcą naczelnika (1954–1955) i naczelnikiem (w 1955 r.) Wydziału XI/VI. W 1957 r. przeniesiony do dyspozycji Komendanta KW MO w Gdańsku. W latach 1959–1960 oficer operacyjny Sekcji VI Wydziału III WU ds. BP w Gdańsku, a następnie zastępca komendanta ds. bezpieczeństwa (1960–1962) Komendy Miejskiej MO w Gdańsku oraz zastępca naczelnika Wydziału IV KW MO w Gdańsku (1962–1967). Zwolniony ze służby w 1967 r. – zob. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce...*, t. 1, s. 149, 316; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce...*, t. 2, s. 59, 62; *Twarze olsztyńskiej...*, s. 51, 100–101; <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/57655>, dostęp: 12.07.2022.

²⁷ Józef Dziemidok (ur. w 1914 r.) – płk MO (od 1961 r.). W okresie II wojny światowej jeniec oflagu II C w Wol-

Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie. Załącznik – „Ocena postawy kleru w czasie akcji wyborczej na terenie woj. olsztyńskiego”

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów w Warszawie. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1954–1990. Wybory do Sejmu 1947–1952. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Departament IV. Akcje bieżące. Wybory i konstytucja [PRL]. Mat[eriały dotyczące] kleru i S[łużby] B[ezpieczeństwa] dot[yczące] wyborów do Sejmu za lata 1947 [i] 1952, w[edług] województw. Dyskusja kleru nad projektem Konstytucji [PRL] z 1952 r. (mat. operacyjne), Materiały operacyjne dot[yczące] udziału księży w akcji wyborczej 1952. Olsztyn, sygn. AIPN BU 01283/529/D, k. 332–338 – maszynopis, oryginał.

Olsztyn, dn. 5 listopada 1952 r.^a

/Ścisłe tajne/

Egz. Nr 1^b

Do
Naczelnika Wydziału V-go Dep[artamentu] V-go
Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego
w Warszawie

W załączeniu przesyłamy ocenę postawy kleru katolickiego w akcji wyborczej z terenu naszego województwa.

Wyk. 2 egz. KB

1. egz. adres.

2. egz. a/a

Opracował H[ejmanowski]J[ózef]

Naczelnik Wydziału V-go

WUBP w Olsztynie

/-/ Madej St. kpt.^c

[Załącznik]

Olsztyn, dn. 5 listopada 1952 r.

Ścisłe tajne

denbergu. Po wojnie służba w aparacie bezpieczeństwa, m.in. jako zastępca naczelnika i naczelnik Wydziału V WUBP w Poznaniu (1945–1947). Od 1947 r. w MBP: zastępca naczelnika (1947–1948) i naczelnik (1948–1953) Wydziału V Departamentu V, zastępca dyrektora Departamentu XI (1953–1954), wicedyrektor (w 1955 r.) dyrektor Departamentu VI (1956–1957). Później zastępca dyrektora Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (1957–1959), zastępca ds. bezpieczeństwa Komendanta MO w Warszawie (1959–1963), oddelegowany do pracy w Delegacji Polskiej do Międzynarodowej Komisji Nadzoru i Kontroli w Wietnamie jako starszy pomocnik szefa Wydziału Operacyjnego (1963–1964) – zob. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce...*, t. 1, s. 50, 67, 83, 93, 355; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce...*, t. 2., s. 38, 40, 157; <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/41280>, dostęp: 12.07. 2022.

^a U góry, z prawej strony dokumentu, odcisk pieczęci podłużnej – z godłem państwowym – w tuszu: Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie, HE, L.dz. 3414/52. Numer wpisany odręcznie atramentem. Poniżej dopisek odręczny atramentem: „Materiały dobre – nieopracowane zostały wg wytycznych Naczelnika”. Podpis nieczytelny.

^b Cyfra wpisana odręcznie atramentem.

^c Podpis nieczytelny. U dołu, pośrodku pierwszej strony dokumentu, odcisk pieczęci podłużnej w tuszu: „Departament V MBP Wydział V. Wpłynęło 6 XI 1952. Nr I-E”. Data i numer wpisane odręcznie atramentem.

Ocena
postawy kleru w czasie akcji wyborczej
na terenie woj[ewództwa] olsztyńskiego

Na terenie całego województwa, do dnia dzisiejszego, jest 190 księży^d świeckich. Z powyższej liczby^e udział w głosowaniu brało 187, wrzucając jawnie karty do urn²⁸. Nadmienić należy, iż przedstawiciele Kurii Biskupiej²⁹, jak ks. Wojciech Zink³⁰ ordynariusz Diecezji Warmińskiej³¹, ks. Aleksander Iwanicki³² kanclerz Kurii i ks.

^d Wyraz „księży” został w tekście powtórzony.

^e W tekście oryginału dokumentu: „cyfry”.

²⁸ Informację o liczbie głosujących księży oraz o tych, którzy odmówili udziału w głosowaniu – zaczerpniętą z prezentowanego dokumentu – przytoczył po raz pierwszy A. Zaćmiński, op. cit., s. 457–458.

²⁹ Decyzją ks. dr Teodora Benschla administratora apostolskiego diecezji warmińskiej, pierwszym powojennym kanclerzem Kurii Biskupiej został 6 IX 1945 r. ks. dr Stanisław Kobylecki (1902–1980). Obowiązki referenta Kurii objął ks. Aleksander Iwanicki, sekretarza ks. Wojciech Zink, a referenta spraw małżeńskich ks. dr Stanisław Chrzanowski. Po wydaleniu ks. S. Kobyleckiego przez władze komunistyczne z terenu diecezji i pozbawieniu go prawa do objęcia stanowiska duszpasterskiego w 1952 r., wakujący urząd objął wicekanclerz (od 1951 r.) ks. A. Iwanicki (23 VII 1952–1954). W marcu 1953 r. również i on został wydalony na żądanie władz PRL, a tym samym urlopowany – „na czas nieokreślony” – od pełnienia obowiązków przez wikariusza kapitulnego ks. Wojciecha Zinka – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1952*, cz. 1: *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2009, s. 99–102; idem, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2007, s. 136–137.

³⁰ Ks. Wojciech (Adalbert) Zink (1902–1969) – wikariusz kapitulny i generalny Prymasa Polski w diecezji warmińskiej (1951–1953). W okresie przedwyborczym nie wyraził zgody na żądanie władz państwowych w sprawie ograniczenia liczby nabożeństw w dniu wyborów 26 X 1952 r. Jako jedyny członek Episkopatu Polski, odmówił podpisania deklaracji i komunikatu do wiernych – wystosowanych przez Episkopat – w sprawie zatrzymania i uwięzienia kardynała Stefana Wyszyńskiego Prymasa Polski. Aresztowany 2 X 1953 r. przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa i przewieziony do Centralnego Więzienia nr 1 Warszawa-Mokotów, gdzie przebywał 16 miesięcy. Po zwolnieniu – w 1955 r. – był objęty zakazem powrotu do diecezji warmińskiej, przebywając w Pawłowie k. Lublina, Zakopanem i w Warszawie. 6 XII 1956 r. mianowany ponownie wikariuszem generalnym diecezji warmińskiej – por. S. Brewczyński, op. cit.; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2003, s. 332; idem, *Rządca diecezji warmińskiej...*, s. 109–126; idem, *Zink Wojciech (Adalbert) (1902–1969)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 1, red. J. Myszor, Warszawa 2002, s. 327–328.

³¹ Diecezja warmińska po zakończeniu II wojny światowej, w porównaniu z okresem międzywojennym, liczyła początkowo 17 dekanatów (bez sambijskiego i tyłżyckiego). Były to dekanaty: barczewski, biskupiński, braniewski, dobromiejski, jeziorański, lidzbarski, olsztyński, ornecki, pienieżeński, reszelski, dzierzgoński, elbląski malborski, sztumski, pomezanski (z siedzibą w Ostródzie), mazurski I (z siedzibą w Pasymiu) i mazurski II (z siedzibą w Elku). W październiku 1948 r. zostały ustanowione dwa nowe dekanaty: elcki (z parafiami z dotychczasowego dekanatu II mazurskiego z powiatów goldapskiego, elckiego i oleckiego) i nidzicki (z parafiami z dekanatu pomezanski – Nidzica, Dąbrówno i Turowo oraz parafią Olsztynek z dekanatu olsztyńskiego). Do końca 1951 r. zostały wygaszone nieobsadzone dekanaty jeziorański i pienieżeński. 20 X 1952 r., tzn. na kilka dni przed wyborami do Sejmu PRL, został ustanowiony nowy dekanat morąski, złożony z parafii zlikwidowanego dekanatu pomezanski. W 1953 r. funkcjonowało ostatecznie 17 dekanatów: barczewski, biskupiński, braniewski, dobromiejski, elbląski, elcki i giżycki (oba złożone z parafii z dawnego dekanatu mazurskiego II), lidzbarski, morąski, nidzicki, olsztyński, ornecki, ostródzki, reszelski, starotarski, szczycieński (dawny dekanat mazurski I) i sztumski. Obszar diecezji warmińskiej nie był oczywiście tożsamy terytorialnie z ówczesnym województwem olsztyńskim. Szerzej na temat zmian w podziale administracyjnym diecezji warmińskiej po 1945 r. – zob. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 1, s. 13–30.

³² Ks. Aleksander Iwanicki (do 1951 r. występował pod nazwiskiem Antoni Kaliński, używanym w okresie konspiracji podczas II wojny światowej, 1903–1980) – kapelan Okręgu Lubelskiego Armii Krajowej ps. „Achilles”. W 1948 r. mianowany konsultorem diecezjalnym diecezji warmińskiej. Aresztowany przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa w Olsztynie, w maju 1950 r., pod zarzutem „dążenia do zmiany przemocą ustroju”. Zwolniony z aresztu, po brutalnym

Stanisław Chrzanowski³³ pracownik Kurii oraz członek Kapituły [Warmińskiej], jawnie głosowali na kandydatów Frontu Narodowego.

Nie stwierdzono aby Kuria Biskupia – w okresie przedwyborczym – dawała jakies wytyczne księżom jak mają ustosunkować się do wyborów, za wyjątkiem rozesłania deklaracji Episkopatu [Polski].

Na terenie województwa udziału w głosowaniu nie brał ks. Stanisław Drewnowski³⁴ proboszcz parafii Butryny³⁵ pow. Olsztyn. Wymieniony znany nam jest ze swych wrogich poczynań p[rzeciw]ko obecnej rzeczywistości. W czasie akcji „C”³⁶, wymieniony odczytał list biskupi³⁷ – którego to czynniki administracyjne zabroniły poda[wa]ć do wiadomości wiernym – po czym wyjechał w nieznanym kierunku[!]. Spowodował to dlatego, że bał się odpowiedzialności przed władzami. Oświadczył [też] ludziom w kościele, że może już ostatni raz się z nimi widzi przez co dał do zrozumienia, że może być aresztowany w każdej chwili. Ludność danej parafii chciała urządzić demonstracje, mówiąc, że proboszcz ich parafii został aresztowany^f. Z w/w była przeprowadzona rozmowa profilaktyczna, ponieważ przed wyborami urządził kolendę [!]^g oraz ordynarnie odnosił się do czynników administracyjnych.

śledztwie, w lutym 1951 r. Wicekanclerz (od 28 VIII 1951 r.) i kanclerz (od 23 VII 1952 r.) Kurii Biskupiej w Olsztynie. Wydalony przez władze komunistyczne z terenu diecezji w marcu 1953 r. W latach 1956–1979 administrator parafii św. Wojciecha w Elblągu – por. idem, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 100–101; M. Piotrowski, *Iwanicki Aleksander, w: Leksykon duchowieństwa...*, t. 1, s. 86–87.

³³ Ks. Stanisław Chrzanowski (1902–1961) – dr filozofii i teologii. W diecezji warmińskiej od 1946 r., gdzie był początkowo prefektem w Liceum Pedagogicznym w Olsztynie, a następnie referentem do spraw małżeńskich Kurii Biskupiej i dyrektorem Unii Apostolskiej Duchowieństwa (od kwietnia 1947 r.). Od 1948 r. administrator parafii św. Jakuba i dziekan dekanatu olsztyńskiego oraz konsultor diecezjalny. Proboszcz parafii św. Jakuba w Olsztynie (od kwietnia 1951 r.). W marcu 1953 r. wydalony przez władze komunistyczne z terenu diecezji warmińskiej. Do Olsztyna powrócił w 1957 r., ponownie obejmując stanowisko proboszcza parafii św. Jakuba i dziekana olsztyńskiego. – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 47–48; idem, *Chrzanowski Stanisław, w: Leksykon duchowieństwa...*, t. 1, s. 35.

³⁴ Ks. Stanisław Drewnowski (1909–1964) – członek Zakonu Braci Mniejszych (kapucynów) jako ojciec Wawrzyniec. Administrator i proboszcz parafii św. Jakuba Apostoła w Butrynach oraz przejściowo w Jedwabnie (od listopada 1945 r.). We wrześniu 1953 r., w obawie przed aresztowaniem, poprosił rządcę diecezji warmińskiej o przeniesienie na inną placówkę. Parafię opuścił w październiku 1953 r. W latach 1954–1955 był zawieszony w czynnościach kapłańskich na mocy decyzji wikariusza kapitulnego diecezji warmińskiej ks. Stefana Biskupskiego. Później administrator parafii w Głotowie (1957–1958) i w Sętalu (1958–1962) – zob. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 61–62.

³⁵ Butryny – wieś, obecnie w gminie Purda, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie.

³⁶ Akcja „C” („Caritas”) – operacja przejścia przez władze komunistyczne, pod zarząd przymusowy, kościelnej organizacji charytatywnej „Caritas”, przygotowana przez Sekretariat Komitetu Centralnego PZPR. Została ona przeprowadzona w styczniu 1950 r., przy zaangażowaniu aparatu bezpieczeństwa i kampanii propagandowej na łamach prasy partyjnej. Szerzej na temat przebiegu akcji „C” – zob. D. Zamiatała, op. cit., s. 285–329; J. Żaryn, *Kościół a władza ...*, s. 272–286.

³⁷ Podczas konferencji Episkopatu Polski – zwołanej 30 I 1950 r. – w Krakowie, biskupi zredagowali również dwa inne listy – oprócz skierowanego do wiernych – zawierające ich stanowisko w sprawie faktycznej likwidacji „Caritasu” przez władze państwowe. Były to listy adresowane do prezydenta Bolesława Bieruta i duchowieństwa – zob. *Listy Pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000*, cz. 1, red. P. Libera, A. Rybicki, S. Łącki, Marci 2003, s. 73–77; P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*. t. 1: *Lata 1945–1959*, Poznań 1994, s. 207–214.

^f Tak w tekście oryginału dokumentu.

^g Tu: wizyty domowe składane przez proboszcza Drewnowskiego w domach parafian w okresie przedwyborczym, które to – według autorów prezentowanego dokumentu – miały „utrudniać agitację czynnikom społecznym” – por. A. Kopiczko, *Kościół warmiński...*, s. 51.

Jak wynika z posiadanych materiałów jest on zdecydowanym wrogiem obecnej rzeczywistości.

Ks. Maksymilian Tarnowski³⁸ dziekan i proboszcz parafii Barczewo³⁹ pow. Olsztyn – wymieniony nie brał udziału w głosowaniu dlatego, iż uważa on się za Niemca [!] oraz czynił starania o wyjazd do Niemiec. Nie bierze [on] żadnego udziału w akcjach państwowych⁴⁰, a w okresie ankietyzacji⁴¹ napisał w ankiecie, że jest Niemcem.

W dn. 16 października [19]52 roku został aresztowany ks. Józef Granitowski⁴² proboszcz parafii Sokolica⁴³ pow. Bartoszyce⁴⁴ oraz obsługujący parafię Sątoczno⁴⁵ pow. Kętrzyn⁴⁶. W/w agitował ludność gromady Sątoczno, aby nie brała udziału w głosowaniu

W dniu wyborów, w parafii Sątoczno, organizował [on] odpust, gdzie miało być również poświęcenie obrazu Chrystusa Króla. Na powyższą uroczystość planował ściągnąć większą liczbę ludności, aby tym samym odciągnąć ludzi od wzięcia udziału w wyborach. W prowokacyjny sposób oczerniał [również] obwodową komisję wyborczą, że z kościoła skradziono mu kabel i założono światło w lokalu wyborczym.

³⁸ Ks. Maksymilian Tarnowski (1883–1981) – proboszcz parafii św. Anny w Barczewie (1936–1953). W marcu 1953 r. został oskarżony m.in. o rewizjonizm i otrzymał nakaz opuszczenia parafii, wystawiony przez Wydział do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie. Od lipca 1954 r. przebywał w domu księży emerytów w Ornecie. Honorowy kanonik kapituły katedralnej we Fromborku (od 1972 r.) – zob. U. Fox, *Erzpriester Maximilian Tarnowski Seelsorger im Deutschen Reich und in Volkspolen*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands“ 2012, Bd. 56, s. 3–47; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2003, s. 287–288.

³⁹ Barczewo – miasto, obecnie siedziba gminy miejsko-wiejskiej, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie.

⁴⁰ Chodzi tu o propagandowe akcje składania podpisów pod tzw. apelem sztokholmskim w 1950 r. i Kartą Narodowego Plebiscytu Pokoju w 1951 r. oraz ogólnopolską „dyskusję” nad projektem konstytucji PRL w 1952 r. – por. R. Skobelski, *Przebieg ogólnonarodowej dyskusji nad projektem konstytucji PRL w 1952 r. na ziemiach zachodnich i północnych Polski*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2001, t. 3, s. 189–201; R. Syrwid, „Ponieśmy więc projekt Konstytucji w masy...”. *Przebieg i ocena pierwszego etapu „dyskusji” nad projektem Konstytucji PRL (lut-y-marzec 1952) w świetle materiałów Wydziału Propagandy KW PZPR w Olsztynie*, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały” 2015, t. 13, s. 187–221; J. Stefaniak, *Duchowieństwo polskie wobec Apelu Sztokholmskiego z roku 1950*, „Teki Archiwalne” 2000, t. 5(27), s. 43–57; J. Ślusarczyk, *Ruch Obrońców Pokoju w latach 1948–1989. Kompendium*, Warszawa 1996.

⁴¹ Chodzi tu o akcję weryfikacyjną (tzw. ankietyzacja lub paszportyzacja) ludności miejscowego pochodzenia na obszarze ziem zachodnich i północnych Polski – przeprowadzoną przez władze komunistyczne w latach 1951–1952 – wynikającą z postanowień ustawy o *obywatelstwie polskim* z 8 I 1951 r. (Dz.U. RP 1951, nr 4, poz. 25) oraz dekretu o *dowodach osobistych* z 22 X 1951 r. (Dz.U. RP 1951, nr 55, poz. 382) – zob. Z. Romanow, *Polityka władz polskich wobec ludności rodzimych ziem zachodnich i północnych w latach 1945–1960*, Słupsk 1999, s. 120–137.

⁴² Ks. Józef Granitowski (1911–1982) – w diecezji warmińskiej od 1952 r. Proboszcz parafii św. Anny w Sokolicy i administrator kościoła w Sątocznie (1952–1954). Aresztowany 15 X 1952 r. (w oryginale dokumentu podano błędną datę aresztowania) pod „zarzutem rozpowszechniania wrogich wiadomości i wyszydzania ustroju PRL”. Przetrzymany w areszcie w Olsztynie i w więzieniu w Barczewie (do lipca 1953 r.), a po zwolnieniu, w areszcie domowym w Sokolicy (do lutego 1954 r.). Później proboszcz parafii w Lamkowie (1954–1956) i administrator parafii w Kowalach Oleckich (1956–1958) – zob. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 1, s. 281; idem, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 86; idem, *Granitowski Józef*, w: *Leksykon duchowieństwa...*, t. 1, s. 71; idem, *Represje wobec duchowieństwa katolickiego diecezji warmińskiej w okresie stalinowskim (1947–1954)*, „Echa Przeszłości” 2004, t. 5, s. 207.

⁴³ Sokolica – wieś, obecnie w gminie Bartoszyce, pow. bartoszycki, woj. warmińsko-mazurskie.

⁴⁴ Bartoszyce – miasto, obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

⁴⁵ Sątoczno – wieś, obecnie w gm. Korsze, pow. kętrzyński, woj. warmińsko-mazurskie.

⁴⁶ Kętrzyn – miasto, obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

[Poprzez] swą działalność w/w chciał odciągnąć jak najwięcej ludzi od wyborów. Wrogię postępowanie ks. Granitowskiego potwierdzili świadkowie, i po wystąpieniu z wnioskiem o areszt^h, otrzymaliśmy zgodę M[inisterstwa] B[ezpieczeństwa] P[ublicznego].

Aresztowanie w/w było bardzo trafne, ponieważ ludność tamtejsza wzięła aktywny udział w wyborach.

Zakony męskie – bernardyni w Olsztynie⁴⁷, werbiści w Pieniężnie pow. Braniewo⁴⁸, redemptoryści w Braniewie, jezuita w Świętej Lipce⁴⁹.

Przejawów wrogiej działalności ze strony zakonów w okresie akcji wyborczej nie notowaliśmy. W dniu wyborów zakonnicy przychodzili do głosowania grupowo i oddawali swoje głosy jawnie na kandydatów Frontu Narodowego. [Od]notowaliśmy również fakt, że kilku kleryków Wyższego Seminarium Duchownego w Pieniężnie⁵⁰ wchodziło za zasłonę, lecz – jak stwierdziła [obwodowa] komisja wyborcza – klerycy ci nie skreślali kandydatów, a tylko na odwrotnych stronach kart do głosowania napisali swoje nazwiska. Wszystkie głosy w tym obwodzie [wyborczym] były ważne.

Zakony żeńskie – pallotynki w Lidzbarku [Warmińskim]⁵¹, katarzynki w Braniewie⁵², Zgromadzenie Sióstr Świętej Teresy w Rychnowie⁵³ pow. Ostróda⁵⁴, gdzie mieści się też nowicjat tego zakonu. Mamy [również] na terenie [województwa olsztyńskiego] rozproszone zakonnice – w małej liczbie – z różnych zakonów.

Wszystkie zakonnice, na terenie całego województwa, brały udział w głosowaniu i jawnie głosowały na kandydatów Frontu Narodowego.

^h Wyraz dopisany odręcznie atramentem.

⁴⁷ Bernardyni – Zakon Braci Mniejszych (zwany też franciszkańskim), założony przez św. Franciszka z Asyżu w XIII w. Nazwa pochodzi od patrona pierwszego klasztoru na ziemiach polskich św. Bernarda z Sieny. W Olsztynie od 1919 r. Kościół franciszkański wzniesiono w 1927, a budynek klasztorny w 1932 r. 3 I 1946 r., pozostali w Olsztynie dwaj franciszkanie niemieccy, przekazali kościół polskim franciszkanom z prowincji Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny z Krakowa. Pierwszym polskim gwardianem był o. Sylwester Niewiadomy (1910–1987) – por. A. Kopiczko, *Kościół i kaplice w Olsztynie*, Olsztyn 2000, s. 54–59; <http://olsztyn.franciszkanie.net/>, dostęp: 16.07.2022.

⁴⁸ Zgromadzenie Duchowne Księża Werbistów (Zgromadzenie Słowa Bożego) w Pieniężnie rozpoczęło działalność w 1916 r. W latach 1921–1931 zostały zbudowane Dom Misyjny św. Wojciecha i kościół klasztorny. W 1945 r. przybyli do Pieniężna pierwsi polscy werbiści. We wrześniu 1946 r. rektorem Domu Misyjnego św. Wojciecha został o. Paweł Kośnik – por. <http://www.seminarium.org.pl/info/>, dostęp: 16.07.2022.

⁴⁹ Chodzi tu o Towarzystwo Jezusowe (jezuita), istniejące w Świętej Lipce (obecnie gm. Reszel, pow. kętrzyński, woj. warmińsko-mazurskie) od 1624 r. do kasaty zakonu w Królestwie Prus w 1780 r., a następnie reaktywowane w 1932 r.

⁵⁰ Chodzi tu o Misyjne Seminarium Duchowne Księża Werbistów (Zgromadzenie Słowa Bożego) w Pieniężnie, założone 2 VII 1948 r. Pierwszym rektorem seminarium został o. Jan Chodźdło. – zob. J. Brzozowski, *Na fundamentach męczenników. Misyjne Seminarium Duchowne Księża Werbistów w Pieniężnie 1948–2008*, Pieniężno 2010.

⁵¹ Chodzi tu o Zgromadzenie Sióstr Misjonarek Apostolstwa Katolickiego (pallotynki), które prowadzą dom zakonnny w Lidzbarku Warmińskim od 1948 r.

⁵² Chodzi tu o Zgromadzenie Sióstr Św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy (katarzynki), założone w Braniewie przez bł. Reginę Protmann (1552–1613) w 1571 r., a zatwierdzone oficjalnie przez Stolicę Apostolską w 1602 r. – zob. B.G. Śliwińska, *Dzieje Zgromadzenia Sióstr Świętej Katarzyny Dziewicy i Męczennicy w latach 1571–1772*, t. 1, Olsztyn 1998.

⁵³ Chodzi tu o Zgromadzenie Sióstr Świętej Teresy od Dzieciątka Jezus (terezjanki) w Rychnowie (wieś, obecnie gm. Grunwald, pow. ostródzki, woj. warmińsko-mazurskie), założone 3 X 1948 r. – zob. <https://terezjanki.org/historia-zgromadzenia/>, dostęp: 16.07.2022.

⁵⁴ Ostróda – miasto, obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

[Wyższe] Seminarium Duchowne w Olsztynie⁵⁵

W tut[ejszym] Seminarium Duchownym Diecezji Warmińskiej przebywaⁱ 145^j alumnów, którzy do głosowania przychodzili grupowo, a 25 z nich skorzystało z zasłon.

Klerycy Alfred Puzio⁵⁶ i Stanisław Karwowski⁵⁷ demonstracyjnie skreślili wszystkich kandydatów na kartach do głosowania, nie wchodząc za zasłonę.

Kleryk Alfred Puzio utrzymuje kontakt z rodziną w USA i – jak wynika z posiadanych materiałów – jest on wrogo ustosunkowany do obecnej rzeczywistości.

Kleryk Stanisław Karwowski wywodzi się z rodziny kułackiej⁵⁸. Danych o przejawach jego wrogiej działalności nie posiadamy.

Pozostali klerycy głosowali jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

Kler wrogi, zajmujący pozytywne stanowisko w akcji wyborczej

1.Ks. Albin Ossowski⁵⁹, zam[ieszkały] w Zwiniarzu⁶⁰, pow. Nowe Miasto [Lubawskie]⁶¹ – do obecnego ustroju ustosunkowany jest wrogo. Do 1950 roku wypowiadał się wrogo o obecnej rzeczywistości. W akcji wyborczej oficjalnie nie wypowiadał się, głosował jawnie na listę kandydatów Frontu Narodowego. Do informatora ps. „Ken” wypowiedział się, że „księży na posłów wysuwać nie można, ponieważ oko-

⁵⁵ Wyższe Seminarium Duchowne w Olsztynie zostało oficjalnie reaktywowane 17 X 1949 r. przez administratora apostolskiego diecezji warmińskiej ks. dr. Teodora Benschę. Pierwszym rektorem został ks. dr. Józef Łopot. Jego siedziba mieściła się początkowo przy ul. Mariańskiej 3 w Olsztynie. Od 1991 r. Wyższe Seminarium Duchowne Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie otrzymało nową siedzibę w dzielnicy Redykajny przy ul. Kard. St. Hozjusza 15 – por. *Cor dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565–2015)*, red. A. Kopiczko, P. Rabczyński, Olsztyn 2015; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 1, s. 156–166; A. Szorc, A. Kopiczko, *Wyższe Seminarium Duchowne „Hosianum”. Zarys dziejów*, Olsztyn 1995; J. Wiśniewski, *Powołanie do istnienia i rozwój Seminarium Duchownego w Diecezji Warmińskiej*, „Studia Elbląskie” 2014, t. 15, s. 21–31.

ⁱ W tekście oryginału dokumentu: „mieści się”.

^j Liczba wpisana odręcznie atramentem.

⁵⁶ Ks. Alfred Puzio (ur. w 1930 r.) – alumn WSD „Hosianum” (od 1951 r.). Wikariusz w parafiach: Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie (1956–1959), św. Wojciecha w Elblągu (1959–1961) i św. Jana Chrzyciela w Orniecie (1961–1963) – zob. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 239–240.

⁵⁷ Ks. Stanisław Karwowski (1931–2016) – alumn WSD „Hosianum” (od 1951 r.). Wikariusz w parafii św. Jakuba w Olsztynie (w 1956 r.) i Zwierznie koło Elbląga (1956–1957), administrator parafii w Jeziorze (1957–1977), Krzyżanowie i Fiszewie (1977–1981), Babiaku (w 1981 r.), Wieliczkach koło Olecka (1981–1990), proboszcz parafii w Lipowcu Dużym (1990–2007). Rezydent-emeryt w parafii Niepokalanego Serca Maryi w Gdyni-Karwinach (2007–2016) – zob. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 126.; <http://parafiakarwiny.pl/sp-ks-kanonik-stanislaw-karwowski-1931-2016-rezydent/>, dostęp: 16.07.2022.

⁵⁸ Kułak (ros. кылак – pięść) – wykorzystywane w propagandzie komunistycznej, pogardliwe określenie „kapitalisty wiejskiego”, tzn. chłopca uznanego za wyzyskiwacza, wroga klasowego (wroga ludu). Było ono bardzo rozpowszechnione w okresie przymusowej kolektywizacji rolnictwa w Związku Radzieckim w latach 1929–1934, a także w krajach tzw. bloku wschodniego, w tym w Polsce, zwłaszcza w latach 1948–1956 – por. np. Z. Zblewski, *Leksykon PRL-u*, Kraków 2000, s. 86–87.

⁵⁹ Ks. Albin Ossowski (1908–1985) – proboszcz parafii św. Mikołaja w Zwiniarzu w latach 1935–1942 oraz 1948–1983 – por. – A. Nadolny, *Słownik biograficzny kapłanów wyświęconych w latach 1921–1945 pracujących w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 2021, s. 467–468; <https://epdz.powiatdzialdowski.pl/ossowski-albin/>, dostęp: 16.07.2022.; http://genepedia.pl/index.php?title=Zwiniarz_-_Parafia_rz.-kat._pw._%C5%9Bw._Miko%C5%82aja_Biskupa, dostęp: 16.07.2022.

⁶⁰ Zwiniarz – wieś, obecnie w gm. Grodziczno, pow. nowomiejski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁶¹ Nowe Miasto Lubawskie – miasto, obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

ło 80% księży nie idzie w parze z rządem. Do wyborów każdy pójdzie, by mieć spokój, by nie znaleźć się za kratami, bo ewidencję bardzo szczegółowo będą prowadzić i tych, niepewnych przed wyborami zamkną aby zrobić popłoch, a tych co nie pójda głosować, to po wyborach aresztują. Ludzie do wyborów będą szli jak barany, a kandydaci na posłów zostali już wysunięci odgórnie”.

2. Ks. Michał Strug⁶² proboszcz parafii Mikołajki⁶³ – występował wrogo z ambony przeciwko współzawodnictwu pracy⁶⁴ – do 1951 roku – gdzie wyrażał się, że „każdy w niedzielę pracuje, bo chce wyrobić normę”. W dniu wyborów przybył do lokalu wyborczego – manifestacyjnie z całą gromadą – i pierwszy oddał jawnie głos na kandydatów Frontu Narodowego.

3. Ks. Ludwik Chiliński⁶⁵ proboszcz parafii Lipinki⁶⁶ pow. Nowe Miasto [Lubawskie] – w ubiegłych wyborach – w 1947 roku⁶⁷ – w okresie przedwyborczym nawoływał ludność aby nie głosowała za obecnym ustrojem, gdyż zostaną pozamykane kościoły, tak samo jak w Rosji. Obecnie wrogo nie występuje i – w dn. 26 października 1952 roku – głosował jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

4. Ks. August Szarnowski⁶⁸ proboszcz parafii Sząbruk⁶⁹ pow. Olsztyn oraz członek Kapituły tut. Diecezji w latach 1946–1947 – wypowiadał się wrogo przed likwidacją kościelnego „Caritasu”, którego był prezesem. W okresie przedwyborczym, jak i w samym

⁶² Błędnie podane nazwisko. Właściwie Michał Struk (1920–1990) – m.in. wikariusz parafii św. Jakuba Starszego w Mikołajkach, Iłowie i Narzymbiu (?1951–1957, pow. nowomiejski). W latach 1954–1957 więziony przez władze komunistyczne. Później administrator i proboszcz parafii św. Jana Apostoła w Białutach, pow. działdowski (1958–1990) – zob. K. Bielawny, *Wierni Kościoła rzymskokatolickiego pogranicza polsko-niemieckiego na przykładzie parafii Białuty w XX w.*, „Studia Elckie” 2011, t. 13, s. 81–93; http://genepedia.pl/index.php?title=Miko%C5%82ajki_-_Parafia_rz.-kat._pw._%C5%9Bw._Jakuba_Aposto%C5%82a, dostęp: 17.07.2022.; <https://epdz.powiatdzialdowski.pl/struk-michal/>, dostęp: 16.07.2022.

⁶³ Mikołajki – wieś, obecnie w gm. Kurzętnik, pow. nowomiejski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁶⁴ Współzawodnictwo pracy – ruch wzmożenia dyscypliny i wydajności pracy (nazywany również wyścigiem pracy), wzorowany na doświadczeniach sowieckich. Za oficjalny początek ruchu współzawodnictwa pracy w Polsce uważa się list górnika Wincentego Pstrowskiego, opublikowany w „Trybunie Robotniczej” 27 VII 1947 r., i napisany – jak podawała oficjalna prasa – wraz z synem Feliksem, a wzywający górników polskich do zwiększenia wydajności pracy. List kończył się wezwaniem: „Kto wyrąbie więcej ode mnie?”. Szerzej na temat: H. Wilk, *Kto wyrąbie więcej ode mnie?. Współzawodnictwo pracy robotników w Polsce w latach 1947–1955*, Warszawa 2011.

⁶⁵ Błędnie podane nazwisko. Właściwie ks. Ludwik Chyliński (1881–1960) – m.in. członek Towarzystwa Naukowego Toruńskiego, członek Rady Ludowej w Działdowie w latach 1918–1920. Proboszcz parafii św. Apostołów Piotra i Pawła w Lipinkach (1947–1958) – por. http://genepedia.pl/index.php?title=Lipinki_-_Parafia_rz.-kat._pw._%C5%9Bw._C5%9Bw._Aposto%C5%82%C3%B3w_Piotra_i_Paw%C5%82a, dostęp: 18.07.2022 r.; https://pbc.gda.pl/Content/80220/Nr_05.pdf, dostęp: 18.07.2022; http://encyklopedia.warmia.mazury.pl/index.php/Brzozie_Lubawskie, dostęp: 18.07.2022.

⁶⁶ Lipinki – wieś, obecnie w gm. Biskupiec, pow. nowomiejski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁶⁷ Chodzi tu o sfałszowane wybory do Sejmu Ustawodawczego z 19 I 1947 r. – por. C. Osękowski, *Wybory do sejmu z 19 stycznia 1947 roku w Polsce*, Poznań 2000.

⁶⁸ Ks. August Szarnowski (Scharnowski 1892–1963) – od 1936 r. dyrektor Związku Caritas Diecezji Warmińskiej. W okresie II wojny światowej oskarżony przez władze niemieckie, m.in. o „sympatyzowanie z Polakami” i skazany na półtora roku więzienia. Proboszcz parafii św. Jakuba Apostoła w Butrynach, pow. olsztyński (1943–?1949), a następnie parafii św. Mikołaja w Sząbruku (? 1949–1953) oraz administrator parafii św. Jakuba w Olsztynie (1953–1956). Dyrektor Diecezjalnego Związku Caritas w Olsztynie (1945–1950) – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2, s. 245–246.

⁶⁹ Sząbruk – wieś, obecnie w gm. Gietrzwałd, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie.

dniu wyborczym zajął stanowisko pozytywne. Podczas kazań przypominał ludności by brała udział w głosowaniu oraz sam jawnie głosował na kandydatów Frontu Narodowego.

5. Ks. Antoni Leitholdz⁷⁰ proboszcz parafii Jarnołtowo⁷¹ pow. Morąg⁷² – do 1949 roku wypowiadał się wrogo z ambony. Obecnie, w okresie przedwyborczym, nawoływał wiernych by masowo brali udział w wyborach, jak również sam jawnie głosował na kandydatów Frontu Narodowego.

6. Ks. Waław Hipsz⁷³ proboszcz parafii Ostróda – pełnił obowiązki dziekana w Elblągu woj. gdańskie, skąd w 1952 roku został wysiedlony za wrogi oddziaływanie na tamtejszą ludność. W dn. 26 października 1952 roku, w godzinach rannych – podczas kazania – nawoływał wiernych aby brali udział w głosowaniu na listę Frontu Narodowego. Sam, w godzinach popołudniowych, w dn. 26 października 1952 roku głosował jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

7. Ks. Kazimierz Cyganek⁷⁴ proboszcz parafii Dąbrówno⁷⁵ pow. Ostróda – w poprzednich akcjach państwowych nie brał żadnego udziału. W okresie wyborów nawoływał wiernych, aby brali udział w głosowaniu na listę kandydatów Frontu Narodowego. Sam, w godzinach rannych – w dn. 26 października 1952 roku – głosował jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

8. Ks. Mieczysław Sznitowski⁷⁶ dziekan i proboszcz parafii Dobre Miasto⁷⁷ pow. Lidzbark [Warmiński] – od 1945 roku był zwolennikiem mikołajczykowskiego

⁷⁰ Błędny zapis nazwiska. Powinno być: Antoni Leitholz (1915–2007). W 1953 r. przyjął nazwisko Szubski. Odbył nowicjat w zakonie franciszkanów (zwolniony z zakonu w 1950 r.). M.in. administrator i proboszcz parafii: w Grunwaldzie-Stębarku (1950–1951), Chrystusa Króla w Jarnołtowie (1951–1954), Pomorskiej Wsi (1956–1961), Standlewie (1961–1967), Biskupcu Pomorskim (1967–1968), Postolinie (1968–1972) i Pieszkowie (1973–1982) – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 286.

⁷¹ Jarnołtowo – wieś, obecnie w gm. Małdyty, pow. ostródzki, woj. warmińsko-mazurskie.

⁷² Morąg – miasto, obecnie siedziba gminy miejsko-wiejskiej, pow. ostródzki, woj. warmińsko-mazurskie.

⁷³ Ks. Waław Hipsz (1903–1992) – w Olsztynie od jesieni 1946 r., początkowo jako wikariusz parafii Najświętszego Serca Pana Jezusa oraz prefekt szkół podstawowych i średnich. Administrator parafii w Biskupcu Reszelskim (1946–1948) i parafii św. Mikołaja w Elblągu (1948–1951). Proboszcz parafii św. Mikołaja w Elblągu (1951–1952). W 1951 r. skazany na trzy miesiące aresztu, a następnie wydalenie z Elbląga po odczytaniu listu Episkopatu Polski w sprawie „Caritasu”. Później proboszcz w parafii Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Ostródzie (1952–1980) – por. przypis nr 70; idem, *Hipsz Waław*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 3, red. J. Myszor, Warszawa 2006, s. 71–72.

⁷⁴ Ks. Kazimierz Cyganek (1903–1989) – w diecezji warmińskiej od marca 1946 r. M.in. proboszcz parafii w Sterławkach Wielkich i w Miłkach (1946–1948), a następnie w Rynie (1949–1951), parafii Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Dąbrównie (1951–1955), w Zielonce Pasłęckiej (1955–1957), w Zalewie (1957–1959) oraz parafii św. Józefa w Pasłęku (1959–1973). Kanonik honorowy Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście (od 1961 r.) – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 50–51; J. Wojtkowski, *Cyganek Kazimierz*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1999, s. 121–122.

⁷⁵ Dąbrówno – obecnie wieś gminna, pow. ostródzki, woj. warmińsko-mazurskie.

⁷⁶ Ks. Mieczysław Sznitowski (1909–1980) – w diecezji warmińskiej od grudnia 1945 r. Administrator parafii w Pietrzwałdzie (1946–1947) oraz parafii Najświętszego Zbawiciela i Wszystkich Świętych w Dobrym Mieście (1947–1951). Proboszcz tej ostatniej parafii oraz dziekan dekanatu Dobre Miasto (1951–1955). Później proboszcz parafii w Dąbrównie (1955–1957) i ponownie w Dobrym Mieście (1957–1980) – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 281; J. Wojtkowski, *Sznitowski Mieczysław*, w: *Słownik biograficzny...*, s. 143.

⁷⁷ Dobre Miasto – miasto, obecnie siedziba gminy miejsko-wiejskiej, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie.

P[olskiego] S[tronnictwa] L[udowego]⁷⁸, i w dalszym ciągu jest wrogo ustosunkowany do obecnej rzeczywistości. W okresie referendum⁷⁹ i wyborów w 1947 roku propagował hasła mikołajczykowskie. Obecnie, w wyborach, wrogiej działalności z jego strony nie notowano. W dniu wyborczym – razem z organistą – głosował jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

9. Ks. Józef Chomski⁸⁰ proboszcz parafii Piecki⁸¹ pow. Mrągowo⁸² – w poprzednich akcjach nie przejawiał żadnej działalności. Był księdzem biernym. Do obecnych wyborów ustosunkował się pozytywnie, nawoływał ludność z ambony do głosowania na listę Frontu Narodowego. Sam głosował w godzinach rannych, i przy wkładaniu karty^k do urny – w obecności głosujących – powiedział^l: „ja, jako obywatel, głosuję jawnie”.

10. Ks. Marian Spytkowski⁸³ (jezuita), proboszcz parafii Leżyny⁸⁴ pow. Biskupiec⁸⁵ – wymieniony – w czerwcu br. – zmuszał dzieci do nauki religii i zamykał [je] w kościele na dłuższy okres czasu za co został profilaktycznie przesłuchany. Do wyborówjechał z całą gromadą – na pierwszym wozie – i głosował jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

11. Ks. Wincenty Górecki⁸⁶ dziekan [i] proboszcz parafii Działdowo⁸⁷ – w latach 1950–1951 wrogo wypowiadał się z ambony oraz rozsiewał wrogą propagan-

⁷⁸ Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) – najliczniejsza, legalna – opozycyjna wobec komunistów – formacja polityczna w powojennej Polsce, powołana oficjalnie 22 VIII 1945 r. w oparciu o strukturę konspiracyjnego Stronnictwa Ludowego „Roch”. Prezesem PSL był, od początku 1946 r., Stanisław Mikołajczyk (1901–1966) premier emigracyjnego rządu polskiego (1944–1945). Po ucieczce S. Mikołajczyka – zagrożonego aresztowaniem przez władze komunistyczne – z kraju, jesienią 1947 r., ugrupowanie uległo rozbięciu, a wielu jego działaczy zostało aresztowanych. Szerzej o PSL na Warmii i Mazurach – zob. B. Łukaszewicz, *Polskie Stronnictwo Ludowe na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947*, Olsztyn 1991.

⁷⁹ Chodzi tu o sfałszowane, tzw. Głosowanie Ludowe z 30 VI 1946 r. Por. C. Osękowski, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, Warszawa 2000.

⁸⁰ Ks. Józef Chomski (1897–1966) – w diecezji warmińskiej od czerwca 1946 r. Proboszcz parafii Matki Bożej Różańcowej w Pieckach (1946–1966). W 1959 r. otrzymał godność szambelana papieskiego – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 46.

⁸¹ Piecki – obecnie wieś gminna, pow. mrągowski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸² Mrągowo – miasto, obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

^k W tekście oryginału dokumentu: „głosu”.

^l Wyraz dopisany odręcznie atramentem.

⁸³ Ks. Marian Spytkowski (1907–1981) – jezuita, m.in. administrator parafii św. Marii Magdaleny w Leginach (1950–1957) oraz proboszcz parafii Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Dąbrowicy, pow. lubelski, woj. lubelskie (1957–1961) – zob. (http://paraf.webd.pl/joomla/index.php?option=com_content&task=view&id=327&Itemid=97, dostęp: 18.07.2022).

⁸⁴ Właściwie: Leginy – wieś, obecnie w gm. Reszel, pow. kętrzyński, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸⁵ Biskupiec – miasto, obecnie siedziba gminy miejsko-wiejskiej, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie.

⁸⁶ Ks. Wincenty Górecki (1899–1967) – m.in. administrator i proboszcz parafii św. Wojciecha w Działdowie (1947–1967), dziekan dekanatu lidzbarskiego (1951–1966). Kanonik honorowy Kapituły Kolegiackiej w Chełmży (od 1963 r.) – zob. A. Nadolny, op. cit., s. 174–175; por. <https://chojniczanin.pl/proboszczowie-i-administratorzy-parafii-pw-sciecia-swietego-jana-chrzciacielu-w-chojnicach-po-ii-wojnie-swiatowej/>, dostęp: 18.07.2022; <https://epdz.powiatdzialdowski.pl/gorecki-wincenty/>, dostęp: 18.07.2022; http://genepedia.pl/index.php?title=Dzia%C5%82dowo_-_Parafia_rz.-kat._pw._%C5%9Bw._Wojciecha_Biskupa_i_M%C4%99czennika, dostęp: 18.07.2022.

⁸⁷ Działdowo – miasto, obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

dę. Obecnie zaprzestał swej działalności. W akcji wyborczej nawoływał wiernych, by brali udział w głosowaniu. W jednym z kazań nadmienił aby w jego parafii nie zabrakło ani jednego obywatela do głosowania. Sam osobiście głosował jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

Wystąpienia kleru pozytywnego w akcji wyborczej

1. Ks. Nikodem Masłowski⁸⁸ proboszcz parafii Budry⁸⁹ pow. Węgorzewo⁹⁰, członek O[kręgowej] K[omisji] Księży – w akcji wyborczej występował pozytywnie na zebraniach [Powiatowego] Komitetu Frontu Narodowego oraz – jako członek tego Komitetu – agitował ludność do brania udziału w głosowaniu. Osobiście pełnił dyżury w Powiatowym Komitecie Frontu Narodowego, głosował jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

2. Ks. Jan Karaś⁹¹ proboszcz parafii Zielonka Pasłęcka⁹² pow. Pasłęk⁹³, wiceprezes Okręgowej Komisji Księży – z ambony nawoływał ludność, aby brała czynny udział w wyborach, wskazując by wierni głosowali na kandydatów Frontu Narodowego. Brał również osobiście udział w uporządkowaniu drogi w gromadzie Zielonka Pasłęcka, gdzie mieściła się obwodowa komisja wyborcza. W dniu 25 października 1952 [roku] przemawiał przez radio w Olsztynie⁹⁴, nawołując by wszyscy katolicy Warmii i Mazur wzięli udział w głosowaniu i oddali swe głosy [na] listę Frontu Narodowego. Sam osobiście głosował jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

⁸⁸ Ks. Nikodem Masłowski (1889–1978) – w diecezji warmińskiej od czerwca 1945 r. M.in. proboszcz w parafii św. Piotra i Pawła w Węgorzewie (1945–1948). Aresztowany w listopadzie 1948 r. przez władze komunistyczne pod zarzutem wystawienia fałszywych dokumentów i współudział w zabójstwie trzech członków PPR. Zwolniony na podstawie wyroku Sądu Okręgowego w Giżycku w styczniu 1950 r. Później proboszcz w parafii Trójcy Przenajświętszej w Budrach (1950–1959). Po wyjściu z więzienia był zaangażowany w działalność ruchu tzw. księży patriotów w Okręgowej Komisji Księży przy ZO ZBoWiD w Olsztynie (do 1955 r.) oraz Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich przy Wojewódzkim Komitecie Frontu Narodowego/Frontu Jedności Narodu (1953–1957). W 1960 r. odmówił wstąpienia do Wojewódzkiego Koła Księży Caritas w Olsztynie. Kanonik Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście (od 1960 r.) – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 1, s. 268–269; idem, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 186; idem, *Masłowski Nikodem*, w: *Leksykon duchowieństwa...*, t. 1, s. 177–179.

⁸⁹ Budry – wieś, obecnie siedziba gminy, pow. węgorzewski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹⁰ Węgorzewo – miasto, obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹¹ Jan Karaś (1902–1980) – w diecezji warmińskiej od maja 1946 r. Proboszcz parafii: św. Jana Chrzyciela w Zielonce Pasłęckiej (1946–1955), św. Antoniego i Trójcy Świętej w Braniewie (1955–1958) i Matki Boskiej Królowej Polski w Rudzienicach (1958–1973). Prezes Zarządu Wojewódzkiego Zrzeszenia Katolików Caritas w Olsztynie (od 12 X 1950 r.), wiceprezes Okręgowej Komisji Księży przy ZO ZBoWiD w Olsztynie (22 XI 1951–1955). Po reaktywacji tzw. ruchu księży patriotów przez władze komunistyczne w 1959 r., prezes Wojewódzkiego Koła Księży Caritas w Olsztynie – por. idem, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 1, s. 288–290; idem, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 122–123; idem, *Kościół warmiński...*, s. 56–60.

⁹² Zielonka Pasłęcka – wieś, obecnie w gm. Pasłęk, pow. elbląski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹³ Pasłęk – miasto, obecnie siedziba gminy miejsko-wiejskiej, pow. elbląski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹⁴ Ekspozytura Polskiego Radia w Olsztynie, mieszcząca się w budynku przy ul. Kajki 8, rozpoczęła działalność 2 X 1952 r. Nadano wówczas pierwszą 15-minutową audycję w sieci kablowej. Jej pierwszym kierownikiem był Feliks Kostyra. Delegatura została przekształcona w Rozgłośnie Polskiego Radia w Olsztynie 1 I 1958 – por. M. Kropacz-Szydłowska, *Od Ekspozytury Polskiego Radia do Radia Olsztyn S.A. Z dziejów olsztyńskiej radiofonii*, Olsztyn 2012; <https://radioolsztyn.pl/historia-radia-olsztyn>, dostęp 18.07.2022.

3. Ks. Rajmund Butrymowicz⁹⁵ proboszcz parafii Kłębowo⁹⁶ pow. Lidzbark [Warmiński]⁹⁷, prezes Okręgowej Komisji Księży⁹⁸ – wchodził w skład Wojewódzkiego Komitetu Frontu Narodowego, obsługiwał zebrania przedwyborcze, nawoływał wiernych by solidaryzowali się z Frontem Narodowym. W dn. 25 października [19]52 roku, przemawiając przez radio w Olsztynie, nawoływał katolików, aby nikogo nie zabrakło w głosowaniu na kandydatów Frontu Narodowego. Sam głosował jawnie.

4. Ks. Józef Łapiński⁹⁹ proboszcz parafii Grunwald¹⁰⁰ pow. Ostróda, czł. OKK – nawoływał ludność z ambony do brania udziału w głosowaniu, odczytał deklarację Episkopatu w stosunku do wyborów, która to była do wiadomości księży i polecała im wziąć udział w wyborach. W dn. 25 października [19]52 roku przemawiał przez radio w Olsztynie, gdzie podkreślał, że ziemie te są polskie oraz nawoływał wiernych z Warmii i Mazur do brania udziału w głosowaniu na listę Frontu Narodowego. Sam głosował jawnie na kandydatów Frontu Narodowego.

5. Ks. Wenancjusz Maćkowiak¹⁰¹ proboszcz parafii Szkotowo¹⁰² pow. Nidzica¹⁰³, czł. OKK – w 1950 roku wyświęcony na księdza, wchodził w skład Obwodowego Komitetu Frontu Narodowego w Olsztynie. Nawoływał z ambony do brania udziału w głosowaniu na listę Frontu Narodowego. Sam –wspólnie z ludnością po zakończonym nabożeństwie – w dniu wyborów manifestacyjnie udał się do lokalu wyborczego, gdzie jawnie głosował na kandydatów Frontu Narodowego.

⁹⁵ Ks. Rajmund Butrymowicz (1896–1958) – kapelan wojskowy w II Rzeczypospolitej, mjr Wojska Polskiego. W diecezji warmińskiej od kwietnia 1946 r. Proboszcz parafii: św. Małgorzaty Antiocheńskiej w Kłębowie (1946–1954) i św. Jerzego w Kętrzynie (1954–1957). Prezes Okręgowej Komisji Księży przy ZO ZBoWiD w Olsztynie (22 XI 1951–?1954), członek Wojewódzkiego Komitetu Frontu Narodowego w Olsztynie (od 2 IX 1952 r.) – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 43; „Głos Olsztyński”, 3 IX 1952, nr 211, s. 1.

⁹⁶ Kłębowo – wieś, obecnie w gm. Lidzbark Warmiński, pow. lidzbarski, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹⁷ Lidzbark Warmiński – miasto, obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

⁹⁸ Okręgowa Komisja Księży przy ZO ZBoWiD w Olsztynie liczyła w 1951 r. 30 członków, a dalszych 25 miało stanowić grupę „sympatyków” wspierającą jej działalność – por. M.T. Korejwo, *Związek Bojowników o Wolność i Demokrację na Warmii i Mazurach w latach 1949–1990*, Olsztyn–Białystok–Warszawa 2017, s. 50.

⁹⁹ Ks. Józef Łapiński (1904–1978) – w diecezji warmińskiej od 1951 r. Proboszcz parafii w: Grunwaldzie i Stębarku (1951–1954), Piszcu (1954–1957), Zielonce Pasłęckiej (1957–1964), Biskupcu Pomorskim (1964–1967) i Mikołajkach (1967–1974). Członek Zarządu Wojewódzkiego Koła Księży Caritas w Olsztynie (od 1959 r.) – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 173; idem, *Kościół warmiński...*, s. 60.

¹⁰⁰ Grunwald – wieś, obecnie w gm. Grunwald z siedzibą w Gierzwałdzie, pow. ostródzki, woj. warmińsko-mazurskie.

¹⁰¹ Ks. Wenancjusz Maćkowiak (1926–1991) – w diecezji warmińskiej od października 1950 r. M.in. administrator parafii: św. Józefa w Szkotowie (1952–1957) oraz w Rucianem-Nida (1957–1961). Później kapelan wojskowy w Rzeszowie, Bydgoszczy i Skierniewicach (1961–1966). Od 1963 do 1977 r. współpracownik Zjednoczonych Zakładów Gospodarczych w Warszawie. Członek OKK przy ZW ZBoWiD w Olsztynie (do 1955 r.) i radny Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Nidzicy (1955–1957) – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 178.

¹⁰² Szkotowo – wieś, obecnie w gm. Kozłowo, pow. nidzicki, woj. warmińsko-mazurskie.

¹⁰³ Nidzica – miasto, obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

6. Ks. Kazimierz Dmuchowski¹⁰⁴ proboszcz parafii Pisz¹⁰⁵, czł. OKK – wchodził w skład Obwodowego Komitetu Frontu Narodowego w Kętrzynie. Nawoływał ludność do wzięcia udziału w głosowaniu, ogłosił stanowisko Episkopatu [w sprawie] wyborów oraz sam jawnie głosował na kandydatów Frontu Narodowego.

Pozostali członkowie OKK głosowali jawnie na kandydatów Frontu Narodowego, jak również nie [od]notowaliśmy wrogich wystąpień ze strony kleru pozytywnego.

Oceniając postawę kleru w akcji wyborczej stwierdzamy, że – poza wspomnianymi wyżej wyjątkami – brał [on] udział w wyborach. Niewątpliwie przyczyniło się [do tego] to, że w okresie przedwyborczym aresztowano czterech księży za wrogą działalność, co było ostrzeżeniem dla innych, występujących dotychczas wrogó^m.

Spośród aresztowanych, dwóch siedzi za rewizjonizm i jeden za wrogą propagandę. Areszt[owanie] ks. Józefa Granitowskiego, proboszcza parafii Sokolica pow. Bartoszyce – który to wrogo występował wobec wyborów, a cieszył się on dużym zaufaniem wśród kleru parafialnego – uwidocznilo, że kler, na terenie pow[iatów] Bartoszyce i Kętrzyn, ustosunkował się lojalnie do wyborów.

Areszt [wobec] ks. Waclawa Niedrowskiego,¹⁰⁶ proboszcza parafii Stoczek¹⁰⁷ pow. Lidzbark [Warmiński], wywołał duży oddźwięk wśród kleru, ponieważ nie przypuszczano, że mógł on prowadzić wrogą działalność. Odbiło się to również mocno na zakonie O.O. Bernardynów w Olsztynie, ponieważ w/w ksiądz był zakonnikiemⁿ i podlegał bezpośrednio gwardianowi tegoż zakonu o.o. Józefowi Bukowi¹⁰⁸. Aresztowany [on] został wspólnie z grupą szpiegowską z terenu pow. Lidzbark. Realizację sprawy przeprowadzi Wydział I-szy tut. WUBP.

W okresie podpisywania apelu sztokholmskiego, [Karty Narodowego] Plebiscytu Pokoju i ankietyzacji napotykalismy na wrogie wypowiedzi kleru, a w szczególności

¹⁰⁴ Ks. Kazimierz Dmuchowski (1910–1955) – w diecezji warmińskiej od maja 1946 r. Administrator parafii w Srokowie i Radziejach (dawniej: Różanka), a następnie administrator (1948–1951) i proboszcz (1951–1954) parafii Św. Jana Chrzciciela w Pieszku (1951–1954) oraz proboszcz parafii św. Brunona w Giżycku i dziekan dekanatu giżyckiego (1954–1955). Przewodniczący Wojewódzkiej Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich przy Wojewódzkim Komitecie Frontu Narodowego w Olsztynie (1953–1955). Radny Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie (1954–1955) – por. ibidem, s. 59.

¹⁰⁵ Pisz – miasto obecnie siedziba powiatu, woj. warmińsko-mazurskie.

^m Tak w tekście oryginału dokumentu.

¹⁰⁶ Ks. Waclaw Niedrowski (1915–1982) – członek Zakonu Braci Mniejszych (bernardynów) od 1934 r. Proboszcz i administrator parafii Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Stoczku Klasztornym (1949–1954). Aresztowany w październiku 1952 r., m.in. pod zarzutem prowadzenia działalności rewizjonistycznej i przynależność do nielegalnej organizacji. Po kilku tygodniach zwolniony. Później administrator i proboszcz parafii w Przeworsku, Dukli, Alwerni, Radecznicy i Kalwarii Zebrzydowskiej – por. A. Kopiczko, *Represje wobec duchowieństwa...*, s. 206; I.M. Rusecki, *Niedrowski Waclaw, w: Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 2, red. J. Myszor, Warszawa 2003, s. 200–201.

¹⁰⁷ Stoczek Klasztorny – część wsi Stoczek, obecnie w gm. Kiwity, pow. lidzbarski, woj. warmińsko-mazurskie.

ⁿ W tekście oryginału dokumentu: „księdzem zakonnym”.

¹⁰⁸ Właściwie o. Celestyn Józef Buk (1910–1953), gwardian klasztoru Zakonu Braci Mniejszych w Olsztynie (bernardynów ?1949–1953) – por. https://msipmo.olsztyn.eu/zck/?gpmmap=gp4&bbox=7465224.307411765,5961913.8367927,2,7467210.803051422,5962864.222026825&utm_source=iMapClient&utm_medium=startPanel&utm_campaign=MSIP-MOZCK2016, dostęp: 18.07.2022.

uwidaczniało się to u księży miejscowego pochodzenia, czego nie mieliśmy w obecnej akcji wyborczej. Przyczyniło się niewątpliwie do tego aresztowanie wyżej podanych dwóch księży miejscowego pochodzenia¹⁰⁹, jak również dodatnia cecha^o, [która] wpływa na^p opodatkowanie księży od dochodów kościelnych i posiadanej ziemi¹¹⁰. Przeprowadzane są z nimi częste rozmowy przez prezydium rad narodowych, przez co są przyciągani i zmuszani do lojalności wobec władzy.

W dużej mierze przyczyniły się [do tego] również rozmowy przeprowadzone przez przewodniczącego Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie¹¹¹ z przedstawicielami Kurii Biskupiej. W ich wyniku niektórzy proboszczowie, [którzy] – w dn. 26 października 1952 roku – zamierzali zorganizować większe uroczystości

¹⁰⁹ Chodzi tu zapewne o – niewymienionych w prezentowanym dokumencie – ks. L.F. Jakubasę, urodzonego w Miodówku (wieś, obecnie w gm. Stawiguda, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie) oraz ks. S. Sobieszczyka, który urodził się, co prawda w Hamburgu, ale od 1940 r. pełnił posługę duszpasterską w diecezji warmińskiej. Niewykluczone, że z tego powodu był niesłusznie uważany przez funkcjonariuszy aparatu represji za autochtona.

Ks. Leonard Franciszek Jakubassa (1911–1993) – administrator (1940–1951) i proboszcz (1951–1952, 1953–1958) parafii św. Wawrzyńca w Gryźlinach (obecnie wieś w gm. Stawiguda, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie). Był też okresowo administratorem parafii w Stawigudzie i w Orzechowie. Uważany przez władze komunistyczne za rewizjonistę. Aresztowany 11 X 1952 r. przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa pod zarzutem uprawiania tzw. wrogiej propagandy. Zwolniony z więzienia w Olsztynie 13 VI 1953 r. W 1958 r. wyjechał na stałe do Niemiec – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2, s. 119.; idem, *Jakubassa Leonard Franciszek*, w: *Leksykon duchowieństwa...*, t. 1, s. 88–89.

Ks. Stanisław Sobieszczyk (1913–2001) – członek Zgromadzenia Misjonarzy Serca Jezusowego (sercanin, od 1935 r.). W diecezji warmińskiej od 1940 r. M.in. wikariusz w kościele św. Anny w Barczewie (od 1943 r.) oraz administrator parafii w Klebarku Wielkim i Klewkach (1945–1946). Proboszcz parafii św. Jana Chrzciciela w Giławach (obecnie wieś w gm. Purda, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie 1946–1954). Uważany przez władze komunistyczne za rewizjonistę, odmówił przyjęcia obywatelstwa polskiego. Aresztowany 6 X 1952 r. pod zarzutami „szerzenia propagandy rewizjonistycznej, kolportowania gazet z Bonn i głoszenia kazań po niemiecku, a także o występowanie przeciwko Polsce Ludowej”. Zwolniony, po kilku tygodniach z więzienia w Olsztynie. Po powrocie zmuszony przez władze do opuszczenia Giław w 1954 r., przebywał kolejno w parafii w Piszku, a następnie w Łynie (obecnie wieś gm. Nidzica, pow. nidzicki, woj. warmińsko-mazurskie 1955–1956). W grudniu 1956 r. wyjechał na stałe do Niemiec – por. idem, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2, s. 268–269; idem, *Sobieszczyk Stanisław*, w: *Leksykon duchowieństwa...*, t. 3, s. 217.

^o Tak w tekście oryginału dokumentu.

^p Dopisek odręczny atramentem.

¹¹⁰ Chodzi tu prawdopodobnie o dwa akty prawne, które stały się narzędziem władz komunistycznych w zwalczaniu Kościoła katolickiego na płaszczyźnie ekonomicznej: zarządzenie Ministra Skarbu z dnia 12 VII 1949 r. o *ustaleniu wzoru ksiąg podatkowych dla duchownych* (Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu 1949, Nr 24, poz. 152) oraz Ustawę z 20 III 1950 r. o *przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego* (Dz.U. RP 1950, nr 9, poz. 87) – por. np. A. Mirek, *Ustawa o przejęciu dóbr „martwej ręki” – zamach na życie zakonne w Polsce?*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2003, t. 36, z. 1, s. 168–179; M. Tyrakowski, *Kontrowersje wokół opodatkowania dochodów kościelnych osób prawnych w latach 1945–1989*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2000, t. 10, z. 2, s. 113–153.

¹¹¹ Chodzi tu o Juliusza Malewskiego (1899–1981) – działacza ruchu polskiego na Warmii w okresie międzywojennym. Więzień niemieckich obozów koncentracyjnych Hohenbruch, Sachsenhausen i Dachau (1939–1945). Po zakończeniu II wojny światowej był, m.in. dyrektorem Banku Ludowego w Olsztynie (1945–1949), radnym (1945–1961, 1972–1980) i przewodniczącym Prezydium WRN w Olsztynie (16 IV 1952 – 31 X 1956), a także posłem na Sejm PRL (1952–1956, 1961–1972). Członek PPS i PZPR – por. M.T. Korejwo, *Długie życie Juliusza Malewskiego*: cz. 1, „Debata” 2020, nr 1, s. 21–23; cz. 2, „Debata 2020, nr 2, s. 23–26; cz. 3, „Debata” 2020, nr 3, s. 24–27; cz. 4, „Debata” 2020, nr 4, s. 15–17; E. Tryniszewski, *Juliusz Malewski (29 marca 1899 – 29 grudnia 1981)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1987 , nr 1, s. 165–168.

kościelne, odwołali je, a nabożeństwa skracali do minimum, jak: ks. Jan Kozakiewicz,¹¹² proboszcz parafii Lidzbark, ks. Zamełko,¹¹³ proboszcz parafii Orzechowo¹¹⁴ pow. Lidzbark, ks. Jan Jestadt¹¹⁵ proboszcz parafii Bartąg¹¹⁶ pow. Olsztyn, ks. Stanisław Drewnowski proboszcz parafii Butryny pow. Olsztyn.

Według naszego zdania udział kleru wrogiego w wyborach i [jego] pozytywne^r występowanie nastąpiło na skutek tego, że za ich wrogą postawę w poprzednich akcjach – jak niepodpisanie apelu sztokholmskiego – zostali moralnie i politycznie pobici¹¹⁷, czego niewątpliwie mogli się spodziewać od swego otoczenia [i] w obecnej akcji wyborczej.

Naczelnik Wydziału V-go Kierownik Sekcji V Wydziału V-go

/-/ Madej St. kpt. /-/ Hejmanowski J. ppor.

[podpis nieczytelny] [podpis nieczytelny]

¹¹² Ks. Jan Kozakiewicz (1903–1961) – w diecezji warmińskiej od 1946 r. M.in. proboszcz parafii: św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Nidzicy (1946–1948) oraz św. Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim (1948–1961). Prepozyt Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście (od 1960 r.) – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 145; J. Wojtkowski, *Kozakiewicz Jan*, w: *Słownik biograficzny...*, s. 130.

¹¹³ Błędnie podane nazwisko. Właściwie: ks. Edward Marian Żemelka (Żemelko 1916–1966) – w diecezji warmińskiej od 1947 r. Administrator i proboszcz parafii w: Podgórzu i Jesionowie (w 1947 r.), Frączkach (1947–1950), Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Orzechowie (1950–1957) oraz św. Jerzego w Kętrzynie (1957–1960) i św. Andrzeja Boboli w Białej Piskiej (1960–1966) – zob. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 340.

¹¹⁴ Orzechowo – wieś, obecnie w gm. Dobre Miasto, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie.

¹¹⁵ Ks. Jan Jakub Jestadt (1917–1974) – dr teologii. W diecezji warmińskiej od 1950 r. Wykładowca w WSD „Hosianum” w Olsztynie (1950–1954, 1957–1958). Administrator i proboszcz parafii w: Klebarku Wielkim (1950–1952), św. Jana Ewangelisty w Bartągu (1952–1958), Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Szczytnie (1958–1962), Pasymiu (1962–1965) i Dąbrównie (1965–1970). Później radca kurialny i referent duszpasterstwa wiejskiego w Kurii Biskupiej w Olsztynie. Kanonik rzeczywisty Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście (od 1964 r.), wielokrotnie szykanowany przez władze komunistyczne – por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2, s. 111–113; idem, *Jestadt Jan Jakub*, w: *Leksykon duchowieństwa...*, t. 3. s. 82–83; J. Wojtkowski, *Jestadt Jan Jakub*, w: *Słownik biograficzny...*, s. 128.

¹¹⁶ Bartąg – wieś, obecnie w gm. Stawiguda, pow. olsztyński, woj. warmińsko-mazurskie.

^r Wyraz dopisany odręcznie atramentem.

¹¹⁷ W województwie olsztyńskim złożenia podpisów pod tzw. apelem sztokholmskim w 1950 r. odmówiło łącznie 44 duchownych katolickich (ok. 40% ogółu), w tym administrator apostolski ks. dr T. Bensch, pracownicy Kurii Biskupiej w Olsztynie i część księży parafialnych. Jak podaje A. Kopiczko (*Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 1, s. 273, przypis nr 74) – powołując się na materiały Wydziału Propagandy KW PZPR w Olsztynie – w celu przymuszenia i wywarcia presji na księży odmawiających złożenia podpisów, wysyłano do nich liczne delegacje. Oto fragment: „Dopiero, gdy liczne delegacje kobiet z dziećmi zgłosiły się do poszczególnych księży i zażądały jasnego określenia swego stanowiska, gdy imiona niepodpisujących księży wymieniano na wiecach i zebraniach, większość kleru na terenie województwa załamała się i apel podpisała”.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Instytut Pamięci Narodowej Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów w Warszawie

- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1954-1990. Wybory do Sejmu 1947-1952. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Departament IV. Akcje bieżące. Wybory i konstytucja [PRL]. Mat[eriały] kleru i S[łużby] B[ezpieczeństwa] dot[yczące] wyborów do Sejmu za lata 1947 [i] 1952, w[edług] województw. Dyskusja kleru nad projektem Konstytucji [PRL] z 1952 r. (mat. operacyjne), Materiały operacyjne dot[yczące] udziału księży w akcji wyborczej 1952. Olsztyn – AIPN BU, sygn. 01283/529/D
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie [1944] 1954-1990. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Wybory – Materiały Rady Państwa i Gabinetu Ministra Bezpieczeństwa Publicznego 1952 – AIPN BU, sygn. 00231/86, t. 91.
- Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego. Gabinet Ministra BP. WUBP Olsztyn. Materiały dotyczące wyborów 1952 r. – AIPN BU, sygn. 00231/86, t. 104.

Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku.

- Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Olsztynie [1945] 1983-1990. Materiały dotyczące wyborów do Sejmu [w] 1952 r. na terenie woj. olsztyńskiego – AIPN Bi, sygn. 087/170.

Źródła drukowane

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej: 1946, 1950, 1951.

Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: 1952.

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu: 1949.

„Monitor Polski” 1952.

Rocznik Statystyczny 1950, Warszawa 1951.

Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950–1952. Taktyka, strategia, metody, wybór i oprac. A. Dudek, A. Paczkowski, Warszawa 2000.

Instrukcje, wytyczne, okólniki dyrektora Departamentu V dotyczące działań przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 1945–1953, wybór i oprac. A. Dziurok, J. Mirecki, F. Musiał, Kraków–Katowice 2012.

Listy Pasterskie Episkopatu Polski 1945–2000, cz. 1, red. P. Libera, A. Rybicki, S. Łącki, Marki 2003.

Raina Peter, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1. *Lata 1945–1959*, Poznań 1994.

Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w dokumentach aparatu bezpieczeństwa PRL (1953–1956), wydał i oprac. B. Piec, Warszawa 2001.

Wyszyński Stefan, *Pro memoria*, t. 3: 1953–1956, red. I. Czarczińska, A. Gałka, Warszawa 2018.

Prasa

„Głos Olsztyński” 1952.

„Debata. Miesięcznik regionalny” 2020.

„Słowo Powszechne” 1952.

„Tygodnik Powszechny” 1952.

Opracowania

Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza. t. 1. 1944–1956, red. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005.

Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza. t. 2. 1956–1975, red. P. Piotrowski, Warszawa 2006.

Bankowicz Bożena, *Ruch księży-patriotów 1949–1955, czyli „koń trojański” w polskim Kościele katolickim*, w: B. Bankowicz, A. Dudek, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków 1996.

Bielawny Krzysztof, *Wierni Kościoła rzymskokatolickiego pogranicza polsko-niemieckiego na przykładzie parafii Bieluty w XX w.*, „Studia Elckie” 2011, t. 13.

Brewczyński Sławomir, *Ks. Adalbert (Wojciech) Zink. Rządca diecezji warmińskiej w latach 1951–1953*, Olsztyn 2006.

Brzozowski Janusz, *Na fundamencie męczenników. Misyjne Seminarium Duchowne Księża Werbistów w Pięniężnie 1948–2008*, Pięniężno 2010.

Cor dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565–2015), red. A. Kopiczko, P. Rabczyński, Olsztyn 2015.

Dominiczak Henryk, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990*, Warszawa 2000.

Dudek Antoni, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.

- Gryz Ryszard, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2006.

- Fijałkowska Barbara, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1. 1944–1956, Olsztyn 1999; t. 2. cz. 1. 1956–1963, Olsztyn 2000; t. 2. cz. 2. 1964–1970, Olsztyn 2001.
- Fox Ulrich, *Erzpriester Maximilian Tarnowski Seelsorger im Deutschen Reich und in Volkspolen*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands“ 2012, t. 56.
- Kopiczko Andrzej, *Chrześcijaństwo represjonowane w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, t. 1, Warszawa 2002.
- *Duchowieństwo katolickie w diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2: Słownik, Olsztyn 2003.
 - *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 2: Słownik, Olsztyn 2007.
 - *Duchowieństwo katolickie w diecezji warmińskiej w latach 1945–1992*, cz. 1.: *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2009.
 - *Granitowski Józef (1911–1982)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, t. 1, Warszawa 2002.
 - *Hipsz Wacław*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, t. 3, red. J. Myszor, Warszawa 2006.
 - *Jakubassa Leonard Franciszek (1911–1993)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, t. 1, Warszawa 2002.
 - *Jestadt Jan Jakub (1917–1974)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, t. 3, Warszawa 2006.
 - *Kościół i kaplice w Olsztynie*, Olsztyn 2000.
 - *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996.
 - *Masłowski Nikodem*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, t. 1, Warszawa 2002.
 - *Represje wobec duchowieństwa katolickiego w diecezji warmińskiej w okresie stalinowskim (1947–1954)*, „Echa Przeszłości” 2004, t. 5.
 - *Rządca diecezji warmińskiej ks. Wojciech Zink a władze partyjno-państwowe (1951–1953)*. *Zarys problematyki*, „Studia Elbląskie” 2019, t. 20.
 - *Sobieszczyk Stanisław (1913–2001)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, t. 3, Warszawa 2006.
 - *Zink Wojciech (Adalbert) (1902–1969)*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, t. 1, Warszawa 2002.
- Korejwo Mariusz Tomasz, *Długie życie Juliusza Malewskiego*: cz. 1, „Debata” 2020, nr 1; cz. 2, „Debata” 2020, nr 2; cz. 3, „Debata” 2020, nr 3; cz. 4, „Debata” 2020, nr 4.
- *Związek Bojowników o Wolność i Demokrację na Warmii i Mazurach w latach 1949–1990*, Olsztyn–Białystok–Warszawa 2017.
- Kropacz-Szydłowska Magdalena, *Od Ekspozytury Polskiego Radia do Radia Olsztyn S.A., Z dziejów olsztyńskiej radiofonii*, Olsztyn 2012.
- Łukaszewicz Bohdan, *Polskie Stronnictwo Ludowe na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947*, Olsztyn 1991.
- Mirek Agata, *Ustawa o przejęciu dóbr „martwej ręki” – zamach na życie zakonne w Polsce?*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2003, t. 36, z. 1.
- Nadolny Anastazy, *Słownik biograficzny kapłanów wyświęconych w latach 1921–1945 pracujących w diecezji chełmińskiej*, Pelplin 2021.
- Osekowski Czesław, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, Warszawa 2000.
- *Wybory do sejmu z 19 stycznia 1947 roku w Polsce*, Poznań 2000.
- Pietrzykowski Jan, *Działalność salezjanów w diecezji warmińskiej w latach 1946–1992*, w: *Serwus Sanctae Hedvigis Fidelis. Księga dedykowana księdzu Antoniemu Kielbasie SDS*, red. J. Swastek, M. Piela, Wrocław 2011.
- *Salezjanie w Polsce 1945–1989*, Warszawa 2007.
- Piotrowski Mirosław, *Iwanicki Aleksander*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, t. 1, Warszawa 2002.
- Raina Peter, *Kardynał Wyszyński. Losy więzienne*, Warszawa 1993.
- Romanow Zenon, *Polityka władz polskich wobec ludności rodzimej ziem zachodnich i północnych w latach 1945–1960*, Słupsk 1999.
- Rusecki Innocenty M., *Niedrowski Wacław*, w: *Leksykon duchowieństwa represjonowanego w PRL w latach 1945–1989*, red. J. Myszor, t. 2, Warszawa 2003.
- Siedziako Michał, *Bez wyboru. Głosowania do Sejmu PRL (1952–1989)*, Warszawa 2018.
- Skobelski Robert, *Przebieg ogólnonarodowej dyskusji nad projektem konstytucji PRL w 1952 r. na ziemiach zachodnich i północnych Polski*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2001, t. 3.

- „Kto pragnie Polski silnej i szczęśliwej – głosuje na kandydatów Frontu Narodowego”. Wybory do Sejmu PRL z 26 października 1952 roku, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 2 (28).
- Stefaniak Janusz, *Duchowieństwo polskie wobec Apelu Sztokholmskiego z roku 1950*, „Teki Archiwalne” 2000, t. 5 (27).
- Stosunki między państwem a Kościołem rzymskokatolickim w czasach PRL, red. A. Chojnowski, M. Kula, Warszawa 1998.
- Syrwid Robert, „O konieczności i celowości represji świadczy wynik wyborów”. Aparat bezpieczeństwa w „akcji wyborczej” i wyborach do Sejmu PRL I kadencji 26 października 1952 r. na Warmii i Mazurach świetle sprawozdania ppłk. Franciszka Szlachcica szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Olsztynie, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2021, nr 1.
- „Ponieśmy więc projekt Konstytucji w masę...”. Przebieg i ocena pierwszego etapu „dyskusji” nad projektem Konstytucji PRL (luty-marzec 1952) w świetle materiałów Wydziału Propagandy KW PZPR w Olsztynie, „Polska 1944/45-1989. Studia i materiały” 2015, t. 13.
- Szorc Alojzy, Kopiczko Andrzej, *Wyższe Seminarium Duchowne „Hosianum”. Zarys dziejów*, Olsztyn 1995.
- Śliwińska Barbara Gerarda, *Dzieje Zgromadzenia Sióstr Świętej Katarzyny Dziewicy i Męczennicy w latach 1571–1772*, t. 1, Olsztyn 1998.
- Ślusarczyk Jacek, *Ruch Obrońców Pokoju w latach 1948–1989. Kompedium*, Warszawa 1996.
- Tryniszewski Eugeniusz, Juliusz Malewski (29 marca 1899 – 29 grudnia 1981), „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1987, nr 1.
- Twarze olsztyńskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Olsztynie. *Informator personalny*, red. P. Kardela, Białystok 2007.
- Tyrakowski Marek, *Kontrowersje wokół opodatkowania dochodów kościelnych osób prawnych w latach 1945–1989*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2000, t. 10, z. 2.
- Wilk Hubert, *Kto wyrąbie więcej ode mnie?. Współzawodnictwo pracy robotników w Polsce w latach 1947–1955*, Warszawa 2011.
- Wiśniewski Jan, *Powołanie do istnienia i rozwój Seminarium Duchownego w Diecezji Warmińskiej*, „Studia Elbląskie” 2014, t. 15.
- Wojtkowski Julian, Cyganek Kazimierz, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1999.
- *Jestadł Jan Jakub*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1999.
- *Kozakiewicz Jan*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1999.
- *Sznitowski Mieczysław*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1999.
- Zaćmiński Andrzej, *Kampania wyborcza i wybory do Sejmu PRL I kadencji z 1952 r. Studium totalitarnej elekcji parlamentarnej*, Bydgoszcz 2020.
- Zamiatała Dominik, *Caritas. Działalność i likwidacja organizacji 1945–1950*, Lublin 2000.
- Zblewski Zdzisław, *Leksykon PRL-u*, Kraków 2000.
- Zieliński Zygmunt, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003.
- Żaryn Jan, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997.
- „Księża patrioci” – geneza powstania formacji duchownych katolickich, „Polska 1944/45–1989. Studia i materiały” 1995, t. 1.

Źródła internetowe

- <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/41280>, dostęp: 12.07. 2022.
- <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/28818>, dostęp: 12.07. 2022.
- <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/57655>, dostęp: 12.07. 2022.
- <http://olsztyn.franciszkanie.net/>, dostęp: 16.07.2022.
- <http://www.seminarium.org.pl/info/>, dostęp: 16.07.2022.
- <https://terezjanki.org/historia-zgromadzenia/>, dostęp: 16.07.2022.
- <http://parafiakarwiny.pl/sp-ks-kanonik-stanislaw-karwowski-1931-2016-rezydent/>, dostęp: 16.07.2022.
- <https://epdz.powiatdzialdowski.pl/ossowski-albin/>, dostęp: 16.07.2022.
- http://genepedia.pl/index.php?title=Zwiniarz_-_Parafia_rz.-kat._pw._%C5%9Bw._Miko%C5%82aja_Biskupa, dostęp: 16.07.2022.
- http://genepedia.pl/index.php?title=Miko%C5%82ajki_-_Parafia_rz.-kat._pw._%C5%9Bw._Jakuba_Aposto%C5%82a, dostęp: 17.07.2022 .
- <https://epdz.powiatdzialdowski.pl/struk-michal/>, dostęp: 16.07.2022.
- http://genepedia.pl/index.php?title=Lipinki_-_Parafia_rz.-kat._pw._%C5%9B%C5%9B._Aposto%C5%82%C3%B3w_Piotra_i_Paw%C5%82a,dostęp: 18.07.2022.

- https://pbc.gda.pl/Content/80220/Nr_05.pdf, dostęp: 18.07.2022.
- http://encyklopedia.warmia.mazury.pl/index.php/Brzozie_Lubawskie, dostęp: 18.07.2022.
- http://paraf.webd.pl/joomla/index.php?option=com_content&task=view&id=327&Itemid=97, dostęp: 18.07.2022.
- <https://chojnicznanin.pl/proboszczowie-i-administratorzy-parafii-pw-sciecia-swietego-jana-chrzcziciela-w-chojnicach-po-ii-wojnie-swiatowej/>, dostęp: 18.07.2022.
- <https://epdz.powiatdzialdowski.pl/gorecki-wincenty/>, dostęp: 18.07.2022;
- http://genepedia.pl/index.php?title=Dzia%C5%82dowo_-_Parafia_rz.-kat._pw._%C5%9Bw._Wojciecha_Biskupa_i_M%C4%99czennika, dostęp: 18.07.2022.
- <https://radioolsztyn.pl/historia-radia-olsztyn>, dostęp: 18.07.2022.
- https://msipmo.olsztyn.eu/zck/?gmap=gp4&bbox=7465224.307411765,5961913.83679272,7467210.803051422,5962864.222026825&utm_source=iMapClient&utm_medium=startPanel&utm_campaign=MSIP-MOZCK2016, dostęp: 18.07.2022.
- <https://www.redemptor.pl/redemptorysci/braniewo/>, dostęp: 22.07.2022.

Paweł Piotrowski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska

pawel.piotrowski@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0002-3423-1347>

Sprawozdanie z seminarium naukowego „W kręgu życia, działalności i spuścizny Marii Grzegorzewskiej – Patronki Roku 2022” (22 września 2022)

Report on the scientific seminar “W kręgu życia, działalności i spuścizny Marii Grzegorzewskiej – Patronki Roku 2022” (“In the circle of life, activity and legacy of Maria Grzegorzewska – Patroness of the Year 2022”) (22 September 2022)

Bericht über das wissenschaftliche Seminar “Im Kreis des Lebens, der Tätigkeit und des Vermächtnisses von Maria Grzegorzewska – Schirmherrin des Jahres 2022”. (22. September 2022)

W roku 1922 został utworzony, z inicjatywy Marii Grzegorzewskiej, Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej, pierwszy tego typu w Polsce ośrodek dydaktyczno-badawczy skoncentrowany na problematyce specjalnych potrzeb edukacyjnych. Wydarzenie to, było nie tylko symbolicznym, ale i faktycznym początkiem rozwoju pedagogiki specjalnej w Polsce.

Z okazji jego setnej rocznicy Sejm Rzeczypospolitej Polskiej uchwałą z dnia 14 X 2021 r. uhonorował prekursorkę tej subdyscypliny pedagogicznej, profesor Marię Grzegorzewską, ustanawiając ją patronką roku 2022 w Polsce. Członkowie Komisji Edukacji Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie postanowili więc zadedykować swój udział w tegorocznych 20. Olsztyńskich Dniach Nauki i Sztuki uczczeniu i upowszechnieniu dzieła patronki roku, wybitnej przedstawicielki polskiej pedagogiki. W tym celu zorganizowano, przy współpracy Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie oraz Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, w tym ze szczególną pomocą

Dziekan WNS dr hab. Joanny Ostrouch-Kamińskiej, prof. UWM, oraz przy patronackim wsparciu Ministerstwa Edukacji i Nauki, seminarium naukowe „W kręgu życia, działalności i spuścizny Marii Grzegorzewskiej – Patronki Roku 2022”. Wydarzenie miało miejsce 22 IX 2022 r. (w drugim dniu Olsztyńskich Dni Nauki i Sztuki), w salach i hallu na parterze Domu Polskiego – siedziby Instytutu Północnego oraz Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

Specjalnymi gośćmi spotkania byli zastępca Dyrektora Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Anna Chmielewska-Metka, która dokonała otwarcia seminarium oraz Prezes Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, prof. dr hab. Stanisław Achremczyk, który nie tylko powitał przybyłych gości, lecz również opowiedział im o dziejach Domu Polskiego, skupiając się szczególnie na okresie będącym kontekstem historycznym początków działalności Marii Grzegorzewskiej i Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej. Natomiast o działalności Komisji Edukacji Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie opowiedziała jego przewodnicząca, dr Maria Radziszewska.

Seminarium miało formułę hybrydową – dwie prelekcje odbyły się w formie transmisji online za pośrednictwem platformy internetowej. Taki charakter miał pierwszy z czterech przygotowanych na tę okazję odczytów, który wygłosił dr hab. Jacek Kulbaka, profesor Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej. Jako przedstawiciel uczelni, będącej kontynuacją założonego przed stu laty, dzięki staraniom jej dzisiejszej patronki, Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej, prelegent w swoim wystąpieniu zatytułowanym „Meandry życia» Marii Grzegorzewskiej w kontekście jej działalności naukowej, społecznej, dydaktycznej, organizacyjnej” przedstawił biografię bohaterki spotkania na tle sytuacji społecznej ówczesnej Europy. Opowiedział też o jej studiach poświęconych problematyce poszukiwania oświatowej odpowiedzi na specjalne potrzeby edukacyjne, zapoczątkowanych w Krakowie, kontynuowanych w Brukseli i uwieńczonych stopniem akademickim na paryskiej Sorbonie. W referacie znalazł się też zarys losów Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej w okresie międzywojennym oraz jego reaktywacji i dalszej działalności po drugiej wojnie światowej. Prelegent omówił także przekształcenia, jakie dokonały się już po śmierci założycielki, prowadzące poprzez Państwową Wyższą Szkołę Zawodową Instytut Pedagogiki Specjalnej, której to szkole nadano imię Marii Grzegorzewskiej, poprzez Wyższą Szkołę Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, aż po dzisiejszą (od roku 2000) Akademię Pedagogiki Specjalnej, noszącą wciąż oczywiście imię inicjatorce Instytutu.

Drugi z prelegentów, dr hab. Piotr Gołdyn, profesor Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, spotkał się już „na żywo” z uczestnikami seminarium wśród których dominowała młodzież – przede wszystkim uczniowie XIII Liceum Ogólnokształcącego Katolickiego im. Świętej Rodziny w Olsztynie. Wśród publiczności byli

też członkowie Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego i pracownicy Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. Profesor Piotr Gołdyn jest historykiem oświaty specjalnej i resocjalizacji, jak również heraldykiem, (od ponad dziesięciu lat jest członkiem Komisji Heraldycznej przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji). Zaprezentował referat „Analiza historyczna i ideologiczna sztandarów szkół im. Marii Grzegorzewskiej”, w którym, obok informacji historycznych i interesujących danych na temat placówek noszących współcześnie imię bohaterki seminarium, znalazły się ciekawostki z zakresu weksylologii – tej pomocniczej subdyscypliny historii, która właśnie sztandary ma za swój przedmiot badań.

Kolejna prelekcja ponownie miała formę transmisji online. Wygłosiła ją dr Ewa Barnaś-Baran z Wydziału Pedagogiki Uniwersytetu Rzeszowskiego, która jest historykiem wychowania, a w swojej pracy naukowej zajmuje się głównie historią instytucji i działań na rzecz wsparcia osób społecznie wykluczonych, marginalizowanych i środowiskowo zaniedbywanych, w tym szczególnie dzieci i młodzieży. Jej odczyt pod tytułem: „Galicyjskie inicjatywy wsparcia dzieci zaniedbanych moralnie (nie dostosowanych społecznie) w drugiej połowie XIX i na początku XX w.” dał możliwość słuchaczom, zwłaszcza tym młodszym, lepszego zrozumienia znaczenia dążeń i działań Marii Grzegorzewskiej, a także ich społeczno-kulturowego i historycznego kontekstu (na który składał się, m.in. bardzo niski poziom zinstytucjonalizowania działań profilaktycznych, resocjalizacyjnych i skierowanych na realizację specjalnych potrzeb edukacyjnych oraz społeczno-kulturowy klimat wokół tych problemów).

Ostatnią z prelegentek była mgr Agnieszka Szczeszak, nauczycielka i wizytatorka placówek kształcenia specjalnego z ramienia Olsztyńskiego Kuratorium Oświaty (warto przypomnieć, że Maria Grzegorzewska także była, przed zainicjowaniem działalności Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej pierwszą w Polsce referentką-wizytatorką ds. szkolnictwa specjalnego w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego). W odczycie zatytułowanym „Funkcjonowanie placówek kształcenia specjalnego w województwie warmińsko-mazurskim”, stanowiącym rodzaj pomostu łączącego historyczny wymiar dzieła Marii Grzegorzewskiej z dniem dzisiejszym, zaprezentowane zostały informacje na temat prawnych, finansowych, demograficznych i pedagogicznych uwarunkowań funkcjonowania sieci placówek zabezpieczających realizację specjalnych potrzeb edukacyjnych, ze szczególnym odniesieniem do sytuacji w województwie warmińsko-mazurskim.

Po przerwie, uczestnicy seminarium obejrzeni wystawę posterową „Maria Grzegorzewska – nauczycielka, badaczka, prekursorka pedagogiki specjalnej w Polsce”, omówioną przez członkinie Komisji Edukacji Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego: dr Urszulę Pulińską i dr Kingę Lisowską. Oprócz przypomnienia przedstawianych w seminaryjnych odczytach informacji dotyczących

życia i działalności Marii Grzegorzewskiej, jej bezprecedensowego wkładu w rozwój pedagogiki specjalnej w Polsce, wystawa prezentowała także kontynuatorów tego dzieła, prowadząc tym tropem m.in. do Olsztyna (uczeń Marii Grzegorzewskiej, jej następca na stanowisku dyrektora Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej, autor pierwszego polskiego podręcznika akademickiego do pedagogiki specjalnej – doc. dr Otton Lipkowski był swego czasu współzałożycielem i pierwszym kierownikiem Warmińsko-Mazurskiej Biblioteki Pedagogicznej w Olsztynie). Wystawa była tego dnia dostępna dla wszystkich osób odwiedzających Dom Polski.

Seminarium naukowe „W kręgu życia, działalności i spuścizny Marii Grzegorzewskiej – Patronki Roku 2022” było pierwszym tego typu przedsięwzięciem działającej od roku Komisji Edukacji Towarzystwa Naukowego im. Wojciecha Kętrzyńskiego i – jak powiedziała jego przewodnicząca witając przybyłych na nie gości – zainicjowało oficjalnie publiczną działalność Komisji. Seminarium przygotował zespół Komisji Edukacji w składzie: dr Danuta Kamilewicz-Rucińska, dr Kinga Lisowska, dr Aldona Małyska, dr hab. Paweł Piotrowski, dr Urszula Pulińska, dr Maria Radziszewska, dr Małgorzata Stańczak, dr Elżbieta Subocz, dr Marcin Warmiński, dr Aldona Zakrzewska oraz dr Marcelina Zaniewska.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY I MATERIAŁY

Piotr Gotówko, *O pochodzeniu i możliwej afiliacji malborskiego komtura domowego Clausa von Winterthur (1388–1402)*.....329

Marek Jodkowski, *Próby zagospodarowania lidzbarskiego zamku w pierwszej połowie XIX w.*362

Wojciech Zawadzki, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza siostr św. Katarzyny w elbląskiej Kolonii Pangritz w latach 1887–1946*.....379

ŹRÓDŁA

Jerzy Przeracki, *Lepnerowie – rodzina lekarzy warmińskich rodem z Królewca*390

Radosław Gross, *Echa wypadków gryfickich i drawskich w 1951 roku na Warmii i Mazurach w świetle materiałów KW PZPR i WUBP w Olsztynie (część 2)*..... 406

Robert Syrwid, *Duchowieństwo Kościoła katolickiego na Warmii i Mazurach wobec wyborów do Sejmu PRL I kadencji z 26 X 1952 r. w ocenie aparatu bezpieczeństwa* 434

KRONIKA NAUKOWA

Paweł Piotrowski, *Sprawozdanie z seminarium naukowego „W kręgu życia, działalności i spuścizny Marii Grzegorzewskiej – Patronki Roku 2022” (22 września 2022)*461

CONTENTS

ARTICLES AND PAPERS

Piotr Gotówko, *About the origin and possible affiliation of the vice-commander of the Malbork Castle Claus von Winterthur (1388–1402)*.....329

Marek Jodkowski, *Attempts to develop Lidzbark castle in the first half of the 19th century*.....362

Wojciech Zawadzki, *Care and educational activities of the Sisters of St Catherine in the Elbląg Pangritz Colony between 1887 and 1946*379

SOURCES

Jerzy Przeracki, *The Lepners – a family of Warmian doctors from Königsberg*.....390

Radosław Gross, *Echoes of the 1951 Gryfice and Drawsko incidents in Warmia and Mazury in the light of the materials of the KW PZPR and WUBP in Olsztyn (part 2)*..... 406

Robert Syrwid, *The clergy of the Catholic Church in Warmia and Mazury in the presence of the elections to the Sejm of the People's Republic of Poland for the first term of 26 October 1952 as assessed by the security apparatus*..... 434

SCIENTIFIC CHRONICLE

Paweł Piotrowski, *Report on the scientific seminar “W kręgu życia, działalności i spuścizny Marii Grzegorzewskiej – Patronki Roku 2022” (“In the circle of life, activity and legacy of Maria Grzegorzewska – Patroness of the Year 2022”) (22 September 2022)*461

INHALTSVERZEICHNIS

ARTIKEL UND MATERIALIEN

Piotr Gotówko, *Zur Herkunft und möglichen Affiliation des Marienburger Hauskomturs Claus von Winterthur (1388–1402)*329

Marek Jodkowski, *Bewirtschaftungsversuche des Schlosses Lidzbark in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*362

Wojciech Zawadzki, *Pflege- und Bildungsaktivitäten der Katharinenschwestern in Elbląg's (Elbing's) Pangritz-Kolonie in den Jahren 1887–1946*379

QUELLEN

Jerzy Przeracki, *Die Lepners – eine ermländische Arztfamilie aus Königsberg*390

Radosław Gross, *Echos der Unfälle von Gryfice und Drawsko im Jahr 1951 in Ermland und Masuren im Lichte der Materialien der KW PZPR und WUBP in Allenstein (Teil 2)* 406

Robert Syrwid, *Der Klerus der katholischen Kirche in Ermland und Masuren im Hinblick auf die Wahlen zum Sejm der Volksrepublik Polen für die erste Legislaturperiode am 26. Oktober 1952 nach Einschätzung des Sicherheitsapparates*..... 434

WISSENSCHAFTLICHE CHRONIK

Paweł Piotrowski, *Bericht über das wissenschaftliche Seminar "Im Kreis des Lebens, der Tätigkeit und des Vermächtnisses von Maria Grzegorzewska – Schirmherrin des Jahres 2022". (22. September 2022)*461

